

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК
ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ**

**ГУМАНИТАРДЫК ЖАНА
ЭКОНОМИКАЛЫК ИЛИМДЕР БӨЛҮМҮ**

**Ч.АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ
ИНСТИТУТУ**

**АЗЫРКЫ
КЫРГЫЗ ТИЛИ
СТИЛИСТИКА**

Бишкек-2015

УДК 811,51
ББК 81,2 Ки
А 35

Кыргыз Республикасынын 2014-2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн улуттук программасы боюнча Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы (2014-ж. 2-июнь, №119) жана Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтомунун (2015-ж. 6-апрель, №151-б.) негизинде жарык көрдү.

Басмага Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Окумуштуулар Кеңеши тарабынан сунуш кылынды.

Жооптуу редактор: филология илимдеринин доктору, профессор
Т.С. Маразыков

Рецензенттер: КР УИАнын корр.-мүчөсү, филология илимдеринин доктору,
профессор С.Ж. Мусаев;

филология илимдеринин доктору, профессор Б.Ш. Усубалиев.

Редколлегия

Акматалиев А.А.

Мусаев С.Ж.

Байгазиев С.О.

Садыков Т.

Жайнаков А.Ж.

Токтоналиев К.Т.

Маразыков Т.С.

Эркебаев А.Э.

А 35 **Азыркы кыргыз тили. Стилистика.** Т. Аширбаев,

Т. Маразыков, Ж. Дуйшеев ж.б. – Б.:2015.-256 б.

ISBN 978-9967-464-58-2

А 4602020400-15
ISBN 978-9967-464-58-2

УДК 811,51
ББК 81,2 Ки
© КР УИА
© «Avrasya Press»2015

Киришүү

Тил – бул эл тарабынан түзүлгөн феномен. Ал – адамзат жашоосундагы жогорку маданияттын көрсөткүчү, рухий байлык. Ар бир улуттун улут катары жашоосун улаган көрөңгө, чексиз байлык, рухий бай казына, түгөнбөгөн кенч – анын тили. Тил аркылуу адам баласы өзүн курчап турган дүйнөнү тааныйт, өздөштүрөт, илим-билимин, бүткүл маданиятын тил аркылуу кылымдан-кылымга мурас калтырат. Ушул негизден алып караганда, тил илиминин өнүгүшү – жалпы маданияттын, адамзат жашоосунун, коомдун өнүгүшү болуп саналат.

Тил илиминин өнүгүшү көптөгөн кылымдарды өз ичине камтыйт. Тилди изилдөө Байыркы Индияда б.з.ч. IV кылымда башталып, тилди изилдөөнүн теориясы түзүлсө, грек-латын тил илими 20 кылымдык тарыхка ээ (Мусаев С.Ж. 1998. 14-б.). Тилди ар тараптан иликтөөгө алган бул изилдөөлөр коомдук-социалдык өнүгүүнүн ар түрдүү этаптарына, коомдук көз караштарга, лингвисттердин ар кандай позицияларына, бир эл менен экинчи элдин жашоо шартына, улуттук көз карашына ж.б. жараша өзүнө гана тиешелүү спецификалык өзгөчөлүктөргө ээ.

XX кылымдагы тил илими жөнүндө профессор С.Ж. Мусаев төмөндөгүдөй пикирин билдирет: «Дүйнөлүк масштабда карап, ой жүгүртүп көрсөк, XX кылымдагы тил илими бир нече өзгөчөлүктөргө ээ. XX кылымдын башында тил илими немец окумуштуусу В.Гумбольдтун, И. Канттын, Ф. Гегелдин философиясына негизделген (Мусаев С.Ж. 1998.15-б.).

XX кылымдагы тил илиминин өзгөчөлүгү ал теориялык тил илими болуп саналгандыгында. Тилдин табиятын, жаралышын, калыптаныш эволюциясын, коомдо аткарган кызматын, тилдин нормативдик жагдайларын, тилдин жашоо формасын, тилдин колдонулушун XX кылымда окумуштуулар теориялык планда ар тараптан изилдешти. Адам баласынын аң-сезимине лингвистикалык ой жүгүртүүлөр дүйнөлүк масштабда таасир этип, тилдик изилдөөлөр чыгармачылык менен жүргүзүлдү. Тилдин коомдо аткарган милдетин иликтөө маселеси дүйнөлүк тил илиминде актуалдуулукка ээ болду. Ушул себептерден улам XX кылымда тил илими бир нече багыттарга, аспектилерге бөлүндү. Тилди изилдөө көп кырдуу табиятка ээ болду. Жалпы адамзаттык байлык, өзгөчө феномен болгон тил функционалдык аспектиде өзгөчө дем, күч менен изилдене баштады.

Ошондуктан бул багыт азыркы тил илиминде изилдөөнүн негизги багытына айланды десек болот.

XIX кылымдын аягы XX кылымдын башында азыркы дүйнөлүк тил илиминин негиздөөчүлөрүнүн бири Фердинанд де Соссюр тил илиминин андан ары өнүгүшү боюнча өзүнүн жаңы лингвистикалык концепциясын сунуштап, ал концепциясында тил эки аспектиде изилдөөгө алынары жөнүндө ой-пикирин билдирген. Тактап айтканда, Ф. Соссюрдун лингвистикалык концепциясында тилдин структурасына изилдөө жүргүзүү же тилди ресурс катары изилдөө жана сүйлөшүү процессин изилдөө сыяктуу тилди изилдөөнүн эки аспектиси илимий-теориялык маселе катары күн тартибине коюлду (Мусаев С.Ж. 1998. 136-145-беттер).

Тил илиминдеги бул маанилүү бурулуш окуя тилди эки аспектиде, эки деңгээлде изилдөөгө жол ачты десек жаңылыштык болбойт.

Биринчи деңгээлде тилдин каражат катары структурасы изилденет. Тактап айтканда, тилдин фонетикасы, лексикасы, грамматикасы, орфография, пунктуация, диалектология, семасиология, этимология ж.б.у.с. маселелери иликтенет.

Бул аспектиде тилди түзүп турган структура изилденип, тилдин материалдык негизине көбүрөөк көңүл бурулат. Тилдин структурасы контексттен сырткары турган абалында иликтөөгө алынып, бул этапта тил илиминин пайдубалы түзүлгөн сыяктуу. Албетте, биздин оюбузча, бул көрүнүш – тил илиминде закон ченемдүү көрүнүш. Себеби, бир чети тилдин түзүлүшүн аныктабай туруп, анын колдонулушуна изилдөө жүргүзүү, тилдик бирдиктерди туура колдонуп, мыкты текст түзүү, жогорку деңгээлде, маданияттуу сүйлөшүүнү ишке ашыруу, тилдик каражаттардын стилдик мүмкүнчүлүктөрүн аныктоо жана контекст ичинде тилдик бирдиктерге анализ жүргүзүү, талдоо мүмкүн эмес. Демек, мындан көрүнүп тургандай, тилди изилдөө жөнөкөйдөн татаалды көздөй өнүккөнүн байкоого болот. Экинчиден, бул кубулуш философиянын законуна, адам баласынын дүйнөнү таанып билүү диалектикасына да туура келет.

Ал эми тил илиминин экинчи аспектисинде, экинчи деңгээлинде тилдин реализацияланышы, колдонулушу, сүйлөшүү процесси изилденет. Адамдардын тил аркылуу информация алмашуусу, бул процесстин бүтүндөй өзгөчөлүктөрү, закон ченемдүүлүктөрү, салттары, тилдик каражаттардын текст ичиндеги мүмкүнчүлүктөрү

дал ушул аспектиде изилдөөгө алынат. Бул багыттагы изилдөөлөр тил илиминде сүйлөшүү маданияты, лингвостилистика, текст таануу, прагмалингвистика, психоллингвистика, этнолингвистика, социоллингвистика сыяктуу жаңы тармактардын пайда болушуна негиз болгон деп эсептейбиз.

Коомдун өнүгүшү, жашоо-турмуштун жаңы талабы, жалпы маданияттын улам алга жылышы, улуттук аң-сезимдин бир формасы болгон тилдин өнүгүшүнө, тилди колдонууга, коммуникациянын сапатына, сүйлөшүү маданиятына олуттуу маани берүүнү жана бул маселелерди теориялык планда иликтөөнү талап кылууда. Тил илиминде мына ушул маселелерди өз ичине камтыган лингвостилистика учурдун лингвистикалык багыттагы актуалдуу маселесине айланды.

Турмуштун бардык чөйрөлөрүндө тилдин коммуникациялык сапатына көңүл буруу, тилди реализациялоодо тилдик нормаларды колдон келишинче сактоо жана нормалдаштыруу – азыркы тил илиминдеги курч маселелерден.

Учурдагы тил илиминин негизги максаты – тилди пикир алышуунун, колдонуунун закон ченеминде иликтөө. Тилди колдонуунун нормаларын, закондорун, контекст ичиндеги тилдик каражаттардын мүмкүнчүлүктөрүн изилдөө, анализдөө, сүйлөшүү процессинин механизмдерин, технологиясын, негизин изилдөө – лингвостилистиканын түпкү максаты. Тил илиминин бул аспектиси өзүнүн табияты боюнча көп кырдуу. Бул аспектиде тилдин кыймылдагы абалы, коммуникация процесси, тилдин контекст ичиндеги абалы, адамдар тарабынан тилдин колдонулушу, тилдин стилдик табияты анализге алынат. Тилди колдонуунун жол-жоболору, ык-амалдары, методдору, мыйзам ченемдери, салт-жөрөлгөлөрү, принциптери, негизги маселе катары лингвостилистикада ар тараптан иликтөөгө алынат.

Коомдо түзүлгөн сүйлөшүү чөйрөлөрүндө ойду, информацияны туюндуруунун шарты, буга чейин коом тарабынан түзүлгөн сүйлөшүүнүн талаптарын, ар түрдүүлүгүн жана ошол сүйлөшүү чөйрөлөрүндө тилдик каражаттардын колдонулуш закон ченемдүүлүгүн изилдөө жөнүндөгү маселелер тил илиминин бир салаасы болгон стилистиканын өзөктүү проблемалары болуп эсептелет (С. Давлетов. 1999, 6-бет).

Кыргыз тил илиминде, жалпы эле түркологияда лингвостилистика жана анын түшүнүк-категориялары, теориялык маселелери, сүйлөшүү процессин ишке ашыруунун механизмдери, закон ченемдери, стилдик мааниге ээ

болгон тилдик каражаттардын көркөм тексттеги табияты жөнүндөгү маселелер бүгүнкү күндө жаңыдан илимий негизде изилдөөгө алына баштады. Аталган багытта илимий изилдөөлөрдүн жүргүзүлүшү чоң мааниге ээ деп эсептейбиз.

Бүгүнкү күндө тил илиминде сүйлөшүүнүн табиятын, маданияттуу сүйлөшүүнүн принциптерин, информация алмашуунун механизмдерин, тилдик бирдик-каражаттарды колдонуу аркылуу мыкты текст түзүүнү, сүйлөшүүнү жогорку деңгээлде ишке ашыруунун ык-амалдарын жана закон ченемин изилдөөгө алган лингвостилистика илимине өзгөчө көңүл бөлүү зарыл.

Ал эми лингвостилистиканын өзөгүн түзгөн маселелер структуралык стилистика, функционалдык стилистика, коннотациялар жана алардын табияты, бул коннотациялык тилдик бирдиктердин көркөм текстте аткарган кызматын аныктоо, аларга илимий негизде изилдөө иштерин жүргүзүү, аталган илимий багыттын табият-сырын түшүндүрүү кыргыз тил илими үчүн абдан актуалдуу маселелерден болуп саналат. Көркөм тексттеги тилдик каражаттар тарабынан туюндурулган подтексттик маанинин жалпы жана жеке, универсалдуу жана индивидуалдуу өзгөчөлүктөрүн таанып билүү маселеси бүгүнкү күнгө чейин кыргыз тил илиминде тиешелүү деңгээлде изилдөөгө алынбай келе жатат. Демек, аталган багытта илимий изилдөө иштерин жүргүзүү азыркы кыргыз лингвостилистикасындагы объективдүү зарылдык катары эсептелет. Ушул жагдайларды эске алып, буга чейин жарык көргөн китептердин материалдарын пайдалануу менен бул эмгек жазылды. Стилистика боюнча материалдарды бир тулкуга бириктирүү процесси жүрдү. Китептин методологиялык негизин жалпы тил илими, орус тил илиминин стилистикасындагы маалыматтар, түркологиянын, анын ичинде кыргыз тил илиминин буга чейинки жетишкендиктери, андагы жоболор, жыйынтыктар түздү.

Эмгек эки бөлүктөн турат. Биринчи бөлүк структуралык стилистиканын маселелерине, ал эми экинчи бөлүк коммуникативдик стилистиканын маселелерине арналган.

Иште ф.и.д., профессор Т. Аширбаевдин (8-17, 41-46, 108-109, 125-127, 144-148, 161-164, 200-201-беттер), ф.и.д., профессор Т.С. Маразыковдун (90-108,109-125, 127-144, 148-161, 181-200), ф.и.к., доцент Ж. Дуйшеевдин (30-41-беттер), ф.и.к., доцент

З.А. Ажыбаеванын (67-90-беттер), ф.и.к. З.А. Алымбаеванын (3-7, 19-30, 46-67-беттер), ф.и.к. Н.А. Мапаеванын (165-1812-беттер),

ф.и.к. Г. Көчөрөванын (228-236-беттер) эмгектери пайдаланылды.

Терминдик аталыштар авторлор тарабынан кандай колдонсо, ошондой берилди.

Демек, бул багытта эмгектин жарык көрүшү кыргыз тил илими үчүн теориялык жактан да, практикалык жактан да абдан маанилүү жана аз да болсо, кыргыз тил илиминдеги лингвостилистика тармагына кошулган илимий-теориялык салым болуп саналат.

Бул эмгектеги илимий-теориялык жоболор, иликтөөнүн жыйынтыктары жогорку окуу жайларында жана орто мектептерде тилди окутууга, көркөм текстке лингвистикалык талдоо жүргүзүү маселесине жана буга чейин ЖОЖдордо окутулуп келген стилистика дисциплинасы боюнча окуу китептерин мазмундук жактан толуктоого практикалык жактан өбөлгө боло алат деп ойлойбуз.

Структуралык стилистиканын маселелери

Стилистиканын лингвистикалык илим катары калыптанышы (тарыхый обзор)

Стилистика жана стиль (грек. – “жазуу үчүн таякча”) филологиялык илимде илгертеден колдонулуп келе жаткан сөздөр болуп саналат. Стилистиканын айрым аспектилери боюнча 17-кылымда эле Батыш Европада, 18-кылымдан тартып Россияда изилдөөлөр жүргүзүлөт. Ал изилдөөлөр айрым көркөм чыгармалардын тилине, белгилүү жазуучулардын стилине арналып, стилистиканын теориялык жоболору иштеле баштайт.

Стилистика илим катары антикалык поэтиканын жана риториканын кыртышында пайда болот. Байыркы грек философу Аристотель (б.з.ч. 384-322-ж.) поэтиканы түзгөн. Стилистика жөнөкөй формада болсо да, илим катары Аристотелдин поэтикасынан башталат деп кесе айтууга болот. Байыркы Грециянын жана Римдин филологдору жана чечендик өнөрдүн теоретиктери бири-бирине карама-каршы коюлган кептин эки түрүн жана ал экөөнүн ортосунан алган үчүнчү аралаш түрүн белгилешет. Байыркы римдик Марк Туллий Цицерон (б.з.ч. 106-43-жылдар) “Чечен жөнүндө” деген трактатында чечендик өнөрдүн башкы белгилери катары кептик жагдайга (ситуацияга) маани берет жана оратордун чыныгы талантынын көрсөткүчү катары аудиторияны тандоону, учурдагы жалпы жагдайды баалай алууну, угуучуну фактылар менен ишендирүүнү, жагымдуу кеп менен угуучуга ырахат берүүнү угуучуну өзүнө баш ийдирүү деп эсептеп, жалпы жыйынтыкты жеңиш катары баалайт.

Марк Фабий Квинтилиан (болжол менен б.з. 35-жылдары) илгертеден эле үч стилдин болгондугун, экөө логикалык ык менен аныкталып, сапаты жагынан бири-бирине карама-каршы коюлгандыгын, алардын ортосунан үчүнчү (аралаш) стиль орун алгандыгын белгилейт¹.

Стилистиканын илим катары түптөлүшүндө грек маданияты чоң роль ойногон. Ал маданияттын борборлору – Кичи Азия, борбору Афина болгон Аттика жана Родос аралы.

---

1 Караңыз: Дерягин В.Я. Беседы о русской стилистике. -М.: Знание, 1973,6-бет.

Азиялык стиль «көп сөздүүлүгү», «куркак баяндоосу» менен өзгөчөлөнсө, аттикалык стиль «кыскалыгы, тазалыгы, күчтүүлүгү» менен айырмаланган. Азиялык жана аттикалык стилдердин аралашмасынан жаралган родостук стиль «оор жана аз кыймылдуу» болгондугуна карабай, байланыш-катнаштын түрдүү сферасында колдонулууга жарактуу болгон.

Квинтилиан чечендик өнөрдө оратордук кепти функциялануу өзгөчөлүгүнө карай үч түргө бөлөт: **төмөнкү түр** «ой-пикирди берүү», **ортоңку түр** «ыраазы болуу сезимин баяндоо» жана **жогорку түр** «сезимди туюнтуу» үчүн колдонулат².

Квинтилиандын бул тыянагы М.В. Ломоносовдун «үч стиль» жөнүндөгү теориясына негиз болгон. Квинтилиан чечендик өнөрдү түрлөргө бөлүштүрүүдө аларда колдонулган риторикалык белгилерди негиз кылып алган. Мисалы, төмөнкү түргө баяндоодогу ишенимдүүлүк, ортоңку түргө метафоралар, стилистикалык түрдүү фигуралар, жогорку түргө сезимге түрдүүчө таасир этүү белгилери жана каражаттары Квинтилиандын стилистикасынын таяныч чекити болгон.

Квинтилиан Цицерондун стилистика жөнүндөгү теориялык жоболорун колдоп, аны байыткан жана тереңдеткен.

Стилистика илими, жыйынтыктап айтканда, биздин замандын башталышында чечендик өнөрдүн базасында илим катары калыптанып, анын теориялык жоболору негизделген. Стилистика менен катар эле кеп маданияты да илим катары чечендик өнөрдүн кыртышынан тамыр жайды.

Көптөгөн мезгил бою илимдердин философиянын карамагында болушу өздөрүнүн изилдөө объектисин аныктоосун бир топ кечендетти. Коомдун алга карай өнүгүшү илимдердин жиктелишине алып келди. Бул процессти тил илими да башынан өткөрдү.

Биздин эранын башында христиан дининин, VII кылымда ислам дининин жаралышы алгач илимдердин өнүгүшүнө өзүнүн оң таасирин тийгизген. Мисалы, VII-XII кылымдарда ислам дининин таркалышында сөздүк түзүү иши колго алынган. Башкаруучулар хан сарайына илимпоздорду, акындарды топтогон. Мектептер ачылып, анда эсеп, география, философия сабагы менен кошо чечендик өнөр да окутулган. Бирок диндин мындай прогрессивдүү өзгөчөлүгү узакка созулбады.

---

2 Жогорку китепте, 6-бет.

Христиан дининин орто кылымдагы, ислам дининин 10-кылымдан кийинки коомдогу үстөмдүгү дүйнөлүк маданиятка зор таасирин тийгизди. Илим куугунтукталды. Айрыкча так жана табигый илимдердин тагдыры трагедияга туш болду.

Стилистиканын илим катары калыптанышында орус тил илиминин мааниси зор. Тарыхтын бир этабында Орусиянын карамагында болгон элдер үчүн орус филологиясы өз таасирин тийгизе алды. Бул алга жылуунун башаты М.В. Ломоносовдун «үч штиль» жөнүндөгү теориялык жобосунан башталат.

М.В. Ломоносов Байыркы Грецияда жана Байыркы Римде жаралган чечендик өнөрдүн жоболорун орус тил илиминин материалында өз алдынча жаңы көз караш менен андан ары өркүндөттү³.

М.В. Ломоносов орус адабий тилин стилистикалык планда изилдөөдө үч стиль жөнүндөгү классикалык окууну пайдаланган «Орусия грамматикасы» (1755), «Орусия тилиндеги чиркөө китептеринин пайдасы жөнүндө сөз башы» (1755), «Риторика» жана башка эмгектеринде М.В. Ломоносов адабий тилдин түзүлүш теорияларына жана стилдерине токтолуп, адабий тилдин стилистикалык белгилери катары орус лексикасынын негизги разряддарына, айтууга, сүйлөөгө (произношение), көптөгөн морфологиялык формаларга жана сүйлөмдүн түрлөрүнө мүнөздөмө берет.

Ал тил илиминин тарыхында биринчи болуп сөздөрдү колдонулушу жана келип чыгышы боюнча бөлүштүрүп, аларды ушул максатта пайдаланууну стилистикалык боёк катары караган. «Бул классификация, биринчиден, адабий тилдин чегин, эң негизгиси анын жазма формасын аныктоого, экинчиден, адабий тилдеги «үч штильди» белгилөөгө негиз болгон⁴.

М.В. Ломоносовдун «үч штилинин» сөздүк курамын үч топкогу сөздөр түзгөн.

Биринчи топко славян жана орус тилдерине орток болгон сөздөр, экинчи топко байыркы славян тилинен орус тилине өздөштүрүлгөн сөздөр, үчүнчү топко орус тилинин өзүнө гана мүнөздүү болгон, башкача айтканда, чиркөө китептеринде кездешпеген сөздөр киргизилген. Улуу окумуштуу орус тилинде колдонулган жогоруда белгиленген тилдик бирдиктердин, стилистикалык маанилердин кептеги колдонулуу өзгөчөлүгү боюнча өзүнүн «үч штиль» жөнүндөгү окуусун негиздеген.

3 Караңыз: Головин Б.Н. Основы культуры речи. -М.: Высшая школа, 1988, 6-бет.

4 Дерягин В.Я. Беседы о русской стилистике, 11-12-беттер.

М.В. Ломоносов «жогорку штильдин» тилдик каражаттарына өзү бөлүштүргөн биринчи топтогу сөздөр менен кошо стилистикалык боёктуу сөздөрдү киргизген. Бул стилде баатырдык поэмаларды, одаларды жана салтанаттуу сөздөрдү (текстти) жазууну сунуш кылган.

«Ортоңку штильдин» тилдик каражаттарын орус тилинин өзүнө мүнөздүү болгон сөздөр менен кошо ылайыгына жараша колдонулган эски орус тилинин сөздөрү түзгөн. Окумуштуу тилдик бул каражаттарды театр чыгармаларында, көпчүлүк поэтикалык жанрларда, илимий жана тарыхый прозада пайдаланууну сунуш кылат.

«Төмөнкү штильдин» тилдик каражаттарына нагыз орус сөздөрү, белгилүү өлчөмдө «ортоңку штильдин» тилдик бирдиктери, зарылдыгына ылайык колдонулган «элдик карапайым сөздөр» киргизилген да, бул стилде карапайым элдин турмушуна арналган комедия, күлкүлүү эпиграммалар, лирикалык ырлар жана достук каттар жазылууга тийиш болгон.

М.В. Ломоносовдун «үч штиль» жөнүндөгү окуусунун жаралышына окумуштуу жашаган доордогу коомдук түзүлүш, адабий күчтүү агым классицизм, орус тилинин адабий тил катары өнүгүү жана коомдо кызмат кылуу деңгээли да чоң таасир тийгизген. Өз доорунун инсаны катары улуу окумуштуу учурдагы объективдүү чектелүүдөн өтүп кете алган эмес. Орус филологиясында стиль, тилдин стилистикасы, «үч штиль» жөнүндөгү түшүнүктөр Ломоносовго чейин, тактап айтканда, улутка чейинки мезгилде эле жашап келген. Үч стиль жөнүндөгү теориялык жоболордун негиздери 17-кылымда эле Макарий менен М.И. Усачевдин «Риторикаларында» сөз болот. 18-кылымдын жарымына чейин эле «стиль» термини адабияттарга кеңири кирет жана Феофан Прокопович менен В.К. Тредиаковскийдин эмгектеринде колдонула баштайт⁵. Бирок Ломоносовдун зор табылгасы мында: 1) тилдик каражаттарды стилистикалык планда классификациялады; 2) анын негизинде «үч штиль» теориясын филология илимине киргизди; 3) орус адабий тилин функционалдык жактан, албетте, өз доорунун талабына ылайык, жиктей алды; 4) жанрдык принципти бекем тутуу менен, көркөм чыгармалардын, илимий эмгектердин тилдик каражаттарын лексикалык деңгээлде чектеди; 5) төмөндөтүлгөн жана жогорулатылган стиль түшүнүгүн стилистикалык бир канча терминдерди филология илимине киргизди; 6) стилистиканы тил илиминин бутагы экендигин мүмкүн болушунча далилдеди; 7) Цицерондон тартып өзүнө чейинки тилчилердин стилистика жөнүндөгү теориялык жоболорун

5 Карань: Кожина.М.Н. Стилистика русского языка. -М.: Просвещение, 1977, 19-бет.

жыйынтыктады; 8) стилистиканын илим катары өнүгүшүндө кийинки изилдөөсүнө таасирин тийгизе алды.

Ломоносовдон кийин жарым кылымча окуу китептери (мисалы: Н.И. Греч. Практической русской грамматики, 2-бас, 1834. ж.б.), риторика боюнча көптөгөн окуу куралдары үч стилдин бекем эрежелеринин негизинде жазылган. Бирок 18-кылымдын аягында 19-кылымдын башында үч стиль жөнүндөгү окуунун системасы талкаланды.

А.С. Пушкин жана башка зор таланттардын адабият майданына келиши, В. Гумбольдт сыяктуу философтордун тил илиминдеги төңкөрүшү стилистикада Ломоносовдун «үч стиль» жөнүндөгү теориялык жоболору алгылыксыз экендигин көрсөттү. Деги эле, 19-кылымда капитализмдин Батыш Европада, андан кийин Россияда өнүгө башташы илимдердин системасына таасирин тийгизбей койгон жок. Алардын катарында стилистика илими да зор өзгөрүүнү башынан өткөрдү.

19-кылымда стилистикалык изилдөөлөр практикалык стилистика жана көркөм чыгармалардын стилистикасы багытында жүрөт⁶. Бул мезгилде практикалык стилистика риторикадан жана поэтикадан даана бөлүнүп кете элек учур эле. Практикалык стилистикага арналган адабияттар негизинен тилдин лексикалык деңгээлиндеги боёктуу каражаттарды, поэтиканын башталмалары болгон тропторду, синтаксистик фигураларды сыпаттоо менен чектелген. 19-кылымдын зор таланттары болгон А.С. Пушкин, Н.В. Гоголь, М.Ю. Лермонтов, Ф.М. Достоевский, А.А. Фет, Ф.И. Тютчев, Л.Н. Толстойдун чыгармаларынын тили изилденген. Бул кылым стилистиканын тарыхында калган К.С. Аксаков, В.А. Истомин, А.А. Потебня, Д.Н. Овсянико-Куликовский сыяктуу илимпоздордун эмгектери менен толукталды.

19-кылымдын аягында тил илиминде психологиялык багыттын өнүгүшү менен стилдин индивидуалисттик теориясы жаралат. А.А. Потебня жана анын окуучусу Д.Н. Овсянико-Куликовский ушул теорияны жаратуу менен, поэтикалык кептин негизги категориялары болгон троп жана фигуралардын маңызын ачат. А.А. Потебня 19-кылымдагы орустун улуу акын жана жазуучуларынын чыгармаларынын тилине стилистикалык мүнөздөмө берет. Бул салт көптөгөн тилдердин стилистикасында азырга чейин колдонулуп келе жатат.

19-кылымдын аягы 20-кылымдын башында Батыш Европада тил

6 Караңыз: Кожина.М.Н. Стилистика русского языка. -М.: Просвещение, 1977, 20-бет.

илиминде социологиялык агым пайда болду. Бул агымдын көрүнүктүү өкүлдөрүнүн бири Фердинанд де Соссюрдун тил, кеп жана кептик ишмердик жөнүндөгү теориялык жобосу стилистика илиминде дагы бир төңкөрүш болду. Философиялык көз карашы боюнча натуура позицияда тургандыгына карабай Ф. де Соссюр тил, кеп жана кептик ишмердик түшүнүктөрүн чектеди. Анын натыйжасында стилистиканын бир тармагы функционалдык стилистикага негиз салынды⁷.

Ф. де Соссюрдун идеясын Л.П. Якубинский, Е.Д. Поливанов, Г.О. Винокур, В.В. Виноградов, Л.В. Щерба жана башка окумуштуулар уланткан.

1929-жылы Прага лингвистикалык кружогуна «Тезистер» жарык көрдү. Ушул окуядан баштап функционалдык-стилистика Чехословакияда В. Матезиус, Б. Гавранка, Я. Мукаржовскин, И. Коржинка тарабынан ар тараптуу изилдөөгө алынды.

Чехословакиялык стилистика мектебинин жетишкендиктери булар: тилдин стилистикасы жана кептин стилистикасы проблемаларынын өз ара катнашын, стилдерди классификациялоонун принциптерин, кептин стилистикалык мүнөзүн аныктаган экстралингвистикалык факторлордун, стиль жаратуучу объективдүү жана субъективдүү факторлор маселесин, практикалык стилистиканын негиздерин иштеп чыгышкан.

Стилистика маселеси 50-жылдарда орус тил илиминде зор кызыгууну пайда кылды. Функционалдык стилистика проблемасына болгон талкуу «Вопросы языкознания» журналында бир топ жыл жүрдү жана орус тилинин стилистикасынын, аны менен бирдикте мурдагы СССР элдеринин тилдеринин стилистикасынын өнүгүшүнө зор түрткү берди. Талкууну академик В.В. Виноградов жыйынтыктады⁸. Жалпысынан, 20-кылым тил илиминде стилистиканын кылымы болуп калды.

Орус тил илиминде стилистиканын проблемаларына О.С. Ахманова, Р.А. Будагов, В.В. Виноградов, Т.Г. Винокур, В.П. Вомперский, И.Р. Гальперин, А.И. Ефимов, Е.А. Земская, М.Н. Кожина, В.Г. Костомаров, В.П. Мурат, О.Б. Сиротинина, Г.В. Степанова, Н.Я. Солганик ж.б. окумуштуулар изилдөөлөрүн арнашкан.

7 Караңыз: Ахунзянов Э.М. Общее языкознание. -Казань.: Изд-во Казанского университета, 1981, 36-37-беттер.

8 Караңыз. Виноградов В.В. Язык художественного произведения // Вопросы языкознания, -1951. - № 5, 3-26-беттер.

Француз Ш. Балли, А. Сэше, Ж. Марузе, П. Гиро, немис О. Вальцель, К. Бюлер, англис С. Ульман жана башка чет өлкөлүк филологдор стилистика илиминин өнүгүшүнө белгилүү салым кошушкан.

Стилистика илим катары өзүнүн изилдөө методуна ээ. Байыркы доордон 20-кылымга чейин изилдөөнүн **сыпаттама** методу кеңири жана ар тараптуу колдонулуп келди. Акыркы мезгилде стилистиканын **салыштырма** (И.А. Арнольд, Ю.Д. Дешериев жана башкалар), **статистикалык** (Т.Г. Винокур, Б.Н. Головин жана башкалар), **сапаттык-сандык** (же **семантика-стилистикалык**) (А.Н. Васильева, В.В. Виноградов жана башкалар), **сөз-образ** (А.И. Ефимов, М.Н. Кожина жана башкалар) методдору колдонулуп, стилистиканын изилдөө иштери түрдүү багытта жүргүзүлүп жатат. Демек, стилистика илим катары өнүгүшүндө өзүнүн изилдөө методдорун кошо жаратып келген.

Стилистика окутуунун мазмунуна да өз таасирин тийгизди. Айрым өнүккөн мамлекеттерде (Германия, АКШ, Япония ж.б.) тилдин системасы стилистикалык планда окутула баштады.

Кыргыз тилинин стилистикасы – жаш илим. 50-жылдардан баштап кыргыз тилчилери кыргыз акын-жазуучуларынын чыгармаларынын тилине лингвистикалык талдоо жүргүзө баштайт. Б.М. Юнусалиев Молдо Нияздын, К. Кырбашев А. Осмоновдун чыгармаларынын тилине лексика-стилистикалык планда илимий изилдөө иштерин арнашат. Айрым акын-жазуучулардын чыгармалары көбүнчө лексика-стилистикалык планда газета-журналдык макалалардын иликтөө темасы болуп калды⁹.

Кыргыз адабият майданына Ч. Айтматов, У. Абдукаимов, Т. Касымбеков, Ж. Мавлянов жана башка жазуучулардын келиши менен, кыргыз прозасында сапаттык чоң секирик жасалды. Жазуучулардын бул тобу (булар менен кошо адабиятка жаңыдан аралашкан акындар, драматургдар) жараткан көркөм чыгармаларынын эстетикалык

9 Караңыз: Бейшекеев Н. М. Абдукаримовдун «Жашагым келет» романынын тилиндеги диалектизмдер // Кыргыз тилинин лексикасынын жана грамматикасынын очерктери. - Фрунзе: 1965, 52-72-беттер; Жапаров А. Сөз маданияты жана стилистика // Мугалимдер газетасы. 1968. -17-авг.; Дуйшеев Ж.Д. Функционалдык стиль жөнүндө кыскача ойлор. // Вестн. Киргизского государственного университета. -1976, вып. XXIII. -119-140-беттер; Мамытов Ж. Көркөм сүрөттөөнүн жандуу булагы // Кыргызстан маданияты. -1977. 24-март; Мамытов Ж. Кыргыз тилиндеги эскирген сөздөр // Эл агартуу. -1977. - №12. -44-48-беттер; Мамытов Ж. «Сынган кылыч» романындагы тарыхый стилизация. Ала-Тоо. 1977. -№12.146-160-беттер; Мукамбаев Ж. Стилдик неологизмдер. Мугалимдер газетасы. -1979. -15-авг. жана башкалар.

мазмунун тилдик каражаттар аркылуу ишке ашырууну кеңири практикалашты.

60-жылдардын аягында кыргыз орто мектептеринин окуу программасында биринчи жолу функционалдык стилистиканын түрлөрү окутула баштады¹⁰. Окуу китебинде функционалдык стилдер дүйнөдөгү көпчүлүк тилдерде салтка айланган классификациялоого окшоштурулуп, бешке бөлүштүрүлөт. Ар бир стилдин чеги кыска, так ажыратылып, программалык талаптын деңгээлиндеги көнүгүүлөр жана мисалдар менен жабдылган.

Кыргыз тилинин функционалдык стилистикасы жана анын стилдик түрлөрү жөнүндөгү толук маалымат А. Турсуновго таандык¹¹. Окумуштуу макалада кыргыз адабий тилинин стилдик түрлөрүн илимий негизде классификациялайт жана ар бир түрүнүн стилдик чегин белгилейт.

Стилистика маселеси тилдин синонимия кубулушу менен тыгыз байланышта каралат. Кыргыз тил илиминде биринчи жолу лексикалык синонимияга арналган диссертациялык илимий изилдөө Б. Суранчиевага таандык¹². Изилдөөдө синонимдерди классификациялоо менен бирдикте алардын стилистикалык боёктуулугу, стилдик жактан жиктелишине да көңүл бурулат. 80-жылдардан баштап кыргыз тил илимине арналып жазылган диссертациялык илимий изилдөөлөрдө стилистикага кыйыр түрдө болсо да токтоло өтүү салтка айланат¹³. Стилистикалык пландагы алгачкы диссертация корголот¹⁴. Кыргыз ССР илимдер академиясынын тил жана адабият институтунун кызматкерлери тарабынан «Кыргыз адабий тилинин стилдик түрлөрү» аттуу жыйнак даярдалып¹⁵, анда сүйлөшүү стилинен башка стилдин түрлөрүнө авторлор токтолот. Жыйнак функционалдык стилистикага арналганына карабай, айрым

10 Абдулдаев Э., Жапаров А., Орузбаева Б. Кыргыз тили. IX-X класстар үчүн. -Фрунзе:Мектеп, 1968.

11 Турсунов А. Кыргыз адабий тилинин стилдик түрлөрү жөнүндө // Кыргыз ССР илимдер академиясынын кабарлары. 1969. - № 1. 84-92-беттер.

12 Суранчиева Б. Синонимы в кыргызском языке: Автореф. дис... канд. филол. наук. -Фрунзе, 1971.

13 Жалилов А. Лексико-стилистические особенности устаревших слов в романах Тугелбая Сыдыкбекова: Автореф.дис... канд. филол. наук. -Баку, 1988; Нуруев Т. Неопределенно-личные предложения в киргизском языке: Автореф. дис. канд. филол. наук. -Фрунзе, 1989; Усубалиев Б. Антонимы в киргизском языке: Автореф. дис.. канд. филол. наук. -Фрунзе, 1988.

14 Аширбаев Т. Язык романа «Сломанный меч» Т.Касымбекова: Автореф. дис. ... канд.филол.наук. -Фрунзе, 1990.

15 Кыргыз адабий тилинин стилдик түрлөрү. Редкол.: С.Кудайбергенов (жооптуу ред.) ж.б. -Фрунзе: Илим, 1983.

авторлор кыргыз тилинин грамматикалык каражаттарынын стилдик өзгөчөлүгүн да учкай сөз кылышат.

Доцент Ж. Мамытов 70-жылдардан баштап көркөм чыгарманын тилинин маселеси боюнча бир топ эмгектерди жаратты¹⁶. «Көркөм чыгарманын тили» аттуу монографиясы кыргыз адабиятынын мыкты үлгүлөрүнүн тилине арналат.

Ал эми Б. Усубалиевдин «Көркөм чыгармага стилистикалык илик» аттуу эмгегинде көркөм чыгармага стилистикалык-талдоо маселеси бир топ терең иштелген. Эмгек докторлук диссертацияга негиз болгон.¹⁷

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз тилинин стилистикасы жаңыдан калыптанып келе жатат. Ал өзүнүн илим катары өнүгүшүндө дүйнөлүк тил илимине, анын ичинде орус тил илиминдеги стилистика маселесине арналган теориялык жана практикалык ой-пикирлердин, тыянактардын, жоболордун негиздерине таянуу процессин башынан өткөрүүдө.

Лингвистикалык стилистиканын предмети, проблемасы

Кыргыз тилинин стилистикасы – изилдөө предмети, проблемалары, методдору, түшүнүктөрү жана категориялары бар илим. Ал жаш илим экендигине карабай, орто мектептерде, атайын жана жогорку окуу жайларында тил илиминин бир бөлүгү катары окутулуу менен, өзүнө таандык болгон түшүнүктөрүн жана категорияларын аныктоо, тактоо процессин башынан өткөрүп жатат.

Стилистика өз алдынча илим катары эмнеси менен тил илиминин башка бөлүмдөрүнөн айырмалана тургандыгын аныктоо башкы маселелердин бири болуп саналат. Окумуштуулардын бул маселе боюнча пикиринде айрым айырмачылыктар болгону менен, алар стилистиканы өз алдынча илим катары таанышат. Орус стилистикасынын совет доорундагы ири өкүлдөрүнүн бири жана баштоочусу В.В. Виноградов стилистиканын изилдөө предмети боюнча төмөндөгүдөй пикир айтат: «Тилдин бардык областтарынын жана бардык ыктарынын пайдаланышы стилистиканын предметине кызмат

16 Мамытов Ж. Көркөм чыгарманын тили. -Фрунзе: Мектеп, 1990. жана 10-шилтемеде көрсөтүлгөн эмгектери.

17 Усубалиев Б. Көркөм чыгармага лингвистикалык илик. -Б.: 1994.

кылат»¹⁸. Демек, В.В. Виноградов стилистиканын предметин тилдик бардык деңгээлдерден көрөт, тилдик каражаттардын стилдик планда кызмат кылышы деп түшүнөт.

«Стилистика лингвистиканын башка бөлүмдөрүнөн айырмаланып, тилдин көрктүүлүк (выразительные) мүмкүнчүлүктөрүн үйрөнөт, ар кандай кептик көп түрдүүлүктөгү тилдик каражаттардын функциялануу закон ченемдүүлүктөрүн аныктайт»¹⁹ – деп, М.Н. Кожина белгилейт.

Бул маселе боюнча Л.Г. Барластын көз карашы мындай: «Стилистика тилдин жана кептин каражаттарын алардын максатка жана пикир алмашуунун шартына жараша колдонулуу өзгөчөлүктөрүн лингвистиканын башка дисциплиналары – фонетика, лексикология, морфология, синтаксис менен бекем байланышта карайт»²⁰. Өзбек филологу А. Шомаксудов «... стилистика ар бири өзүнүн өзгөчө белги сыпаттарына ээ болгон стилдерди үйрөтөт»²¹, - деп белгилесе, казак окумуштуусу Б. Манасбаев: «Стилистика – эң алды менен стиль тууралуу илим. Стиль деп белгилүү бир тилдеги лексикалык, грамматикалык жана фонетикалык каражаттардын колдонулуу принциптерин айтабыз»²² – деп көрсөтөт. Стилистика тармагында иштеген окумуштуулардын көбүнүн бул маселе боюнча пикирлери, негизинен, жогорку аныктамалардын мазмунуна жакын. Демек, стилистиканын изилдөө предметин төмөнкүдөй жалпылоого болот:

- 1) стилистиканын изилдөө предмети тил жана кеп;
- 2) стилистика тилдин деңгээлдеринин (ярустарынын) каражаттарынын коннотациясын жана кептик каражаттардын ситуативдик (жагдайлык) нормаларын изилдейт.

Изилдөө предметинин жогоруда белгиленген өзгөчөлүгү менен стилистика тилдин бул же тигил (мисалы: фонетикалык, грамматикалык, лексикалык) деңгээлин изилдеген бөлүмдөрүнөн айырмаланат.

Стилистиканын илим катары өзүнүн иликтөө предметине ээ болушу анын проблемаларын белгиледи. Бул проблемалар стилистиканын изилдөө предмети менен бирдикте жаңы, жаш илимди лингвистикалык

18 Виноградов В.В. Русская речь, ее изучение и вопросы речевой культуры // Вопросы языкознания, -1961. № 4, 12-бет.

19 Кожина М.Н. Стилистика русского языка. -М.: Просвещение, 1977, 15-бет.

20 Барлас Л.Г. Русский язык. Стилистика. -М.: Просвещение, 1978, 5-бет.

21 Шомаксудов А., Расулов И., Кунгуров Р., Рустамов Х. Узбек тилини стилистикасы. Ташкент: Укитувчи, 1983, 6-бет.

22 Балакаев М., М.Томанов, Е.Жанпейсов, Б.Манасбаев, Казак тилинин стилистикасы. -Алматы: Мектеп, 1974, 5-бет.

илимдерден биротоло бөлүп чыкты.

Стилистиканын негизги проблемалары төмөнкүлөр:

1) стиль түшүнүгү; 2) функционалдык стиль түшүнүгү; 3) тилдин стили; 4) кептин стили; 5) тилдин стили менен кептин стилинин өз ара карым-катнашы; 6) пикир алмашуунун түрдүү сферасында тилдин функцияланышынын закон ченемдүүлүктөрү; 7) адабий тилдин функционалдык стилдерин классификациялоо; 8) функционалдык стилдердин өз ара карым-катнаш маселеси; 9) стилистикадагы экстралингвистикалык факторлор; 10) лингвистикалык жана экстралингвистикалык факторлордун карым-катнашы; 11) тилдеги объективдүү жана субъективдүү индивидуалдык көрүнүштөр; 12) функционалдык стилдин түрлөрүндөгү кептин формалары; 13) лингвистикалык жана адабият таануу стилистикаларынын өз ара катышы; 14) көркөм чыгарманын стилинин башка функционалдык стилдерге карата ээлеген орду жана карым-катнашы; 15) стилистикадагы диахрония жана синхрония; 16) орфоэпиянын, орфографиянын, графиканын жана пунктуациянын стилистикалык мүмкүнчүлүктөрү; 17) стилистикалык норма жана чек, алардын тарыхыйлуулук мүнөзү; 18) стилистикалык ката жана аларды классификациялоо; 19) тексттик кодировка жана декодировка жана башкалар.

Ар кандай адабий тил жандуу процесс болгондуктан, тил системалык багытта да өзгөрүү жана өнүгүү абалында болот. Анын үстүнө акыркы мезгилде тилди окутууда кылымдар бою салт болуп калган принциптен көптөгөн өлкөлөрдөгү баш тартуу стилистиканын проблемаларын көбөйтүп жатат. Демек, стилистиканын проблемалары коомдун өнүгүшү менен дайыма алга жылып турган көрүнүш болуп саналат. Ошондуктан биз жогоруда белгилеген стилистикалык проблемалар ушуну менен чектелет деген ойдон алыспыз.

Стилистиканын аталган проблемалары китептин тиешелүү параграфтарында конкреттештирилет.

Лингвистиканын башка бөлүмдөрүнүн изилдөө предмети **тилдик каражаттар** деген жалпы термин менен белгиленет. Тыбыш, сөз, сөздүн составдык бөлүктөрү, сөз айкашы, сүйлөм жана анын түрлөрү фонетика, лексикология, сөз жасоо жана грамматика илимдеринин изилдөө предмети катары каралат.

Стилистика тууралуу көз караштар

Стилистика илимий тармак катары XX кылымдын 20-30-жылдарынан баштап ар тараптан ыкчам өнүгө баштагандыгы белгилүү. Бул мезгил аралыгында тил илиминин бул бөлүмү боюнча активдүү изилдөөлөр жүргүзүлүп, стилистика жана анын негизги проблемалары, аталган илимий тармактын тил илими үчүн мааниси, стилистиканын башка илимдер менен болгон байланышы сыяктуу маселелер окумуштуулар арасында зор кызыгууну жаратып, стилистика тил илиминин салаасындагы илимий тармак катары өнүккөн.

Ушул мезгилде стилистика тууралуу ар түрдүү көз караштар айтылган. Маселен, орус окумуштуу А.И. Гвоздев: «Стилистика – тилдик чеберчиликти үйрөтүүчү илим», – деген (Гвоздев И.А. 1952. 18-бет). Ал эми окумуштуу И.В. Арнольдун пикири боюнча «Стилистика тилдик каражаттардын экспрессивдүүлүгүн изилдейт» (Арнольд И.В. 1973. 11-бет).

Орус тилинин стилистикасынын өнүгүшүнө чоң салым кошкон дагы бир орус окумуштуусу М.Н. Кожина: «Стилистика функционалдык стилдерди изилдөөчү илим», – деген пикирди айтат (Кожина М.Н. 1968. 15-бет). Академик В.В. Виноградов: «Стилистика тилди изилдөөнүн туу чокусу, улуттун сүйлөшүү маданиятынын өнүгүшүнүн теориялык негизи болуп эсептелет», – деген оригиналдуу идеясын билдирген (Виноградов В.В. К основаниям функциональной стилистики. -1969. 5-6-беттер).

Окумуштуулар стилистика багытында көптөгөн изилдөөлөрдү жүргүзүшүп, көптөгөн ой-пикирлердин негизинде стилистиканын илимий-теориялык маселелери тууралуу илимий көз караштарды жаратышкан.

Алгач орус окумуштуулары стилистиканы «Көркөм чыгарманы изилдөөгө багытталган аспект же жазуучунун стилин изилдөөчү багыт» катары карашкан. Маселен, профессор Р.А. Будагов стилистикада тилге гана эмес, адабият илимине да орун берилиши керектигин айткан (Арнольд И.В. 1973. 14-бет.).

Окумуштуу Г.О. Винокур стилистика тууралуу төмөндөгүдөй пикирин билдирет: «Стилистика коом турмушундагы ар кандай сүйлөшүү чөйрөлөрүндө тилди колдонуунун закон ченемдерин

изилдейт» (Шанский Н.М. 1989. 11-бет).

Окумуштуулар ар түрдүү көз караштардын, талаш пикирлердин, көптөгөн изилдөөлөрдүн негизинде, тилдик системага, тилдик каражаттардын колдонулушуна, ал тилдик бирдиктердин текст ичиндеги аткарган кызматына, стилдик мүмкүнчүлүктөрүнө, контекст ичиндеги билдирген маанилерине жүргүзгөн анализдердин, талдоолордун негизинде стилистика тилге таандык проблемаларды да иликтеш керек экендигин далилдешкен.

Жогорудагы окумуштуулардын айткан пикирлерине таянуу менен төмөндөгүдөй жыйынтыкка келебиз. **Стилистика – тилдин бардык деңгээлин стилдик көз карашта изилдеген илим. Ал тилдик каражаттардын ар түрдүү сүйлөшүү чөйрөлөрүндө стилдик жана грамматикалык жактан туура, ылайыктуу, ийкемдүү, логикалуу, маанилүү, көркөм, угумдуу, таасирдүү, маданияттуу колдонулушунун негиздерин жана көркөм текстте тилдик каражаттар аркылуу кыйытып айтылган ойду, подтексттик информацияны, негизги маңызды талдап түшүнүүнү, көрөңгөлүү маңызды көркөм кабыл алууну, сөз төркүнүн астыртан андап билүүнү, сүйлөшүүнүн чөйрөлөрүндө тилдик каражаттарды ылгай билүүнү үйрөтүүчү, көзөмөлдөөчү тил илиминин бир бутагы.**

Чындыгында лингвистикалык изилдөөлөрдүн тил илиминин башка салааларынан айырмасын аныктоо, стилистиканын изилдөө объектисин, предметин так көрсөтүү негизги маселелердин бири болуп саналат. Себеби тил илиминде стилистиканын изилдөө объектиси, предмети боюнча окумуштуу-лингвисттердин ортосунда талаш-тартыш маселелер көп. Маселен, стилистика жана анын изилдөө предмети, объектиси жөнүндө айрым батыш окумуштууларынын пикирлери орус окумуштууларынын көз караштарынан айырмаланат. Алсак, чех лингвисттери «Стилистика – муун жөнүндөгү илим» – деген көз карашты айтышып, стилистиканын изилдөө объектиси катары муунду эсептешет» (Розенталь Д.Е. 1987. 9-бет).

Ал эми швецариялык лингвист Фердинанд де Соссюр: «Стилистика лингвистикалык илимдин системасына кирбейт. Ал лингвистиканын чегиндеги окуу же багыт» – деген пикирди айткан (Кожина М.Н. 1983. 7-бет). Дагы бир француз лингвисти Шарль Балли стилистиканын объектисин төмөндөгүдөй үч топко бөлөт:

1. Жалпы стилистика. Мында сүйлөшүү ишмердүүлүгүндөгү стилдик маселелер, тилге тиешелүү бардык стилдик проблемалар

изилденет.

2. Жеке стилистика – конкреттүү бир улуттук тилдин стилистикалык структурасын изилдейт.

3. Индивидуалдык стилистика. Мында адамдын тилди колдонуудагы өзгөчөлүгү изилденет (Ш.Балли.1961.17-бет).

Академик В.В. Виноградов стилистиканы, стилистиканын изилдөө объектисин үчкө бөлүп карайт:

1. Тилдик стилистика же структуралык стилистика. Мында тилдин структурасы жана функционалдык стилдердин түрлөрү изилденет.

2. Сүйлөшүү стилистикасы. Бул багытта тилдик каражаттардын конкреттүү шартка жараша колдонулуу өзгөчөлүгү изилденет.

3. Көркөм адабияттын стилистикасы – көркөм чыгармадагы жазуучунун стилин изилдөөчү стилистика.

Академик В.В. Виноградовдун көз карашы боюнча, **стилистика тилдик мүнөзгө да, сүйлөшүүгө да мүнөздүү болгон тил илиминин бир бөлүмү** болуп саналат. **Стилистика тилдик каражаттарды жана алардын сүйлөшүүнүн чөйрөсүнө ылайык колдонулушун изилдейт** (Виноградов В.В. 1982. 162-165-б.). Бул окумуштуу стилистиканын изилдөө предмети тууралуу төмөндөгүдөй пикирин билдирет: «Тилдин бардык тармактарынын жана ар кандай ыктарынын пайдаланышы стилистиканын предметине кызмат кылат» (Виноградов В.В. 1961. №4. 12-б.).

Демек, академик В.В. Виноградов стилистиканын предметин тилдин бардык деңгээлдеринен көрөт, ар кандай текстте, сүйлөшүүдө тилдик каражаттардын стилдик планда кызмат кылышы болот деп түшүнөт.

Айрым лингвисттер стилистиканын предметин сүйлөшүүдө тилдик каражаттардын конкреттүү жагдайга ылайык колдонулушун үйрөтүү деп карашат (Шанский Н.М. 1982. 3-б.). Ал эми орус окумуштуусу О.С. Ахманова стилистиканын предметин жогорудагыдай планда карап “Стилистика – тилдик элементтердин эмоционалдык-экспрессивдик табиятына анализ жүргүзүүчү илим”, – деген пикирди айтат (Ахманова О.С. 1958. 28-б.).

“Стилистика тил илиминин башка бөлүмдөрүнөн айырмаланып, тилдин көркөм мүмкүнчүлүктөрүнүн ар кандай сүйлөшүүдө, текстте, сүйлөшүүнүн чөйрөлөрүндө колдонулуш закон ченемдүүлүктөрүн аныктайт” – деп, окумуштуу М.Н. Кожина белгилейт (Кожина М.Н. 1988. 15-бет.).

Окумуштуу В.М. Жирмунский: “Стилистика – бул поэтикалык лингвистика, ал тилди атайын көркөм колдонуудагы жалпы лингвистикалык факты катары изилдейт” – деп эсептеген (Жирмунский В.М. 1968. -№1. 15-бет.).

Бул маселе боюнча Л.Г. Барлас төмөндөгүдөй көз карашты айткан: “Стилистика тилдин жана сүйлөшүүнүн каражаттарын, алардын максатка жана пикир алышуунун шартына жараша колдонулуу өзгөчөлүктөрүн лингвистиканын башка дисциплиналары – фонетика, лексикология, морфология, синтаксис менен бекем байланышта карайт” (Барлас Л.Г. 1978. 5-бет.).

Кыргыз тилинин стилистикасы тууралуу профессор К.К. Сартбаев: “Стилистика тилдин фонетикалык, лексикалык жана грамматикалык курулушуна таянып, сөзүбүздү айкын, таза, курч жана элестүү кылып берүү ыкмаларын өз кучагына камтыйт. Стилистикада сүйлөмдүн туура түзүлүшүнө, сөздөрдүн кылдаттык менен пайдаланышына башкы маани берилет” – деп белгилейт (Сартбаев К.К. //Мугалимдер газетасы//. 1975. 21-май).

Кыргыз тилинин стилистикасында көптөгөн изилдөөлөрдү жүргүзгөн окумуштуу профессор Т. Аширбаев стилистика тууралуу төмөндөгүдөй пикирди билдирген: “Стилистика илими – тилдик деңгээлдердин каражаттарынын стилистикалык мүмкүнчүлүгү, тилдин коммуникативдик кызматы, көркөм чыгармадагы тил бирдиктеринин эстетикалык маанилери, тексттеги кодировкалоо маселелери, поэтикалык кептин көркөмдүк өзгөчөлүгү сыяктуу маселелерди изилдөөгө алган тил илиминин бир салаасы” (Аширбаев Т. 2000. 20-б.).

Стилистика тууралуу профессор Т.С. Марazyков мындай түшүнүктү берген: «Стилистика түпкү негизинде сүйлөшүүнүн табиятын, жол-жоболорун, ык-амалдарын жана буга чейинки ата-бабаларыбыз тарабынан иштелип чыккан мыкты сүйлөөнүн салттарын, принциптерин изилдейт. Стилистиканы окутуп-үйрөтүүнүн негизги максаты – сөздүн маанилерин, анын өзгөрмөлүү табиятын, күчүн жана кадыр-баркын сезе билүүгө, сөздү угууга, сүйлөшүүнүн максатына, мазмунуна, кырдаалына жараша сөздү кылдат колдоно билүүгө, ошондой эле тилдик фактыга туура баа берип, сүйлөшүүдө дайыма туура чечим чыгара билүүгө үйрөтүү» (Марazyков Т.С. 2-к. 2005. 95-б.).

Окумуштуу И.В. Арнольд: “Стилистиканын негизги жоболорунун бири катары декодировкалоону атап, стилистиканын

изилдөө объектиси катары аякталган текстти белгилейт” (Арнольд И.В. 1981. 34-б.).

Испан лексикографы Касарес: “Стилистиканын максаты – логикалык жана интеллектуалдык билдирүү, кабар берүүдөгү (сүйлөшүүдөгү) элементтерге анализ жүргүзүү болуп саналат” – дейт (Кожина М.Н. 1977. 9-б.).

Стилистика сүйлөшүүнүн чөйрөлөрүндө тилдин колдонулушуна анализ жүргүзүп гана тим болбостон, аны колдонуунун жол-жоболорун иштеп чыгат, иликтейт. Окумуштуу М.Н. Кожинанын сөзү менен айтканда: “Стилистика – көркөм сөз каражаттары жөнүндөгү, тилди колдонуунун закон ченемдүүлүгү жөнүндөгү илим. Ал – тилдик бирдиктердин маанисин, сүйлөшүүнүн чөйрөсүнө, кырдаалына жараша максатка ылайык колдонуу тууралуу лингвистикалык илим” (Кожина М.Н. 1977. 9-б.).

Жогорудагы ой пикирлерден улам төмөндөгүдөй жыйынтыкка келебиз: **стилистика – тил маселесин тилдик каражаттарды сүйлөшүү ишмердигинде колдонуу өзгөчөлүктөрүнө жана сүйлөшүүдөгү экспрессивдик өзгөчөлүктөргө байланыштуу изилдеген илим.**

Биздин оюбузча, **стилистиканын изилдөө предмети – тил жана тилдин реализацияланышын, тилдин коммуникация процессиндеги абалын, тилдин стилдик чөйрөлөрдө колдонулушун, тилдин фонетикалык, лексикалык, грамматикалык каражаттарынын тексттеги аткарган кызматын ар тараптан изилдөө.**

Стилистика тилдик каражаттардын коннотациясын жана сүйлөшүүдөгү каражаттардын кырдаалдык нормаларын изилдейт. Башкача айтканда, стилистиканын изилдөө предмети – тил, тилдик каражаттар жана алардын стилдик чөйрөлөрдө колдонулушу.

Стилистика – тилдик бирдиктерди сүйлөшүү чөйрөлөрүндө туура, так колдонулуш нормасын иликтөөчү тил илиминин бир тармагы.

Мына ошондуктан стилистика маселеси – тил илиминде абдан актуалдуу маселелердин бири. Стилистика – тилдин фонетикалык, лексикалык, грамматикалык бирдиктеринин коммуникация процессиндеги ал-абалын, тилди пайдалануунун принциптерин, мыйзамдарын иретке келтирүүчү, тилдик нормаларды аныктоочу тил илиминин бир тармагы.

Стилистиканын изилдөө багыттары, аспектилери жөнүндө да азыркы тил илиминде көптөгөн талаш-тартыштар бар. Бул –

объективдүү көрүнүш деп эсептейбиз.

Азыркы тил илиминде стилистиканын изилдөө багыттары боюнча да окумуштуулар ар түрдүү ой-пикирлерин билдиришкен. Мисалы, орус окумуштуусу Н.М. Шанский стилистиканын онго жакын изилдөө багыттарын белгилейт (Виноградов В.В. 1981. 20-б.).

Академик В.В. Виноградов стилистиканын үч негизги багытын белгилейт. В.В. Виноградовдун бул пикирине көптөгөн окумуштуулар кошулушат. Бул багыттар төмөнкүлөр:

1. Тил ресурстарынын стилистикасы (структуралык же ресурстук стилистика).
2. Функционалдык стилистика
3. Көркөм адабияттын стилистикасы (Кожина М.Н. 1983. 26-б.)

Ал эми окумуштуу М.Н. Кожина бул аталгандарга практикалык стилистика багытын кошот (Кожина М.Н. 1977. 9-б.).

Жогоруда аталгандардын негизинде жана көптөгөн окумуштуулардын стилистика боюнча ой-пикирлерине таянуу менен биз стилистиканын төрт негизги багытын белгилейбиз.

1. Структуралык же ресурстук стилистика
2. Функционалдык стилистика
3. Көркөм адабияттын стилистикасы
4. Практикалык стилистика

Структуралык же ресурстук стилистика тилдин стилистикалык коннотацияларын, алардын стилдик мүмкүнчүлүктөрүн, сөздөрдүн, алардын формаларынын, синтаксистик конструкциялардын семантика-функционалдык маанилерин сыпаттап изилдейт.

Тил илими конкреттүү тилдин тыбыштарын, лексикалык жана фразеологиялык корун, сөз жасоо мүмкүнчүлүктөрүн, грамматикалык түзүлүшүн, ар түрдүү закон ченемдүүлүктөрүн изилдесе, **стилистика тилдик каражаттардын көркөм байлыктарын жана алардын стилдик мүмкүнчүлүктөрүн изилдейт.** Ошентип, структуралык стилистика төмөндөгүдөй бөлүктөргө бөлүнөт:

1. Фонетикалык стилистика;
2. Лексикалык стилистика;
3. Синтаксистик стилистика;

Бул багыттан караганда, **стилистика тилдик каражаттардын стилдик коннотацияларынын мүмкүнчүлүктөрүн, өзгөчөлүктөрүн,**

табиятын, алар туюндурган ар түрдүү семантикалык маанилерди, сүйлөшүү чөйрөсүнө ылайык стилдик каражаттардын колдонулуш закон ченемин изилдейт.

Функционалдык стилистика. Тил пикир алышуунун башкы каражаты болгондуктан, ал коомдо коммуникативдик кызмат аткарат.

Тилдик каражаттардын сүйлөшүү процессинде колдонулушу менен коммуникация процесси ишке ашат, ушул функцияда гана тилдин коомдук кызматы аныкталат. Алар пикир алмашуу, баяндоо жана таасир этүү. Сүйлөшүүнүн ушул кызматтары функционалдык стилистиканын изилдөө предметинин функционалдык түрлөрүн аныктайт.

Функционалдык стилистика коомдо түзүлгөн сүйлөшүү чөйрөлөрүндө ойду, информацияны туюндуруунун шартын, буга чейин коом тарабынан түзүлгөн сүйлөшүүнүн талаптарын, ошол сүйлөшүү чөйрөсүндө тилдик каражаттардын колдонулуш закон ченемин изилдейт.

Сүйлөшүү чөйрөлөрүн окумуштуулар стилдер деп аташат. Бул стилдер илимий адабияттарда функционалдык стилдер деп аталат.

Функционалдык стилдер пикир алышуунун өзгөчөлүгүнө, коомдук ишмердүүлүккө жана коннотациялардын түрлөрүнө, стилдик белгилерине карай классификацияланат.

Көптөгөн окумуштуулар функционалдык стилдерге бөлүштүрүүнүн бир нече түрлөрүн сунушташкан (Кожина М.Н. 1977. 33-б.). Лингвисттердин пикирлери боюнча, функционалдык стилдер беш түргө бөлүнөт:

1. Турмуш-тиричиликте сүйлөшүү стили;
2. Илимий стиль;
3. Иш стили;
4. Публицистикалык стиль;
5. Көркөм стили;

Ар бир функционалдык стилге мүнөздүү стилдик белгилер, стилдик коннотациялар жана стилдик нормалар бар.

Окумуштуу Г.Я. Солганиктин пикири боюнча: “Кайсы гана функционалдык стиль болбосун, анын өзүнө тиешелүү жанры болот. Ал сүйлөшүү чөйрөсүндө өзүнүн жанрына тиешелүү пикир алышууну туюндурат” (Солганик Г.Я., В.Н. Вакуров, Н.А. Кохтев. 1977. 6-8-б.).

Албетте, Г.Я. Солганиктин жогоруда айткан ой-пикиринде

чындыктын үлүшү бар. Сүйлөшүүнүн беш чөйрөсүнүн ар бирине тиешелүү жанрында айтуучу угуучуга өз оюн, пикирин түшүндүрө алат. Бул учурда айтуучу угуучуга сүйлөшүүнүн чөйрөсү талап кылган стилди, ошол сүйлөшүүнүн бүтүндөй өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен информациясын билдирүүсү зарыл. Мына ушунун өзү сүйлөшүү маданиятынын бир формасы болуп саналат. Адамдардын ортосундагы кандайдыр бир информацияны туюндуруу муктаждыгы сүйлөшүүнү жараткан. Ал сүйлөшүү чөйрөсү деп аталган объективдүү жана субъективдүү факторлордун гармониялуу карым-катышынын негизинде ишке ашат. Ошондуктан ар бир сүйлөшүүдө сүйлөшүүнүн чөйрөсүнө көңүл буруу, ал чөйрөлөрдүн өзгөчөлүгүнө, нюанстарына, талап мүдөөлөрүнө назар салуу өзгөчө мааниге ээ (Надырбаева К. А. Жапаров жана тил илими. 2002. 185-б.).

Демек, коомдогу сүйлөшүү чөйрөлөрүндөгү ойду, информацияны туюндуруунун шартын, буга чейин коом тарабынан түзүлгөн талаптарын, ар түрдүүлүгүн жана сүйлөшүү чөйрөлөрүндө тилдик каражаттардын колдонулуш закон ченемдүүлүктөрүнүн баарын функционалдык стилистика изилдейт.

Маселен, көркөм адабияттын стилистикасы тууралуу сөз кыла турган болсок, кээ бир окумуштуулар бул багытты өзүнчө багыт катары карабастан, функционалдык стилдин бир түрү катары карашат. Себеби тилдин коомдук кызматын (пикир алышуу, баяндоо, таасир этүү) эске алганда, көркөм адабият сүйлөшүүнүн бир түрү катары коомдук жалпы функциясынын алкагынан чыгып кете албайт. Бул багыт академик В.В. Виноградовдун ою боюнча, тарыхый мүнөзгө ээ. Сүйлөшүүдөгү жеке стиль да (индивидуалдык стилистика) ушул багытта изилденет.

“Практикалык стилистика” деген термин В.О. Винокурдун, В.В. Виноградовдун, К.И. Былинскийдин ж.б. окумуштуулардын эмгектеринде жолугат (Кожина М.Н. 1977. 44-б.). Бул маселе да лингвистикада абдан актуалдуу.

Практикалык стилистиканын негизги милдети – адамды сүйлөшүү маданиятына тарбиялоо. Бул багыттын негизги принциптеринин бири – сүйлөшүү процессинде тилдик бирдиктерди максатка ылайык билгичтик менен пайдалана билүүгө адамдарды тарбиялоо, б.а., ой пикирди даана, так, көркөм берүү үчүн тилдик каражаттарды ылайыгы менен, туура тандай билүүгө адамдарды практика жүзүндө үйрөтүү жана адамдардын стилдик табитин тарбиялоо, аларды тигил же бул функционалдык стилдик нормалар менен тааныштыруу.

Өз мезгилинде чех окумуштуусу В.О. Матезиус мектепте грамматиканы гана эмес, стилистиканы да окутуу керек экендигин туура белгилеген (Матезиус В.О. 1967. 393-б.).

Демек, стилистика сүйлөшүү процессинде тилдик каражаттар аркылуу информацияны жөн эле туюндуруу эмес, информацияны бардык жактан шайма-шай, түшүнүктүү, таасирдүү, жеткиликтүү, орундуу, тилдик каражаттардын эң ийкемдүүсүн орду менен колдонуп, маанилик жактан терең, угумдуу, стилдик нормаларга ылайык туюндура билүүнү үйрөтөт. Бул теориялык билимди практикалык стилистика иш жүзүнө ашырат.

Стилистика да **салыштырма стилистика** деген багыт да белгиленип жүрөт. Бул багыт **эки тилдин стилдик табиятын салыштырып изилдейт.** Стилистика илиминдеги бул багыт азыр батыш тил илиминде гана көбүрөөк өөрчүгөн (Виноградов В.В. 1981. 15-б.).

Жогоруда белгиленген багыттардан башка да стилистиканын бир топ багыттары бар экендигин тилчи-окумуштуулар далилдеп келүүдө. Маселен, орус окумуштуусу О.С. Ахманова аналитикалык стилистика жана лингвистикалык стилистика деген эки багытты кошот (Аширбаев Т.А. 2000. 22-24-б.). Стилистиканын бул багыттары бардыгы биригип келип жалпы стилистиканын максатын, милдетин, негизги изилдөө маселесин аныктайт.

Стилистика өзүнүн изилдөө аспектилерине да ээ. Стилистикалык изилдөөлөр анда колдонулган ар кандай метод, ыкмалар менен да тыгыз байланыштуу. Мында изилдөөнүн тармактык, чөйрөлүк өзгөчөлүгү да эске алынып жүрөт. Кээде стилистикалык талдоого алынган тексттин жаралуу доору да стилистиканын аспектин аныктайт. Жыйынтыктап айтканда, стилистикалык багыттар ири бөлүктөр катары саналып, ошол бөлүктөрдүн өзгөчөлүктөрүн изилдөө стилистиканын аспектилерин түзөт – деп, белгилейт профессор Т.А. Аширбаев.

Демек, **стилистика да ойду, информацияны угуучуга сүйлөшүү чөйрөсүнө ылайык жогорку деңгээлде туюндура алуу эң негизги маселе болуп эсептелет. Стилистика информацияны ошол сүйлөшүү талап кылган шартка, кырдаалга, сүйлөшүү чөйрөсүнө ылайык тилдик каражаттар менен туюндура билүү маселесин, анда лингвистикалык жана экстралингвистикалык факторлордун катышын да иликтейт.** Булар стилистиканын урунттуу маселелери болуп саналат.

Демек, өз ой-пикирибизди, информациябызды бирөөгө ачык-айкын, так, түшүнүктүү, мыкты деңгээлде,

экстралингвистикалык факторлорду да эске алып, информацияны ошол сүйлөшүү процесси талап кылган тилдик каражаттар менен туура багытта туюндуруу биздин турмушта өтө маанилүү. Ошондуктан **биз колдонгон ар бир тилдик каражат, тыбыш, ыргак, кыраат, тон, басым, интонация, сөз, сөз айкашы, сүйлөм, сүйлөмдөрдүн курулуш конструкциясы, сүйлөшүүнүн темпи жана башкалар биздин сүйлөшүүбүздө өтө маанилүү.** Бул аталган **каражаттар сүйлөшүү процессинин кырдаалына, табиятына, талап максатына, нормасына шайкеш келип турушу керек.** Бул жагдайларды шайкеш келтирүү – адамдын чыгармачыл ой жүгүртүүсүн талап кылган процесс. **Стилистика биздин сүйлөшүүбүздөгү ушул шайкештиктин, ушул сапаттардын болушу үчүн кызмат кылат.**

Бул маселелерди өздөштүрүү акын-жазуучулар үчүн чыгарманын көркөмдүүлүгүн арттырып, окурмандардын жүрөгүнөн түнөк тапкан сүйүктүү чыгарма жаратуу үчүн, **чыгарманын ажарын ачуу үчүн маанилүү болсо, жөнөкөй окурман үчүн чыгармада берилген маанини, нюанстарды, автордук подтексттик ойду, дегеле, сүйлөшүүдөгү айтуучунун информациясын, туюндурган саясатын, кыйытып айткан оюн, сөзүнүн төркүнүн түшүнүү үчүн маанилүү.**

Бүгүнкү күндө дегеле, маданияттуу, мыкты сүйлөө ар бир адам үчүн зарыл. Себеби адамдын сүйлөө маданияты анын жалпы маданиятынын бир көрүнүшү болуп саналат.

Кыргыз атын дүйнө окурманына таанымал кылган, доорубуздун залкар жазуучусу Ч. Айтматовдун: “Мен балалык чакта айлыбыздагы бир аксакалдын: “Минтип карыган чакта сүйлөшүп чер жазууга адам табылбай калат деп эч ойлонбоптурмун” - деген сөзүн угуп абдан таң калар элем. Кантип эле ушул чоң айылдан сүйлөшөргө киши табылбай калсын деп ойлор элем. Бирок бул сөздүн маани-маңызын кийин түшүндүм. Көрсө, алиги аксакал чыныгы сырдаш, чыныгы маектеш, сөздүн кадыр-баркын баалай билген, тилинен бал тамыза мыкты сүйлөгөн, көкүрөгү таза адам жөнүндө сөз кылган тура. Бирок, тилекке каршы, турмушта сөз даамын сезе билген, сөз кунун барктап сүйлөгөн адамдар дайыма эле табыла бербейт тура» - деп эскергени бар (Айтматов Ч. 1988. 69-б.). Анын сынары сүйлөшүү, информация алмашуу процессинин деңгээли, **тилди колдонуунун закон ченемдүүлүктөрүн эске алуу, сүйлөшүү чөйрөсү талап кылган тилдик каражаттардын ылайыктуусун, ийкемдүүсүн, керектүүсүн тандап-тескеп туура колдонуу жалпы эле дүйнө элдеринде мыкты өнөр, адам баласынын жалпы маданиятынын бир формасы**

катары бааланып келет.

Жогоруда айтылган тилдин келечегине кам көрүү, аны көздүн карегиндей сактоо, тилдик каражаттарды, сөз кунун, сөз баасын асырай билүү, коммуникациянын сапатына кам көрүү, көзөмөл жүргүзүү, тилди колдонуунун эреже-нормаларын иштеп чыгуу, тилдин өнүгүшүнө шарт түзүү, көркөм тексттеги тилдик каражаттардын мүмкүнчүлүгүнө, эстетикасына, рухий баалуулугуна талдоо жүргүзүү ж.б.у.с. тил жаатындагы, тил саясатындагы маселелер стилистиканын өзөктүү, урунттуу маселелеринин негизин түзөт.

Стилистика түпкү негизде тилдик каражаттар аркылуу, текст аркылуу информацияны бардык жагынан шайма-шай, түшүнүктүү, угуучунун кызыкчылыгын эске алып, көңүлүнө дал келгендей, көңүлүн оорутпай, сылык, айта турган ойду так, жөнөкөй, ырааттуу, логикалуу, шарт-кырдаалга ылайык, орундуу, угуучунун акыл-сезимине жеткиликтүү, уккулуктуу, таасирдүү туюндура билүүнү үйрөтөт. Ошондой эле ал айтылган информацияны эстетикалык туюм менен талдоого, ийкемдүүлүк менен анализдөөгө, сөз төркүнүн баамдап түшүнө билүүгө адамдарды көнүктүрөт. Ушул маселе стилистиканын тулкусун, негизин түзүп турат. Бул маселелер стилистиканын түпкү концепциясы, түпкү философиясы. Ушул себептерден улам **стилистиканын маселелери – филологиялык гана эмес, социологиялык да, жалпы маданий да маселе.** Мезгил талап кылган бул көйгөйлөр бул илимдин, анын маселелеринин коомдо ээлеген ордун, учурдагы актуалдуулугун дагы бир жолу белгилейт.

Профессор Т.С. Маразыков стилистика предмети боюнча университетте окуган лекцияларында кыргыз философиясындагы «Ар бир адамдын көкүрөгү – алтын сарай, ар бир адамдын көңүлү – кызыл гүл» деген философиялык кредого токтолуп, стилистикада мына ушул философиялык кредо бекем сакталып, анда адамдын аброюна шек келтирбөө, башка бирөөнүн ой-пикирин, оюн сыйлоо өзгөчө мааниге ээ экендиги, адамга дайыма жакшылык издөө мыкты сүйлөөнүн негизги принциптеринин бири экендиги тууралуу айткан анын идеялары бардык жактан колдоого арзыйт деп ойлойбуз. Чындыгында эле Платон айткан «Бирөөгө бакыт издеген адам, өзү бакытка туш болот» деген учкул сөз сүйлөшүүдөгү негизги стилдик баалуулук болууга татыктуу. Ошентип, профессор Т.С. Маразыковдун пикири боюнча, стилистикалык проблемалардын түпкүрүндө ыймандуулук,

адамкерчилик, кең пейилдүүлүк, сабырдуулук, чыдамкайлык, кечиримдүүлүк, кичи пейилдүүлүк, ийкемдүүлүк деген сыяктуу адам баласынын маданиятынын көөнөргүс категориялары камтылып турат. Демек, **стилистика адамдагы моралдык бийик сапаттарды калыптандырууда да ролу зор.**

Жогоруда аталган проблемалардын актуалдуулугу бул илимде көтөрүлгөн маселелерди дыкаттык менен изилдеп, үйрөнүү, тилди структуралык планда гана эмес, аны функционалдык планда да окутуп, үйрөтүү проблемаларын күн тартибине коюп отурат. Азыркы кыргыз тили илиминде бул багытта окумуштуулар, адистер эмгектенишүүдө.

Демек, **стилистика маселеси** жалаң гана тилчилерди жана акын-жазуучуларды кызыктырбастан, эне тилинин тагдырына кайдыгер карабаган **ар бир адам үчүн маанилүү**. Себеби ар бир адамдын жашоосунда адабий тилдин нормасында сүйлөө жана адам өзүн курчап турган дүйнө менен болгон байланышта, башка адамдардын сөзүн угууда, айтылган информацияны анализдөөдө, информациянын маңызын түшүнө билүүдө жана ошол эле мезгилде өзүнүн ой-пикирин угуучуга так, туура, түшүнүктүү, логикалуу, кырдаалга ылайык, маданияттуу, таасирдүү билдирүүдө өтө маанилүү. Бул ар адамдын кызмат абалына, социалдык статусуна карабай дайыма маанилүү. Мына ошондуктан стилистиканын маселелери коомдо жашаган ар бир адам үчүн зарыл, пайдалуу жана актуалдуу деп ойлойбуз.

Ушул себептерден улам стилистика маселеси – дүйнөлүк лингвистикада жана ар бир жеке тил илиминде актуалдуу жана түбөлүктүү маселелердин катарына кирет.

Синонимия жана варианттуулук – стилистиканын негизи

Стилистикада тилдин синонимия кубулушу чоң мааниге ээ. Кептин стилинде, башкача айтканда, функционалдык стилистикада тилдик каражаттардын синонимдештиги биринчи кезекте эске алынат да, функционалдык стилдин түрлөрүнүн биринен экинчисинин айырмаланышы алды менен синонимдеш тилдик каражаттарды ылгоо (тандоо) принциби аркылуу ишке ашырылат.

Синонимия маселеси, 60-жылдарга чейинки окуу китептерин, айрым макалаларды эске албаганда, кыргыз тил илиминде илимий изилдөөнүн атайын предмети болгон эмес. Бул маселеге биринчи болуп Б. Суранчиева кайрылган да (Суранчиева Б. Синонимы в киргизском языке: Автореф.

дис. ... канд.филол наук. Фрунзе, 1971.), синонимдеш сөздөрдүн бардык белгилерин көрсөтүү менен, алардын стилдик жактан колдонулушу да дагы бир негизги белги экендиги (Суранчиева Б. Синонимы в киргизском языке: Автореф.дис. ... канд.филол наук. Фрунзе, 1971.4-б.) кыргыз тил илиминде биринчи жолу белгиленет.

Тилдик каражаттардын өз ара синонимдештигин аныктоодогу башкы критерийдин бири – алардын стилдик мүмкүнчүлүгү. Кептеги тилдик каражаттарды ылгоо принциби синонимдик катарды түзүп турган тилдик каражаттардын белгилүү чөйрөдө колдонулушун аныктайт. Башкача айтканда, «синонимдер стилдик айырмачылыкты шарттоочу каражаттардын маанилүүлөрүнүн бири болуп саналат» (Суранчиева Б. Синонимы в киргизском языке: Автореф.дис. ... канд. филол наук. Фрунзе, 1971.21-б.). Ошентип, синонимдик катарды түзгөн тилдик каражаттар кепте колдонулушу боюнча бирдей мүмкүнчүлүккө ээ эмес. Ал тилдик каражаттар кайсы бир маанилик (стилдик) өзгөчөлүгү аркылуу экинчисинен кескин айырмаланат да, сүйлөөчү (же автор) тарабынан тандалып колдонулат.

Тилдик каражаттардын синонимдештигин аныктоодо төмөнкү критерийлер эске алынат:

1. Синонимдик катарды түзгөн сөздөр тилдин бүгүнкү абалында активдүү колдонууда болушу зарыл (Голуб И.Б. Стилистика современного русского языка -М. Высш.шк., 1986, 46-бет.). Тилдик каражаттардын синхрондуулугу же диахрондуулугу айрыкча тарыхый чыгармалардын жаралышында автордун бекем көзөмөлүндө болот да, чыгармага өз доорунун түсүн берип турат. Эгерде бул критерийди автор бузса, көркөм чыгарманын эстетикалык сапатына доо кетет, окурман чыгарманын реалдуулугуна ишенимсиз карайт. Ошондуктан Т. Касымбеков «Сынган кылыч» романында сөз жасоочу -чы мүчөсүнүн ордуна анын синоними катары 19-кылымда активдүү колдонулган -кер мүчөсүн пайдаланган: *Э, бу биздин жумушкер.* Эгерде автор «*жумушкер*» деген сөздүн ордуна «*жумушчу*» деген сөздү пайдаланганда, көркөмдүк натыйжа бир кыйла төмөндөйт эле (Аширбаев Т. Язык романа «Сломанный меч» Т. Касымбекова: Дис.... канд.филол. наук. -Фрунзе: 1990, 61-бет.). Синонимдеш сөздөрдү ушул аспектиден алып караганда, кыргыз тилиндеги архаизм, диалектизм, орой сөздөр жана ушул типтеги тилдик каражаттар активдүү тилдик каражаттар менен бирдикте синонимдик катарды түзө албайт.

2. Синонимдик катарды түзгөн тилдик каражаттардын маанилик

жакындыгы тилдеги синонимия кубулушунун башкы белгилеринин бири катары каралат. Бул боюнча көптөгөн тилчилердин пикирлери дээрлик окшош (Кодухов В.И. Введение в языковедение. -М.:1987,181-б.; Тил илимине киришүү /Т. Ахматов, С. Давлетов, К. Сартбаев, С. Иманалиев. -Фрунзе: 1980, 77-б.; Ханбикова Ш.С. Синонимы в татарском языке: Автореф.дис.... канд. филол. наук. -Казань:Т 962, 7-6.; Суранчиева Б. Синонимы в киргизском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. -Ф: 1971, 4-б. ж.б. адабияттар.). Бирок тилдик бирдиктердин маанилик жакындыгы ал тилдик каражаттарды универсалдуу колдонууга мүмкүндүк бербейт. «Өз ара синонимдик катыштагы сөздөр да ар убакта эле бирин-бири алмаштыра койбойт. Ушундай учурлар алардын кошумча маанилериндеги бөтөнчөлүктөрдү аныктоого негиз болот. Мисалы, бет, жүз синонимдер. Булар бетин (жүзүн) жууду, бетин (жүзүн) басып сыяктуу учурларда өз ара алмашылганы менен оң бети, сол бети, эки бети албырып өндүү учурларда алмашылбайт (оң жүзү, сол жүзү, эки жүзү албырып дегендер кезикпейт)... Ушундай фактылар синонимдердин негизги бир функциясы тактагыч функция экендигин далилдөөгө мүмкүнчүлүк берет» (Тил илимине киришүү /Т.Ахматов, С.Давлетов, К.Сартбаев, С.Иманалиев.,77-б.).

3. Синонимдик катарды түзгөн тилдик бирдиктердин кепте өз ара алмашылып колдонулуу өзгөчөлүгү да синонимдештикти аныктоонун бир критерийи катары каралат. Мындай тилдик бирдиктердин лексикалык маанилери абсолюттук түрдө бири-бирине дал келет. Маанилик (идеографиялык) синонимдер деп аталган бул синоним сөздөр «маанилик жалпылыкка ээ болгону менен, семантикалык маанилери жагынан бири-биринен айырмаланат» (Суранчиева Б. Синонимы в киргизском языке: Автореф. дис.... канд.филол. наук., 16-бет.). Тактап айтканда, мындай синоним сөздөр кепте колдонулушунда дифференцияланат: бири сүйлөшүү стилине ыктаса, экинчиси китеп стилине ыктайт. Мисалы, асман жана көк деген сөздөр синонимдеш. Алар кепте семантикалык-стилистикалык планда колдонулушу жагынан чектелүү болот. Салыштырыңыз: 1. *Чымчыктар көзгө илешпей, кароолго келбей, **асманда** жүрүшөт*; 2. *Сарыбай эки көзүн жүлжүйтүп, кубанып **көк** тиктеп, кайсаңдап ар тарабын каранып, кайсыл жерден кандай аң качып чыгып калар экен деп, дегдеп жүзү жаркыды.* (Т. Касымбеков). Мында биринчи сүйлөм китеп, экинчи сүйлөм сүйлөшүү стилинин белгилерине ээ (экинчи сүйлөмгө сүйлөшүү стилинин белгилерин *кайсаңдап, ар тарабын, аң, жүзү,*

жаркыды деген сөздөр да кошумча түрдө берип турат).

Синонимдик катарды түзгөн тилдик каражаттар тилде жөндөн-жөн эле жаралган эмес. Ал тилдик (кенен мааниде кептик) муктаждыктын натыйжасы катары каралышы керек. Ошондуктан синонимдеш сөздөр, мүчөлөр, сүйлөмдөр функционалдык стилдердин нормасына ылайык тандалат. Тилдик каражаттарды тандалуу критерийине ылайык тексттин жалпы мазмуну, эстетикалык баалуулугу жаралат. Ошондуктан өз стилине ээ болгон сөз чеберлери тилдик каражаттардын синонимдештигине өтө чоң маани берет.

Синонимия маселесинде синонимдеш каражаттарды классификациялоо, кыргыз тил илиминде да, азырга чейин чечилбеген маселе бойдон калууда. Б. Суранчиева синонимдерди толук же абсолюттук, маанилик же идеографиялык жана стилистикалык синонимдер деп үчкө бөлсө (Суранчиева Б. Синонимы в киргизском языке: Автореф. дис.... канд.филол. наук., 16-23-бб.), С. Давлетов кыргыз тилиндеги синонимдерди семантикалык же идеографиялык, стилистикалык, семантикалык-стилистикалык жана абсолюттук синонимдер (Тил илимине киришүү /Т. Ахматов, С. Давлетов, К. Сартбаев, С. Иманалиев., 78-79-беттер.) деп төрткө бөлөт. Бул маселе орус тил илиминде да ар түрдүү чечилген. Мисалы, И.Б. Голуб синонимдерди семантикалык, стилистикалык жана семантика-стилистикалык деп үчкө; В.И. Кодухов түшүнүк (же идеографиялык), стилдик (же функционалдык) жана эмоционалдык – баалоочу (Голуб И.Б. Стилистика современного русского языка., 47-б.) деп үчкө бөлөт. Жогорку материалдардан көрүнүп тургандай, бул маселе боюнча бирдиктүү көз караш жок. Ал турсун синонимдерди классификациялоодо гана эмес, терминдерди пайдаланууда да илимпоздор бирин-бири дээрлик кайталабайт. Бирок жогоруда аты аталган тилчилерди бир ой бириктирип турат. Алар синонимдердин стилистикалык дараметин дайыма эске алышат, бирок ар бири өздөрүнүн позициясынан карайт.

Синонимдерди так жана толук классификациялоо стилистикада, айрыкча функционалдык стилистикада, чоң мааниге ээ. Ал өз кезегинде түрдүү сөздүктөрдү, айрыкча синонимдик сөздүктү түзүү, тилди окутуу, үйрөтүү, иш кагаздарын аткарууда, котормочулукта өз таасирин тийгизет. Бул маселе тилдик каражаттардын стилдик коннотациясын белгилөөдө өзгөчө каралат.

Жогоруда аталган кыргыз жана орус тилчилеринин тобу синонимдерди таза тилдик аспектиде классификациялашат. Бул алардын кемчилиги эмес. Биз өзүбүздүн практикабызда синонимдерди

маанилик, стилистикалык жана маанилик-стилистикалык деп үч топко бөлүштүрүп келе жатабыз (Аширбаев Т. Язык романа «Сломанный меч» Т. Касымбекова: Дис... канд. филол. наук., 29-32-б.). Мындай бөлүштүрүү синонимдин коннотациялык мүмкүнчүлүгүн жана тилдик каражат катары тексттеги кызматын эске алууга негизделген.

1. Маанилик синонимдер көбүнчө жупташып келет да, анын бири кыргыз тилине таандык. Ал эми экинчиси башка тилден өздөштүрүлгөн болот. Мындай синонимдердин табияты аларды адабий тилде пайдаланууда даана көрүнөт. Тактап айтканда, синонимдик катарды түзгөн маанилик синонимдердин кыргыз тилине таандык болгону сүйлөшүү стилине ыктайт. Мындай типтеги синонимдердин даана белгиси – алардагы эмоционалдуулуктун жана экспрессивдүүлүктүн бар экендиги. Бирок башка тилден өздөштүрүлүүнүн натыйжасында кыргыз тилинде колдонулган тилдик бирдиктер деле адабий тилдин зарылчылыгына ылайык колдонула берет. Мисалы: **асман – көк, акыл – эс** деген синонимдик катардын биринчи сөздөрү, -кер//-чы, бей-//-сыз сыяктуу сөз жасоочу мүчөлөрдүн биринчилери китеп стилинде жыш колдонулат. Маанилик синонимдерде «..лексикалык маанинин бирдейлиги басымдуулук кылат. Кошумча маанилердеги бөтөнчөлүктөрдү аныктоо кыйла кыйындыкка турат. Бирок ошол кыйынчылыкты туура жеңе билген адамдын кеби семантикалык жактан так, ташка тамга баскандай даана болот» (Тил илимине киришүү /Т. Ахматов, С. Давлетов, К. Сартбаев, С. Иманалиев., 78-79-беттер.)

2. Стилистикалык синонимдердин катарын түзгөн тилдик бирдиктердин маанилик табияты окшош, бирок алардын стилистикалык табияты ар башка. Мындай синонимдик катардын дублети китеп стилине мүнөздүү болот да, калгандары функционалдык стилдин түрлөрүндө адабий тилдин практикаланган нормасы катары колдонула берет. Мисалы, кичине – тырнактын агындай, момун – кой оозунан чөп албаган деген сыяктуу синонимдик катарлардын биринчиси бардык стилдерде колдонулса, кийинкилери көркөм же сүйлөшүү стилдеринде гана колдонулат,

Стилистикалык синонимдердин катарын түзгөн тилдик бирдиктердин биринде апыртуу (гипербола, литота) маанилери басымдуулук кылат. Мисалы: кичине – бою бир карыш, чоң – тоодой ж.б

3. Маанилик-стилистикалык синонимдерди түзгөн катардагы синоним сөздөр (тил бирдиктери) биринен экинчиси кошумча маанилери менен

гана эмес, өздөрүндөгү стилистикалык сапаттары боюнча да айырмаланып турат. Тактап айтканда, ал сөздөр биринен экинчиси стилистикалык боёктуулугу менен өзгөчөлөнөт. Андай синоним сөздөр көркөм чыгармада көп керектелет да, автордун каарманга карата ээлеген позициясын, же сүйлөөчүнүн угуучуга карата болгон оң же терс сезимин билдирет. Мисалы, «Сынган кылычта» Насиридин хан душманы Болотту (Исакты) «селсаяк» деп кордоп айтса, Султанмамыт Эр Эшимди «азгын» деп атайт. Карабай Нүзүптү «тентиген» деп кордойт. Демек, синонимдик катарды түзүп турган жогорку сөздөр көркөм чыгармада автор тарабынан орундуу пайдаланылган. Мунун натыйжасында чыгарманын эстетикалык баалуулугу арткан.

Маанилик-стилистикалык синонимдердин катарын түзүп турган сөздөр стилистикалык парадигмага даана ажырайт. Анткени алардын ар бириндеги стилистикалык коннотация «куралданбаган» эле көзгө так көрүнүп турат. Башкача айтканда, автордун же каармандын кимдир бирөөнү кубаттоосу, шылдыңдоосу ж.б. контекстте бат эле ажыратылат. Стилистикада тилдин синонимия кубулушуна өтө чоң маани берилет «Ошондуктан синонимдер стилистиканын борбордук маселеси болуп саналат» (Тил илимине киришүү /Т. Ахматов, С. Давлетов, К. Сартбаев, С. Иманалиев., 80-бет.). Функционалдык стилдин ар бир түрүнүн стилдик чеги жана нормасы, көркөм стилдин тилдик өзгөчөлүгү биринчи кезекте автордун (сүйлөөчүнүн) кепте синонимдерди орундуу же орунсуз колдонгондугу менен аныкталат.

Тилдеги синонимия кубулушу лексикалык гана деңгээлде болбойт. Ал сөз жасоочу, форма жасоочу жана сөздөрдү байланыштыруучу мүчөлөрдө, сүйлөмдүн маанилик түрлөрүндө да кездешет. Буга мисал катары сөз жасоочу -чы жана -кер, жөндөмө, чак, жак ж.б. мүчөлөрдүн, жай, суроолуу, илептүү сүйлөмдөрдүн өз ара алмашылып колдонулушун, кепте, айрыкча, көркөм чыгарманын тилинде сүйлөмдүн типтеринин парцелляцияланышы аркылуу түзүлгөн синоним сүйлөмдөрдү көрсөтүүгө болот.

Тилдин таасир этүү кызматынын негизги каражаттарынын бири – синонимия кубулушу. Анткени синоним сөздөрдө улуттук тилдин психологиялык өзгөчөлүгү өтө сыйымдуу камтылат. Пикир алмашууда, ойду туюнтууда синонимдик катарда турган ар бир тилдик каражат өтө назик боёктуу. Ошондуктан алар функционалдык стилдердин ар биринде жиктелүү принцибине ээ. Бул маселеде тилдик каражаттардын синонимиялык жиктелүү принциби бузулса, тексттин – стилдик нормасы

бузулат, стилистикалык чеги ажырабай калат. Натыйжада, зарыл деп эсептелген мазмундагы текст түзүлбөйт. Эгерде ал текст көркөм чыгарма болсо, анын эстетикалык таасир этүү күчү төмөндөп, тарбиялык жугумдуулугунан ажырайт. Ошондуктан ар кандай тексттин, биринчи кезекте көркөм тексттин тилдик жактан жетишкендиги да, кемчилиги да тикеден-тике синонимияга байланыштуу деп айтууга болот. Муну бардык филолог-стилистер моюнга алышат.

Контексттик синонимдер синонимия кубулушунун өзгөчө бир формасы катары каралат. Нагыз синонимдерди маанилик жакындык же окшоштук, эмоционалдык же экспрессивдик өзгөчөлүктөр даана бириктирип же ажыратып турса, контексттик синонимдер мындай мүмкүнчүлүккө ээ эмес. Алар белгилүү бир тексттин чегинде гана кайсы бир сөздө синоним болушу ыктымал. Ошондуктан контексттик синонимдер «өзүнчө жеке алганда бири-бирине мааниси жакындашпаган, бирок контекст ичинде кандайдыр бир өтмө, оошмо маанилер боюнча жакындаштырылып алынган сөздөр» (Ахматов Т., Мукамбаев Ж. Азыркы кыргыз тили. Фонетика, лексика. -Фрунзе: 1978, 111-бет.) болот.

Контексттик синонимдер деп аталган сөздөрдүн негизги өзгөчөлүгү – анын текстте гана өтмө мааниге ээ экендиги. Мунсуз контексттик синонимдер жөнүндө түшүнүк да болушу мүмкүн эмес.

Контексттик синонимдер көркөм чыгармада, айрыкча поэтикалык стилде көп колдонулат. Мисалы, Токтогул «Балам жок» деген ырында уулум, балам, перзентим деген сөздөрдүн ордуна чырагым, булбулум деген сөздөрдү пайдаланып, контексттик синонимдерди керектеген:

Мен кеткенде төрт жашар,

Аркамда калган чырагым.

Учуп кеткен булбулдун,

Ордун сыйнап турамын. (Токтогул)

Текстте контексттик синонимдерди түзүү кыргыз акындарында кеңири практикаланган ыкма болуп саналат. Анткени контексттик синонимдер символдук да белгиге ээ болгондуктан, ойду так, даана жана эмоционалдуу туюнтууда көркөм чыгармада натыйжалуу болот. Башка сөздөрдүн же туюнтмалардын маанисин сыпаттап түшүндүрүүчү түрмөктөр перифраза (Тил илимине киришүү /Т. Ахматов, С. Давлетов, К. Сартбаев, С. Иманалиев., 79-бет.) илимий адабияттарда перифраз, парафраз, парафраза деп (Розенталь Д.Э., Теленкова М.А.

Словарь-справочник лингвистических терминов. Изд. 2-е, испр. и доп. -М.: 1976, 271-бет, 283-бет.) аталат.

Перифразалар экиден кем болбогон компоненттен турат да, тилде активдүү колдонулган кайсы бир сөздүн ордуна синоним катары пайдаланыла берет. Мисалы: *План боюнча мамлекеттик кырманга 18 миң тонна ак алтын төкмөкчүбүз* (Ош жаңырыгы: Ош областтык мамлекеттик администрациясынын жана эл депутаттарынын Ош областтык Кеңешинин органы. -1995. -19-сент.) деген сүйлөмдө «ак алтын» түрмөгү перифраза болуп саналат да, «пахта» деген сөздүн ордуна синоним катары колдонулду.

Перифразаларда адатта символикалык белгилер даана байкалат. Мындай перифразаларга талаа ханышасы (жүгөрү), көгүлтүр экран (телевизор) деген сыяктуу сөздөр кирет.

Перифразалардын дагы бир түрү кепте сыпайгерчиликти туюнтуу максатында да сүйлөөчү (жазуучу) тарабынан колдонулат. Мисалы, илимий стилде автор мен дегендин ордуна «ушул саптардын автору» деген сыяктуу перифразаны пайдалана алат.

Перифразалар илимий стилде, айрыкча публицистикалык стилде көп колдонулат.

Контексттик синонимдер да, перифразалар да нагыз синонимдик каражат катары каралбайт. Алардын өтмө маанилери орун басуучулук кызматын аныктап, текстте көркөмдүктү, зарыл эстетикалык баалуулуктун ордуна колдонулууга мүмкүнчүлүгү бар сөзгө караганда ойду натыйжалуу бере алгандыгы үчүн гана кепте өзгөчө синонимдик каражат катары керектелет. Ошентип, кыргыз тилиндеги синонимдер, алардын өзгөчө формалары болгон контексттик синонимдер жана перифразалар функционалдык стилдин түрлөрүндө чоң мааниге ээ. Тактап айтканда, «синонимдердин кызматы кепте, анын оозеки жана жазма форматтарында, стилдеринде даана көрүнөт» (Стилистика русского языка/ В.Д. Бондалетов, С.С. Вартапетова, Э.Н. Кушлина, Н.А. Леонова; Под.ред. Н.М. Шанского. - 2-е изд. Дораб. -Л.: 1989, 67-бет.).

Функционалдык стилдин ар бир түрү, алардын жанрдык түрлөрү (подстилдери) өзүнүн негизги стилдик турпатын алууда өзүнө мүнөздүү болгон синонимдерди тандайт. Ошондуктан синонимдик катарды түзүп турган тилдик каражаттар өтө ийкемдүү. Синонимдердин ушул касиети сүйлөөчүгө же жазуучуга мүчө, сөз, сүйлөмдөрдү тандап, өз кебинде пайдалануунун зор мүмкүнчүлүгүн берет. Демек, нормалдуу текст түзүү ар

бирибиздин тил маданиятыбызга жана кыргыз тилинин стилистикасынан алган билимибизге тикеден-тике көз каранды болуп саналат. «Азыркы лингвистика тилдик фактыларды өз ара тыгыз байланышта турган окшоштук менен айырмачылыктын (тождество и различие) системасы деп карайт. Алардын бирөөн, атап айтканда, окшоштукту өзүнчө бөлүп кароо тилдик фактыларды вариантуулугу боюнча изилдөө» жана ал вариантуулуктардын кептеги колдонулуу мүмкүнчүлүгүн белгилөө болуп саналат.

К. Сейдакматов варианттуулуктун сферасын изилдөө анын хронологиялык жагы жана варианттуулуктун көлөмү тилдин деңгээлдерине жараша аныкталарын белгилейт (Сейдакматов К. Кыргыз тилиндеги сөз маанисинин жана варианттардын өнүгүшү. -Фрунзе: 1992, 3-4-беттер). Демек, тилдик каражаттардын варианттуулугу фонема, морфема, сөз, сөз тизмеги жана сүйлөм деңгээлинде изилденүүгө тийиш.

«Тилдеги варианттуулук түшүнүгү – лингвистикадагы өтө жалпылуулуктун бири. Ал ушул категориянын көп кырдуулугунун өзгөчөлүгү, анын тилдин системасынын конкреттүү варианттын бирдиги катары изилденүү, ошондой эле алардын семантикалык жана стилистикалык потенциалдарынын сарпталуу планында үйрөнүү менен шартташкан» (Михайловская Н.Г. Лексическая вариантность в списках древне-русских памятников. /Литературная норма и вариантность. -М.: 1981, 6-22-беттер.). Мындан тилдик бирдиктердин варианттуулугу жөнүндө төмөнкүдөй пикирге келүүгө болот:

1. Тилдик бирдиктердин варианттуулугу азыркы учурдагы ар кандай оозеки жана жазма реалдуу көрүнүш;

2. Адабий тилдин калыптануу мезгилин башынан өткөрүп жаткан тилдерде тилдик бирдиктердин варианттуулугу жыш кездешет;

3. Тилдик бирдиктердин варианттуулугу конкреттүү тилдин бардык деңгээлдеринде жолугат;

4. Тилдик бирдиктердин варианттары кепте семантикалык жана стилистикалык планда керектелет.

К. Сейдакматов варианттуулук түшүнүгүн өтө кеңири карайт да, төмөнкүдөй тыянакка келет: «Кеңири түшүнүктө варианттар тилдин бардык деңгээлинде бар болуп чыгат. Анын фонема деңгээлиндегиси фонетикада, орфоэпияда, морфема деңгээлиндеги морфологияда, сөз деңгээлиндегисинин айрым жактары лексикологияда, морфологияда каралса, сүйлөм деңгээлиндегиси синтаксисте изилденет. Ал эми сүйлөмдөн аркы деңгээл деп бир бүтүн чыгарманы эсептесек, анда бир эле чыгарманын ар түрдүү варианттарда жашашы сыяктуу маселелер эсепке

алынат да, ал адабият таанууда каралат. Тилдин өзү территориялык жана социалдык диалектилерге бөлүнүшүн жалпы элдик тилдин (инварианттын) варианттарга ажырашы деп билген учурда (азыркы функционалдык стилистика ушундайча түшүнөт) варианттуулук тилдин өзүнүн деңгээлинен туруп аныкталат». (Сейдакматов К. Кыргыз тилиндеги сөз маанисинин жана варианттарынын өнүгүшү., 5-бет.)

Тилдик бирдиктердин өз ара варианттуулукта болушу дегенибиз «кайсы бир окшош белгилери боюнча, негизинен денотативдик маанилеринин окшоштугу боюнча бириктирилген, пайда болуу мезгили жана теги жагынан ар түрдүү болгон белгилүү бир кубулуштардын жанаша жашоо жана колдонулууда атаандаштыкта болуу процесси» (Общее языкознание. Формы существования. Функции истории языка. -М.: 1970, 209-бет.) болуп саналат. Эгерде маселени ушул аныктаманын негизинде карасак, тилибиздеги архаизмдер (шыгыр-хор), суплетивдик формалар (адам-эл), диалектизмдер (челек-чака), табу (бөрү-карышкыр), эвфемизмдер (кош бойлуу-боюнда бар), арго сөздөр (решетка-түрмө), диалектилик мүчөлөр (-на, -га), архаикалык сөз айкаштары, (кураң - и - шариф), жана сүйлөмдүн өзгөчө конструкциялары да (мисалы, атама тема) өздөрүнүн адабий тилдеги эквиваленттерине карата варианттуулукту түзөт. Бирок биз мындай көз карашка макул эмеспиз. Анткени К. Сейдакматов синонимия жана варианттуулук кубулуштарынын чегин так ажыратпай жатат. Кептин бардыгы ошол варианттуулукту түзгөн тилдик каражаттардын стилистикалык мүмкүнчүлүгүн функционалдык стилдин түрлөрүндө туура пайдаланууда турат.

Тилдик бирдиктердин варианты акцентологиялык (карта-карта), фонемалык (тоголок-томолок), орфоэпиялык (дайра-дарыя), морфологиялык (тынчтык-тынчылык), синтаксистик (мен келгенге чейин-мен келгиче) сыяктуу типтерден турат да, варианттуулукту түзүп жүргөн катардагы тилдик бирдиктер түрдүү стилистикалык боёктуулукка ээ. Ал боёктуулук стилистикалык парадигмада **жогорку, орток, сүйлөшүү, карапайым сүйлөшүү** (Караңыз: Барлас Л.Г. Русский язык. Стилистика. -М.: 1978,332-бет.) деген сыяктуу стилдик белгилерге ээ. Мындай парадигмалык жиктелүүнү орфографиялык жана орфоэпиялык сөздүктөр жазылышы жана айтылышы боюнча гана тартипке салбай, варианттуу тилдик каражаттардын орток мааниге кайсынысы ээ экендигин да көрсөтүүсү стилистикада маанилүү болуп саналат.

Варианттуулуктун синтаксистик тибин синтаксистик синонимдештиктен ажыратуу бир топ кыйын. Бул өзүнчө терең жана ар тараптуу изилдөөнү талап кылат. Ал эми тилдик калган денгээлдерде варианттуулук синонимиядан даана ажыратылат. Варианттуулукту түзгөн тилдик бирдиктердин тилде жашап калуусу да бир кылка боло бербейт. Айрыкча адабий тилдин калыптануу доорунда варианттуу тилдик бирдиктин бирөө гана адабий тилде жашап калуу күрөшүн башынан өткөрөт. Бул тууралуу К. Сейдакматов төмөнкүдөй белгилейт: «Варианттардын жоюлушу тилдин өнүгүү эволюциясынын өзүндө да болушу мүмкүн. Ошону менен бирге азыркы кезде жазуу традициясынын өнүгүшүнүн талабына ылайык варианттардын колдонулушу» же колдонуудан чыгып калышы жөнүндөгү маселеге коомчулук да активдүү киришет. Адабий тилдик туруктуу стандартка айландыруу талабы күчөгөндө стилистикалык өзгөчөлүккө ээ болбогон, маанилеринде айырмачылык байкалбаган айрым сөз варианттарынан кутулуу зарылдыгы келип чыгат» (Сейдакматов К. Кыргыз тилиндеги сөз маанисинин жана варианттарынын өнүгүшү, 93-бет.). Ушул аспектиден алып караганда, кыргыз адабий тилинин өнүгүү тенденциясында башка тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөрдүн эсебинен пайда болгон варианттуу сөздөрдүн мезгилдик жактан кийин пайда болгону (кровать-керебет, булка-бөлкө) адабий тилдин таламдарын канааттандыра алгандыктан тилде жашап калат. Ал эми бул-бу, тигил-тиги, ошол-ошо сыяктуу толук жана толук эмес формага ээ болгон варианттуу сөздөрдүн экөө тең кыргыз адабий тилинде жашап калуу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Анткени варианттуу андай жуптардын биринчиси орток мааниге ээ болсо, экинчиси ачык эле сүйлөшүү стилине ыктап турат.

Кыргыз тилиндеги «бара жатат» тибиндеги сөздөр да варианттуулукту жаратат: биринчи сөздүн аягындагы [а] нын, экинчи сөздүн башындагы [ж] нын түшүрүлүп айтышы менен, экинчи вариант «баратат» пайда болот. Мындай типтеги варианттуу сөздөрдүн толук формасы стилдик жактан орток мааниге ээ болот да, колдонулушу стилдик аспектиде универсалдуу келет. Ал эми кийинки вариант сүйлөшүү стилинин белгилерине көбүрөөк ээ болот.

Жыйынтыктап айтканда, тилдик бирдиктердин варианттуулугу реалдуу көрүнүш. Ошондуктан алардын кептеги функцияланышын үйрөнүү, орфографиялык жана орфоэпиялык нормаларын белгилөө кыргыз тил илиминдеги маанилүү маселелердин бири болуп саналат.

Стилистиканын негизги түшүнүктөрү

Стилистика лингвистикалык илим катары өзүнүн негизги түшүнүктөрүнө ээ. Бул маселе боюнча тилчи-стилисттердин ортосундагы көз караштар ар түрдүү.

Стилистиканын негизги түшүнүктөрү «азырынча жалпы кабыл алынган аныктамаларга ээ болбогону менен»²³ стилистикалык адабияттарда кеңири колдонуларын жана алардын «өз ара бекем байланышта болуп, адатта, тилдин өздүк системасында, сырткы контекстуалдык аспектиде болорун»²⁴ окумуштуулар көрсөтүшөт.

М.Н. Кожина стилистиканын негизги түшүнүктөрүнө **стилистикалык коннотацияны, стилистикалык парадигматиканы жана синтагматиканы, стилистикалык каражаттар түшүнүгүн кошсо**²⁵, Л.Г. Барлас стилистиканын негизги түшүнүктөрү **катары стиль, функционалдык стиль, лингвистикалык стиль, оозеки жана жазуу кептерин**, ал эми стилистиканын категорияларына **көркөм адабияттагы стиль категориясын жана лингвистикалык стиль категориясын**²⁶ кошот.

Стилистиканын негизги түшүнүктөрү жана категориялары маселеси Н.М. Шанскийдин редакциясы астында чыккан «Стилистика русского языка» китебинин авторлору тарабынан бир топ жыйынтыктуу сунуш кылынган²⁷. Авторлор: «Стилистиканын негизги түшүнүктөрү: 1) тилдин стилистикалык структурасы; 2) стиль (функционалдык стиль); 3) стилистикалык боёк; 4) стилдик белги; 5) тилдик каражаттардын синонимиясы, салыштырмалуулугу жана варианттуулугу; 6) стилистикалык норма жана анын функционалдык стилистикалык көп түрдүүлүктөрү болуп саналат»²⁸, - деп көрсөтүшөт. Жогорку окумуштуулар стилистикага негизги түшүнүктөрүн тилдик каражаттардын коннотациялык (стилистикалык маанилүүлүк)

23 Кожина М.Н. Стилистика русского языка. -М.: Просвещение. 1983, 32-бет.

24 Жогорку китептин 32-бетин караңыз.

25 Жогорку китептин 32-43-беттерин караңыз.

26 Караңыз: Барлас Л.Г. Русский язык. Стилистика. -М.: Просвещение, 1978, 36-58-беттер.

27 Караңыз: Бондалетов В.Д., Вартапетова С.С., Кушлина Э.Н., Леонова Н.А. Стилистика русского языка. -2 - бас. -М.: Просвещение, 1982, § 5.

28 Бондалетов В.Д., Вартапетова С.С., Кушлина Э.Н., Леонова Н.А. Стилистика русского языка, 16-6.

(Кожина М.Н.), кеп, стиль жана функционалдык стиль (Барлас Л.Г.) түшүнүктөрүнөн карашкан. Ал эми Н.М. Шанскийдин редакциясы астында чыккан «Стилистика русского языка» китебинин авторлору М.Н. Кожина жана Л.Г. Барлас сунуш кылган стилистикалык негизги түшүнүктөрдү жалпылоо менен, өздөрүнүн стилистикалык негизги түшүнүктөрүн сунуш кылышкан.

Азыр стилистика илими өзүнүн калыптанган жана салт катары изилдөөнүн объектисине айланган негизги түшүнүктөрүн жана категорияларын аныктады. Ушул илимий жетишкендиктерди жалпылап, биз кыргыз тилинин стилистикасынын негизги түшүнүктөрү жана категориялары төмөнкүлөр экендигин белгилейбиз:

1. функционалдык стиль;
2. синонимия жана варианттуулук;
3. стилистикалык норма жана анын функционалдык-стилдик көп түрдүүлүгү;
4. оозеки жана жазуу кептери;
5. лингвистикалык стиль түшүнүгү;
6. тилдин стилистикалык структурасы;
7. стиль;
8. стилистикалык боёк (коннотация);
9. стилдик белги;
10. стилистикадагы парадигматика жана синтагматика;
11. стилистикалык каражаттар.

Жогоруда белгиленген стилистикалык түшүнүктөрдүн 1-5-стилистиканын проблемалары катары тиешелүү параграфтарда же бөлүктөрдө каралат. Биз стилистиканын 6-11-түшүнүктөргө кыскача токтолобуз. Анткени бул стилистикалык түшүнүктөр азыркы кыргыз тилинин стилистикалык негизги түшүнүктөрү катары теориялык да, практикалык да мааниге ээ.

А. Тилдин стилистикалык структурасы. Азыркы кыргыз тили мезгилдин сыноосунан өткөн, тил катары жашоосунда пикир алмашуу, кабарлоо, экспрессивдик, эмотивдик таасир этүү жана волюнтативдик (эрк билдирүү) сыяктуу жеке тилдик кызматтарды аткара алуу жөндөмдүүлүгүнө ээ болгон өзгөчө система болуп саналат. Ошентип, кыргыз тили коомдук бардык муктаждыктарды аткара алуу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Анткени көп кылымдык жашоосунда кыргыз тилинин лексика-грамматикалык каражаттары өздөрүнүн тике маанисинен башка да стилистикалык маанилерге ээ болгон. Мисалы,

1-жактын таандык мүчөсүнүн негизги мааниси нерсенин, түшүнүктүн, кубулуштун 1-жакка (мага) таандык экендигин туюнтуу болуп саналат. Ал эми стилистикалык планда бул мүчө стилистикалык маанилүүлүккө да ээ. Мисалы:

1. *Колумду чеч мында бир, **иним** менин Абдилхан* (Ч. Айтматов);
2. *Сага кандай билбейм, жакшы **иним**, мага бул кымкап Кудаяр өз элимдин терисин сыйрып, үстүмө жапкандай сезилип олтурат.* (Т. Касымбеков);
3. *Тирүү жүрсөң, ошол өлгөндөрдүн биринин ордун басып каларсың, **жетимчем.*** (Ж. Мавлянов).

Жогорку сүйлөмдөрдүн биринчисинде -ым мүчөсү орток мааниде (коннотацияда), экинчисинде какшык маанисинде, үчүнчүсүндө аёо маанисинде кызмат аткарды. Мындан төмөнкүдөй тыянак чыгарууга болот: тилдик каражаттар стилистикалык кошумча мааниге да ээ. Ал маанилер кептик карым-катнашта конкреттүү кептик кызмат аткаруу жөндөмүнө ээ болуп, функционалдык стилдин кайсы бир түрүнө жарамдуулугу менен өзгөчөлөнүп турат. Ушул өзгөчөлүккө жараша сүйлөөчү сүрөттөөчү же сыпаттоочу предметине, кеп актысына катышып жаткан тараптардын өзгөчөлүгүнө, кептик жагдайга жана башка реалдуу өзгөчөлүккө ылайык тилдик бирдиктерди ылгап пайдаланат.

Азыркы кыргыз тилинин бардык деңгээлдеринин бирдиктери коммуникативдик эки аспектиде каралат: 1) тилдик бирдиктердин мааниси; 2) тилдик бирдиктердин коннотациясы же стилистикалык мааниге ээ болушу.

Кандай гана адабий тил болбосун өзүнүн коммуникативдик кызматында жогоруда белгиленген сапаттарга ээ.

Кыргыз адабий тилинин каражаттары да стилистикалык планда жиктелет, тактап айтканда, ар кандай тилдик каражаттар функционалдык стилдер, сүйлөшүү жана жазма стилдер же стилистикалык боёктуулугу боюнча кепте тандоо принцибинин негизинде колдонулат. Мисалы, -кор мүчөсү стилистикалык боёктуулугу жагынан көбүнчө терс маанини туюнтат: малкор, сүткор, паракор ж.б. Кыргыз тилинин сөз жасоо модели боюнча -кор мүчөсү аркылуу келечекте терс эмоцияны туюнткан сөздөрдүн жасалышы мүмкүн. Ошентип, тилдин стилистикалык уюштурулушунда конкреттүү кептик кызмат чечүүчү мааниге ээ. Ал функционалдык стилдин кайсы бир түрү менен генеалогиялык байланышта болот. Анткени сүйлөөчү дайыма айтмакчы болгон ойдун негизги предметине жана кептик актыга катышкан тарапка ылайык багыт алып, текст түзөт.

Ошондуктан байланыш-катнаш, пикир алмашуу ж.б.у.с. кептик актыларда сүйлөөчү дайыма тилдик каражаттардын коннотациясына туура баа берип колдонулушу талап кылынат. Тилдик каражаттардын бул өзгөчөлүгү структуралык стилистикада бир топ кеңири каралат.

Б. Стиль - «... тилдин (кептин) коом тарабынан кабыл алынган көп түрдүүлүгү»²⁹. Экинчиден, бул түшүнүк өнөрдүн ар кандай түрүндөгү жана багытындагы борбордук түшүнүк болуп саналат. Үчүнчүдөн, стиль түшүнүгү өнөрдүн ар биринде өзүнчө белгилерге ээ. Мисалы, көркөм чыгармада стиль түшүнүгү жазуучулук өнөрдөгү методду, автордун композиция түзүү, образ жаратуу жана тил каражаттарын пайдалануу ыкмасын кошо камтыйт. Ошондуктан В.В. Виноградов **стиль** түшүнүгүнүн да, термининин да көп маанилүүлүгүн белгилеп, аны алмаштыруучу сөз жок экендигин көрсөтөт³⁰.

Стиль түшүнүгү адабиятта, тилде, өнөрдө, жалпы эле чыгармачылыктын салааларында бир канча түшүнүктөрдү туюнтуу жөндөмүнө ээ. Алардын негизгилери төмөнкүлөр:

1. Көркөм адабиятта, өнөрдө жана архитектурада стиль түшүнүгү тарыхый көрүнүш катары каралат, башкача айтканда, чыгармадагы идеялык максаттын ишке ашырылышы, анын саясат жана идеология менен болгон байланышы **стиль** түшүнүгүн түзөт. Мисалы, К. Баялиновдун «Господин Поинтонго менин сунушум» аттуу публицистикалык чыгармасы менен бүгүнкү саясий публицистикалык чыгарманын стилинин айырмасы абдан чоң. Стиль түшүнүгү мындай учурда өзүнүн аталышына – **романтикалык стиль, реалисттик стиль, готикалык стиль, азиялык стиль, футуристтик стиль** деген сыяктуу аталыштарга ээ.

«Господин Поинтонго менин сунушум» очерки реалисттик стиль менен жазылган. Башкача айтканда, чыгармада марксисттик идеология даана байкалып, чыгарма социалисттик коомдун артыкчылыгын даңазалоого арналган. **Стилдин** тарыхыйлуулугу ушундай аныкталат.

2. Функционалдык стилдин нормасынын сакталышы же сакталбашы да стиль түшүнүгүн өзүнө камтыйт. Мисалы, арыз жазуудагы стилдик норма арызга зарыл деп эсептелген тилдик жана экстралингвистикалык каражаттардын орундуу же орунсуз колдонулушу (аткарылышы) менен өлчөнөт. Ошондуктан стиль түшүнүгүнө функционалдык аспектиде

29 Бондалетов В.Д., Вартапетова С.С., Кушлина Э.Н., Леонова Н.А. Стилистика русского языка, 17-6.

30 Караңыз: Виноградов В.В. Проблемы авторства и теория стиля. -М.: 1961, 7-6.

баа берүүдө **жакшы стиль, жаман стиль** деген сыяктуу болжолдуу өлчөмдөр ээ.

3. Стиль түшүнүгү көркөм чыгармада тилдик каражаттарды ылгап пайдалануудагы автордук жеке өзгөчөлүк менен да тыгыз байланышат. Бул түшүнүктө стиль автордун көз карашын, жалпы интеллектуалдуулугун, тил маданиятын, элдик тилге карата сезимталдыгын, ал турсун, чыгармасындагы каармандарына карата «жеке мамилесин» ж.б. белгилерди өзүнө камтыйт. Мисалы, К. Жантөшев макал-лакаптарды көп пайдаланат, ал эми Т. Касымбеков элдик тилдин каражаттарын стилистикалык планда чыгармачылык менен ийкемдүү колдонот. К. Жантөшев каармандарына көп деле «мүшкүл тагдырды» туш кылбайт. Ал эми Т. Касымбеков каармандарын кылган иштерине жараша «жазалайт». Ошондуктан «Сынган кылыч» жана «Келкел» романдарындагы каармандардын көбү трагедиялуу тагдырга туш келет да, алардын өлүмү ар түрдүүчө ишке ашат. Мындай «көзгө көрүнбөгөн» белгилер автордук жеке стиль түшүнүгүн туюнтат.

4. Стиль түшүнүгү автордун **кеп манерасы** менен да тыгыз байланышта каралат. Ар кандай чыгарманын негизги каражаты болгон тилдик каражаттарды ошол чыгарманын жалпы тулкусунда пайдалануу ар бир автордун кеп манерасын жаратат. Кеп манерасына ылайык окурманга автор жагат. Башкача айтканда, сүйлөм түзүү, бир окуяны экинчи окуя менен байланыштыруу, каарманды сүрөттөө ж.б. ыкмаларга ылайык окурман авторлорду тандайт.

5. Кеп манерасы функционалдык стилдин бардык түрлөрүндө жана подстилдеринде да даана байкалат. Табышмактын, жаңылмачтын, очерктин, өмүр баяндын, пикир алмашуунун, илимий эмгектин түрлөрүнүн жана башкалардын жанр, түр же подстиль катары жашашында да өз белгилерине ээ болушу зарыл. Мисалы: табылуучу (жандырылуучу) заттын, окуянын, кубулуштун атынын жашырын болушу, бирок текстте ошол нерсенин же түшүнүктүн негизги белгилери көрсөтүлүшү, апыртуу белгилүү өлчөмдө турмуш чындыгы менен байланыштуу болушу, текст ыр же кара сөз түрүндө сунуш кылынышы табышмактын стилин түзөт.

6. Стиль түшүнүгү функционалдык стилистикада сүйлөшүү, илимий, публицистикалык, иш кагаздар жана көркөм чыгарманын стилинин белгилерин өзүнө камтыйт.

Ошентип, тексттин стиль түшүнүгүнүн негизин жогорку белгилер түзөт. Аларды жалпылап, төмөнкүдөй тыянак чыгарууга болот:

1. «... стиль түшүнүгүнүн адам ишмердиги менен байланышы»³¹ чечүүчү мааниге ээ. Анткени стиль жана аны ар түрдүүчө түшүнүүнүн натыйжасы адам ишмердигиндеги кептин функциясы аркылуу көрүнөт. Мындан ар бир адамдын улуттук тилге карата болгон чыгармачылык мамилеси аныкталат;

2. стиль түшүнүгү конкреттүү тилде бекем системага ээ. Мунун натыйжасында адабий тилдин түрдүү нормалары бүтүндөй улутту тейлөө мүмкүнчүлүгүнө жетише алат;

3. стиль түшүнүгү конкреттүү тилде сүйлөгөн адамдар үчүн жекече баамдалган жана түшүнүлгөн, атайын максатка багындырылган тилдик маданияттын өзгөчө кубулушу болуп саналат.

4. ар кандай кептин (же стилдин) автору ал стилди өзү үчүн эмес, кепти кабыл алуучуга ылайыкташтырып түзөт. Ошондуктан кептин негизги белгилерин жараткан тилдик боёктуу каражаттар жана экстралингвистикалык факторлор ойду туюнтуу, ой жүгүртүү планында белгилүү бир формага жана мазмунга ээ. Ал өз кезегинде сүйлөөчүнүн (же автордун) жалпы интеллектуалдуулугу менен тыгыз шартташкан;

5. стиль тилдик каражаттардын кепте өзгөчө комбинацияланышы менен түзүлгөн чыгарманын формалык жана мазмундук биримдиги болот да, көлөм жагынан текст менен аякталат.

6. ар кандай текст индивидуалдык көрүнүш болуп саналат. Ошондуктан стиль индивидуалдык касиетке ээ. Мындан, калыптуу документтерди (иш кагаздарын) эсепке албаганда, калган стилдерде жана алардын подстилдеринде уникалдуулук стилистикалык чек (норма) катары каралары дайыма эсте болуусу зарыл³².

Стилдик коннотация жана анын көркөм тексттеги кызматы

Ар түрдүү деңгээлдеги тилдик каражаттар, өзгөчө лексикалык тилдик бирдиктер өзүнүн маанисинен тышкары да стилдик коннотацияга (боёктуулукка) ээ болуу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Ошол эле учурда бул бирдиктер өзүнүн стилистикалык табияты жагынан бирдей эмес. Ошондуктан тилдик бирдиктерди бейтарап тилдик бирдиктер жана стилистикалык боёктуу тилдик бирдиктер деп бөлүп жүрүшөт.

Тилдин системасындагы бейтарап каражаттар – бул пикир алышуунун ар кайсы чөйрөсүндө, шартында өзгөчө стилистикалык

31 Кожина М.Н. Стилистика русского языка. -М.: 1983, 44-6.

32 Караңыз: АширбаевТ. Кыргызтилиндеги иш кагаздар. -Ош: 1994, 5 - 9 –беттер.

белгини баса көрсөтпөгөн тилдик бирдиктер. Башкача айтканда, стилистикалык боёкко ээ эмес каражаттар. Буларга мисалы жалпы колдонулуучу “үй”, “кол”, “тоо”, “окуу”, “адам” деген жана башка сөздөрдү эсептөөгө болот. Дал ушул стилистикалык бейтарап каражаттардын фонунда, стилистикалык боёктуу каражаттар айрымаланып турушат (Кожина М.Н. 1977. 38-б.).

Сүйлөшүү – бул информация алмашуу. Информация жөн эле алмашылбайт. Ар бир информацияда айтуучунун угуучуга карата мамилеси, баасы болот. Ушул жагдайды түшүндүрүү үчүн, **сүйлөшүүдөгү тигил же бул информациянын маанилүүлүгү же маанисиздигин көрсөтүү максатында**, айтылган информациянын маанилүү бөлүктөрүн бөлүп көрсөтүү зарылчылыгынан улам, **сүйлөшүү процессиндеги концептуалдуу (негизги) мазмунду туюндурдуу үчүн стилдик коннотация түшүнүгү пайда болгон.**

Көркөм тексттин мазмуну текст менен эле чектелбейт, автор идеясын, айтайын деген оюн сөздүн денотациялык мааниси аркылуу гана эмес, ар кандай лингвистикалык жана экстралингвистикалык факторлорду камтыган коннотациялык маанилер аркылуу туюндурат. Көркөм тексттеги айтайын деген идея, тексттин тулкусун түзгөн негизги мазмун кыйыр түрдө подтекстте берилет. Подтекст тексттеги семиотикалык белгилердин көп маанилүүлүгү, коннотациялык маанилер аркылуу көркөм, эстетикалуу берилет.

Стилдик коннотацияда айтуучунун айтып жаткан информацияга жана угуучуга карата мамилеси (оң, терс, бейтарап), баасы (оң, терс) эмоциясы (оң, терс, бейтарап) берилет.

Стилдик коннотация (боёк) – тилдик бирдиктердеги, жеке морфологиялык категориялардын көрсөткүчтөрүндөгү, сөз түркүмдөрүнүн разряддарындагы жана сөздөрдүн варианттуулугундагы негизги маани менен кошо жашаган кошумча маани (Аширбаев Т.А. 2000. 79-б.).

Д.Е. Розенталь, М.А.Теленкованын «Словарь лингвистических терминов» аттуу эмгегинде стилдик боёкко төмөндөгүдөй аныктама берилген: «Окраска-дополнительные стилистические оттенки, которые накладываются на основное, предметно-логическое значение слова и выполняют эмоционально-экспрессивную или оценочную функцию. Придовая высказыванию характер торжественности, фамильярности, грубоватости и т.д.» (Теленкова М.А., Розенталь Д.Е. 1979. 105-б.).

Ал эми профессор Н.М. Шанскийдин редакциясы менен чыккан эмгекте стилдик боёк төмөндөгүдөй аныкталат: «Стилистическое окраска

– родовое понятие, охватывающее разнообразные виды окрашенности языковых единиц – слов, фразеологизмов, словосочетаний, синтаксических конструкций, отдельных морфологических категорий и форм а так же речевых произведений от отдельных высказываний до значительных по объему законченных текстов» (Шанский. 1989. 18-б.).

Стилдик коннотация – биздин оюбузча, тексттик түшүнүк. **Сөздүн контекстке карата же өз алдынча турганда өзүнүн лексикалык маанисинен тышкары бир нече кошумча маани, кошумча нюансты туюндурушун стилдик коннотация деп айтабыз.** Демек, окумуштуулардын стилдик коннотация түшүнүгүнө берген аныктамалары, негизинен, маанилеш, окшош десек болот.

Стилдик коннотациялар тилдик каражаттардын системасынан сырткары жашабайт. Тагыраак айтканда, стилдик боёк тилдик каражаттардын системаларында тыбыштарда, сөздөрдө, сүйлөмдөрдө, сөз айкаштарында болот. Ошондой эле стилдик коннотация сүйлөшүүдө, сүйлөшүү процессинде, тексттик деңгээлде да болот. Стилдик коннотация стилистиканын негизги түшүнүк-категориясы катары татаал табиятка ээ. Анткени стилдик коннотация лингвистикалык каражаттардын өзүндө да жана жалпы эле сүйлөшүүнүн тулкусунда да болот.

Стилдик коннотация илимий адабияттарда «стилистикалык маани», «стилдик боёк», «стилдик сапат», «стилдик компонент», «стилистикалык коннотация», «стилдик маркировка» деп аталат, кыргыз тил илиминде кээ бир учурларда «стилдик түс» деп да колдонулат (Теленкова М.А., Розенталь Д.Е. 1979. 105-б.). Бул терминдин синониминин көптүгүнө байланыштуу, аталган түшүнүктү филолог адистердин ар кимисинин ар башкача аташы себеп болгон.

Стилдик коннотация түшүнүгүн кең жана тар мааниде түшүнүүгө болот. Тар маанисинде стилдик коннотация – тилдик каражаттардын өзүнүн лексикалык маанисинен сырткары бир нече кошумча маанилерди туюндурушу. Мисалы: «Тентип келем жалгыздыктын чөлүндө ...». «Жалгыздык» деген сөздө “өкүнүү”, “жалгызсыроо”, “кусалануу”, “сагынуу”, “күтүү”, “тажоо”, “кайгы”, “чөгүү”, “ыйламсыроо” деген сыяктуу кошумча көп маанилер камтылган.

Демек, тар маанисинде стилдик коннотация тилдик каражаттардын өзүнүн лексикалык маанисинен тышкары бир нече кошумча маанилерди туюндурушун билдирет. Ал эми кең маанисинде

стилдик коннотация бүтүндөй бир текстке мүнөздүү белгилерди атап көрсөтөт. Мисалы,

Сен кайдасың, мен кайдамын бул күндө

Асман-жердей алыстады арабыз.

Чексиздикти көздөй кетип барабыз

Сен да менден, мен да сенден кабарсыз.

Бул ыр саптарындагы «асман-жердей» деген туюнтма өзүнүн предметтик, логикалык түшүнүгү боюнча аралыкты туюндурат. Бирок ушул ырдын конкреттүү текстинде, жалпы мазмунунда бул тексттин максатына ылайык «асман-жердей» деген туюнтма салыштыруу, аралык маанисин гана туюндурбастан, лирикалык каармандын армандуу махабатын, аргасыздык абалын, тээ жан дүйнөсүнүн түпкүрүндө тынчтык бербей тынымсыз санааркап азап чегүүсүн, арманын, айрылуусун, сан жеткис кайгысын, турмуштун ачуу жагдайларын, үзүлбөгөн үмүтүн, аргасыздыгын, болумуштун алдында мажирөөлүгүн кошо туюндурат. Ушул кошумча семантикалык нюанстар «асман-жердей» деген туюнтманын стилдик коннотациясын түзөт. Бул жерде стилдик коннотация жалпы контекст аркылуу түзүлдү. Эгерде «асман-жердей» деген туюнтманы бөлүп алсак, жогорудагыдай семантикалык нюанстар туюндурулбайт. Тактап айтканда, ырдын жалпы мазмунунан, фонунан караганда гана жогорудагыдай арман, азап чегүү сыяктуу кошумча семантикалык нюанстарды «асман-жердей» деген стилдик коннотациядан байкайбыз. Бул салыштырууда эки адамдын ортосундагы мамилеге өзгөчө басым коюлган. Бул туюнтмада алыстык, муздак, супсак мамиле да кошо туюндурулат. Ырдын түпкү маанисинде лирикалык каарман качанкы бир сүйүүсүнөн айрылгысы келбейт. Ал махабатынан асман-жердей болсо да, кыялы дүйнөсүндө аны менен кошо жашайт. Мына ошондуктан ушундай карама-каршы сезимдер бир эле текстте жыш колдонулат. Бул жагдай лирикалык каармандын образын түзүүгө да негиз болот. Натыйжада, ушундай сезимге туш болгон лирикалык каарманды жана анын бай ички дүйнөсүн, өмүр бою аздектен келген улуу сезимин, адамкерчилигин байкайбыз. Башкача айтканда, бул ырда лирикалык каармандын сүйгөнүнөн айрылган эпизоду берилген эмес. Бул ырда адам баласынын ыйык сезими рухий дөөлөт катары берилген. Мейли, ал бактылуу же трагедиялуу болсун, махабат рухий бийик табылга катары берилген. Аруу махабатын армандуу баян эткен мажнун ушундай махабат лаззатын таттырып, кумар ышкысын жаратып жаткан керемет

дүйнөдөн ажырап калат. Түбү – ажырашуу, эч качан биригишпейт. Бар болгону, ошол алоону, ошол аруу сүйүүнү өңүнөн өчүрбөй, ошол аруулукту таза бойдон, түбөлүктүү жүрөгүндө сактап жүрүү чексиз бакыт болуп калган. Лирикалык каармандын бактысын да, таалайын да армандуу махабатынан таап, өмүр бою сүйүүгө кул болуп өтөрүнө шек жок. Сүйүүнү ыйык күтүп, кылчалык кыянат кылбай, сүтактай танды атырган армандуу махабатты, таза сезимди, аруулукту акын ырга салып төгүп берген. Бул саптар – ошол керемет алоонун мээримине жылытылган саптар. Бул текстте таза сезимге, тунук махабатка чаң жугузбай ыйык сактай билүүчү аруулук, сүйүү, кумар, ышкы адамга эргүү жаратчу асылдык катары берилип, мына ушул асыл дүйнөнүн баркына жетип, кастарлай билген руху бийик адамдын образы берилген. Демек, мындай сүйүүнү көкүрөгүнө түнөтүп жүргөн адам эч убакта кыянатчылыкка барбайт. Адамды дайыма суктандырып турат. Демек, ал – гумандуу адам. Ошондой эле бул ырдагы «асман-жердей» деген туюнтма аркылуу адамдын ички трагедиясы, эч кимге айтпаган жашыруун сыры, купуя, тынымсыз санаркоосу, кошо туюндурулган. Ошондуктан бул ыр эстетикалык жогорку күчкө ээ жана таасирдүү. Ушундай таасирдүүлүктү түзүүдө стилдик коннотациянын таасири чоң. **Коннотациялар аркылуу ыр текстинин эмоционалдуулугу даана сезилип, окурмандын сезимин кытыгылап, ырдагы жандуу жана элестүү гармонияны түзүп турат.** Стилдик коннотациялардын мазмун менен идеяга төп келген поэтикалык ойдун таасын берилишин шарттап, ойду курчутуп, ыр текстинин окурманга таасир этүүчү мүмкүнчүлүгүн кеңейтет. Тактап айтканда, мындай көркөм туюнтманы стилдик коннотациясыз туюндурууга мүмкүн эмес. Ушул негизден алып караганда, **стилдик коннотация деген түшүнүктө бири-биринен обочолонгон, ошондой эле бирин-бири толуктап турган мамилелер, карама-каршы контрастар бар.** Маселен, жогорудагы ырдын түпкү коммуникативдик максаты – лирикалык каармандын трагедиясын туюндуруу. Сүйүүсүнөн, сүйгөнүнөн айрылуусун, арманын туюндуруу болуп саналат. Мына ушул максатты ишке ашырыш үчүн ырдын ыргагы, фоникасы (угулушу), кырааты, ички ритмикасы, музалуулугу, сөздүн угулушу, интонациясы жана ырда колдонулган сөздөр, сүйлөмдөрдүн комбинациясы, уйкаштыгы, ар кандай тыныгуулар, ар түрдүү басымдар жана башка каражаттардын бардыгы жогорудагы коммуникативдик бир максатты ишке ашырыш үчүн колдонулуп, пайдаланылган. Башкача айтканда, бул ырдын

угулушунан да, кыраатынан да, басымынан да, интонациясынан да, тыбыштык түзүлүшүнөн, колдонулган ар бир сөзүнөн айрылуунун трагедиясы, аргасыздыктын нюанстары туюндурулган. Демек, бул ырда стилдик коннотация тар маанисинде да, кең маанисинде да колдонулган. Көркөм тексттеги назик лиризм, ар түрдүү рифмалар, кубулган ыргактар, акындын поэтикалык ойдун мүнөзүнө ылайык фон таба билүү чеберчилиги тексттеги подтексттик информацияны кыйытып туюндуруунун, көркөм туюндуруунун оригиналдуулугу ыр саптарын мыкты деңгээлге көтөрүп, түрдүү милдет өтөп, окурмандын аң-сезимине жандуу таасирин тийгизип, чыгарманын көркөмдүүлүгүн арттырган.

Бір текстиндеги акын Омор Султановдун сөз менен иштей билүү чеберчилиги окурманды сөздүн үнүн, ыргагын купуя туя билип, бул саптардан музыкалык мукамдуу добушту туюп, көңүл тереңинде ажайып көркөм образ жарата алуу касиетине эгедер кылат.

Сөздүн коннотациялык мааниси ар бир адамга жекече таандык болгон тилдик сезимталдыкты өөрчүтөт жана көркөм табитти жаратат. Тилдин стилистикалык мүмкүнчүлүгүн түшүнбөгөн адам жогорудагыдай коннотациялык маанилерди колдоно албайт жана аларды түшүнүүгө да мүмкүнчүлүгү жетпейт.

Орустун улуу жазуучусу А.П.Чехов «Сильные ощущения» деген аңгемесинде стилдик коннотация тууралуу төмөндөгүдөй пикирди айткан: “Приятель говорил не новое, давно всем известное, и весь яд был не в том что он говорил. А в анафемской форме... Слушая его тогда я убедился, что одно и тоже слово имеет тысячу значений и оттенков, смотря по тому как оно произносится. По форме. Какая придается фразе» (Шанский Н.М. 1989. 19-б.).

Демек, **стилдик коннотациялар аркылуу айтылган информациядагы концептуалдуу маанини туюп билүүгө болот.** Башкача айтканда, сөздөрдүн лексика-стилистикалык, фоностилистикалык, грамматика-стилистикалык боёктору аркылуу сүйлөшүүдөгү негизги саясатты, сүйлөшүүнүн, сөздүн төркүнүн, сүйлөшүүнүн түпкү максатын, эмоциялык негизин, сүйлөшүүдөгү маанилик оттенектуу билүүгө болот. Ошондуктан стилдик коннотация маселеси стилистиканын эң негизги, маанилүү маселелеринин бири болуп эсептелинет.

Стилдик коннотация маанисине жараша экиге бөлүнөт:

1. Эмоционалдык-экспрессивдүү боёктуу лексика

2. Функционалдык-стилистикалык боёктуу лексика

Эмоционалдуу-экспрессивдүү боёктуу сөздөр лексикалык маанисине жараша оң мааниге ээ болгон эмоционалдык-экспрессивдик боёктуу сөздөр жана терс мааниге ээ болгон эмоционалдык-экспрессивдик сөздөр болуп экиге бөлүнөт.

Оң мааниге ээ болгон эмоционалдык-экспрессивдик сөздөр жактыруу, сүйүү, эркелетүү, салтанаттуулук, көтөрүңкүлүк, жалбаруу, суктануу, урматтоо, жакшы көрүү маанилерин билдиришет. Мисалы, “урматтуу”, “энеке”, “кызык”, “айым”, “агагай”, “алтыным” деген жана башка сөздөр ушундай оң мааниге ээ.

Терс мааниге ээ болгон эмоционалдык-экспрессивдик сөздөр жактырбоо, кемсинтүү, жек көрүү, кекетүү, кордоо, каргоо-шилөө, шылдыңдоо, шакаба чегүү сыяктуу нюанстарды билдирет. Мисалы, “акмак”, “келесо”, “жетесиз”, “уятсыз”, “макоо”, “арамза”, “арам өлгүр” деген жана башка сөздөр терс стилдик боёкторго ээ.

Бирок эмоционалдык-экспрессивдик сөздөрдүн мүнөзү, мааниси контекстке жараша өзгөрүшү мүмкүн. Оң маанидеги стилдик коннотация терс маанини билдириши же, тескерисинче, терс оттенектуу билдирген сөз оң мааниде колдонулушу да мүмкүн. Муну төмөндөгү мисалдардан көрсөк болот. Мисалы, эмоционалдык-экспрессивдик коннотацияга ээ «акмак» деген сөздүн контекст ичинде келгендеги маанилерин анализдеп көрөлү.

1. Жантай арамза жымыйды.

– Эпчилсиң ээ! Калыңсыз ала качтыңбы ?

– Акмаксың да! - деп жибердим машинени козгой берип (Ч.Айтматов. 2-том. 1982. 336-б.).

2. – Макул, акмак, -деди чоң эне. Тентек небересинин көңүлүн кыйбай.

– Карыдым дебейин. Мен да окуюн (Т.Сыдыкбеков. 1978. 337-б.).

Жогорудагы мисалдардан бир эле сөздүн контекст ичинде маанилеринин өзгөрүшүн, бир эле сөздүн биринчи мисалда терс, экинчи мисалда оң мааниде колдонулгандыгын көрө алдык. Биринчи мисалда “акмак” деген сөздүн стилдик коннотациясын жек көрүү, кыжыры кайноо, ачуулануу сыяктуу маанилер туюндурулса, экинчи мисалда “акмак” деген сөз тескерисинче жакшы көрүү, эркелетүү сыяктуу стилдик коннотацияга, оттенекко ээ болду.

Сөздүн эмоционалдык-экспрессивдик боёктуулугу, **коннотациясы сөздүн эмоциялык маанисин да туюндурат.** Бул – сүйлөшүүнүн талаптарынан улам келип чыккан көрүнүш. Анткени

айрым учурда кандайдыр бир сөздү айтканда адам өзүнүн ички сезимин өзгөчө тон менен билдирет. Натыйжада, мындай **сөздөр аркылуу угуучуга карата ички сезимдер кошо туюндурулат да, текст кошумча маалыматтар менен толукталат.** Сөздөрдүн стилистикалык боёктуулугу менен тексттин маалыматтуулук көлөмү артат (Аширбаев Т.А. 2000. 84-б.).

Функционалдык-стилистикалык коннотацияларга тигил же бул сүйлөшүү чөйрөсүндө дайыма колдонулган сөздөр кирет. Ошол стилдик чөйрөдө дайыма колдонулуу салты, белгилүү бир сүйлөшүү чөйрөсүнө тиешелүүлүктү пайда кылып, сөздөрдө функционалдык-стилдик коннотация түзүлөт.

Ар бир стилдин өзүнө тиешелүү өзгөчөлүктөрү, бөтөнчөлүктөрү бар. Ал өзгөчөлүктөрдү биринчи кезекте ошол стилге таандык болгон функционалдык-стилдик сөздөр жана башка коннотациялык каражаттар жаратат. Бул коннотациялар функционалдык стилдерди аныктоочу өзгөчө белги катары каралат. Анткени функционалдык коннотациялардын кайсы бир тобу конкреттүү стилде өтө жыш колдонулуп, ошол стилди жаратуучу кызмат аткарат. **Функционалдык-стилдик коннотациялар ар бир стилдин өзгөчөлүгүнө жараша болот.**

Биз бул иште көркөм тексттеги стилдик коннотациянын фоностилистикалык табиятына анализ жүргүзүүгө аракет кылдык.

Көркөм тексттеги негизги максат окурманга эстетикалык ырахат тартуулоо, аң-сезимге таасир этүү, тарбиялык мааниде тыянак чыгаруу болуп эсептелет. Албетте, бул максаттар стилдик коннотациялар аркылуу ишке ашат.

Көркөм текстте стилдик коннотациялар өтө жыш колдонулат. Ар бир колдонулган стилдик коннотация өзгөчө маанилүү, б.а., ар бир тыбыш, сөз, сүйлөмдүк конструкция, ар бир тилдик бирдик маанилүү көркөм жүк көтөрүп турат. Ошондуктан стилдик коннотациялар аркылуу көркөм тексттин таасир этүү мүмкүнчүлүгү өсөт, көркөмдүк дарамети артат. Автордун негизги ою, идеясы, подтексттик информациясы, эмоциясы, көркөм тексттин негизги маңызы чыгармачылык менен, чеберчилик менен берилет. Көркөм текст окурмандын рухий дүйнөсүн калыптандырат. Окуялардын белгилүү бир ырааттуулугу көркөм сөз каражаттары, стилдик коннотациялар аркылуу берилет. Бул көркөм каражаттарды, стилдик коннотацияларды чыгармачылык менен колдонуу көркөм туундуну жаратып, ал өз кезегинде автордун нукура чыгармачылык талантынан кабар берет.

Стилдик коннотацияларды табиятына жараша төмөнкүдөй үч түргө бөлүп карасак болот:

1. Фоностилистикалык коннотация
2. Лексика-стилистикалык коннотация
3. Грамматика-стилистикалык коннотация

Стилдик коннотациялардын бул түрлөрү стилистиканын фоностилистика, лексика-стилистика, грамматикалык стилистика тармактарында изилдөөгө алынат.

Лирикалык чыгармаларда ыр саптарынын көркөмдүүлүгүн арттыруу үчүн, сөздөрдү маанилик жактан тереңдетүү, окурманга таасир этүү үчүн, адам сезимин өтө ийкемдүү берүү үчүн стилдик боёктор өтө арбын колдонулат. Лексика-стилистикалык коннотация – өтө көп колдонулган, башка стилдик коннотациялардан көзгө даана көрүнгөн стилдик коннотациянын түрү. Бул стилдик коннотациялардын түрү аркылуу көп маанини, нюанстарды берүүгө болот. Стилдик коннотациялар подтексттик информацияны, лирикалык каармандын ачык айтпаган подтексттик нюанстарын, көмүскө оюн же сөздөргө, туюнтмаларга кыйыр маанилерди чөгөрүүсүн, тексттин жалпы идеялык маанисин, информативдик негизин жетик туюндурууда олуттуу роль ойнойт. Ал эми фоностилистикалык коннотация бул маанилерди ого бетер тереңдетип, кулактын моокумун кандырган, окурманды тамшандырып, көркөм сөз берметтеринин көркөмдүүлүгүн, таасирдүүлүгүн, жугумдуулугун арттырат. Ошондой эле **көркөм тексттин спецификасын түзгөн поэтикалуулук, образдуулук, экспрессивдүүлүк, эмоционалдык-эстетикалык таасирдүүлүк сыяктуу белги-касиеттерди жаратууда фоностилистикалык коннотация чоң мааниге ээ.** Информацияны кыйытып подтекстте туюндурган **фоностилистикалык көркөм каражаттар** окуучунун көркөм кабылдоосуна таасир этип, тексттеги **экспрессивдүүлүктү камсыз кылат.** Акындык чеберчиликтин, чыныгы калемгерликтин, нукура таланттуулуктун “жашырын сырларынын” бири – сөз маанилеринин кеңейтилиши, ар бир тилдик каражатка, анын тулкусуна, текстке олуттуу, өтө маанилүү жүктүн жүктөлүшү. Акын көркөм сөз каражаттарынын ар бирин чыгармачылык менен кынай билгенде гана ал текст поэзиянын табылгасына айланып, адамга чыныгы эстетикалык ырахат тартуулап, анын ички жан дүйнөсүнүн тазарышына, окурмандын акыл-сезиминин түгөнгүс руханий гүлазык алышына көмөкчү болот. Нукура, терең, көрөңгөлүү талант

күчү, ыр саптарынын жан дүйнөнү бүлүккө салган керемет күчү турмушту көркөм текстте поэтикалык дүйнөнүн өзгөчө бир ыктары менен окурмандын акыл-сезимине таасирдүү, элестүү, образдуу жеткирүүнүн өзүнчө бир формасын таба билүүнүн, көркөм тексттин ажарын ачкан стилдик каражаттарды чебердик менен пайдалана билүүнүн өзү эмей эми. **Көркөм материал, көрөңгөлүү идея жана аны берүүнүн** гениалдуу **ык-амалдарынын** бири-бирине дал келген **гармониясы** асылдык аземи, көркөмдүк күчү бийик, жугумдуу поэзиянын нукура үлгүлөрүнө кошулуучу **уникалдуу көркөм текстти жаратат.**

Сүйүү ырын кимдер гана ырдабаган?! Махабат, арзуу тууралуу кимдер гана жазбаган?! Адамзат бул жалганда өмүр кечирип турганда бул ыйык, аруу сезим, махабат, сүйүү жөнүндөгү баян түбөлүктүү. Ар бир акын бул ыйык сезимди чыгармачылык дараметине, акындык көрөңгөсүнө, табийгат тартуулаган нукура, тубаса талантына, чыгармачылык деңгээлине, ой чабытына жараша даңазалап келет. Кыргыз поэзиясында сүйүү лирикасынын жаңы барагын ачып, өзүнчө бир ажайып кооз дүйнөнү түзгөн, оригиналдуу, таасирдүү, терең маанилүү, жогорку көркөмдүктөгү уникалдуу саптар Омор Султановго таандык. Махабат темасы – бул акындын чыгармачылыгында аңкыган жыт, буруксуган гүлзар сымал ажайып кооздук берген, өзүнчө сулуулукка ээ, көркөм дүйнө. Биз бул ишибизде фоностилистикалык коннотациянын маани-маңызын, стилдик мүмкүнчүлүктөрүн ар тараптан ачып түшүндүрүү максатында Омор Султановдун терең көрөңгөлүү чыгармачылыгы менен оргуп турган, нукура акындык таланттуулугунун туундусу болгон, кыргыз поэзиясынын арзуу ырларынын катарында чолпон жылдыздай жаркыраган сүйүү дастаны “Сен жөнүндө” поэмасынын мисалында фоностилистикалык жана лексика-стилистикалык каражаттардын коннотациясын, бул каражаттардын табиятын, көркөм текстте аткарган кызматын жана маанисин, чыгарма жаратууда бул каражаттарды колдонуунун жемиштүүлүгүн стилистикалык планда анализ жүргүзмөкчүбүз.

Сен/ бо/луп/ бар/дык/ жак/тан/ ка/ра/га/ным/ (11)

Ша/мал/дай/ туш/-та/рап/ка/ та/ра/лар/мын/.(11)

А/чы/лып/ ыр/бап/ ке/тер/кай/ра/ бап/тан/ (11)

А/йык/кан/ ме/нин/ эс/ки/ жа/ра/лар/ым.(11)

О/шон/до/ өрт/тү/ көр/сөң/ кү/йүп/-жан/ган (11)

Суу/ көр/сөң/ аң/та/ры/лып/ а/гып/ жат/кан (11)

Жер/ көр/сөң/ те/рең/дер/ден/ ту/ту/ре/ген (11)

Куш/ көр/сөң/ жал/гыз/ учуп/ ба/ра/ жат/кан. (11)

***Күн/ көр/сөң/ көз/ жаш/ төгүп/ ый/лап/ тур/ган**(11)*

***Түн/ көр/сөң/ көө/дөй/ ка/ра/ ит/ у/лу/ган.** (11)*

От/ көр/сөң/ жал/гыз/ күй/гөн/ тоо/ ба/шы/нан(11)

***Жап/-жал/гыз ка/йы/к көр/сөң/тол/күн/ үр/ган.** (11)*

Э/гер/ сен/ ба/ла/ көр/сөң/ у/лу/түн/ган(11)

*Эң/ ка/ту/у **ы/за/ көр/сөң/ тур/му/шун/дан.** (11)*

***Мас/ көр/сөң/ ый/лап/ жат/кан/, ыр/дап/ жат/кан**(11)*

***Жаш/ көр/сөң/ бир/ му/ңа/йым/ ба/ра/ жат/кан.**(11)*

А/нан/ да/ бу/юм/ көр/сөң/ кый/рап/ сын/ган/.(11)

Бак/ көр/сөң/ бо/роон/ у/рүп/ша/гы/ сы/н/ган/.(11)

О/шо/нун/ баа/ры/ мен/ деп/ биле/ бер/гин/ (11)

Көз/үңө/ көр/үн/гөн/дүн/ баа/ры/ мен/мин/ (11)

***Жал/ды/рап/ се/ни/ тил/сиз/ ка/рап/ тур/ган.**(11)*

(Султанов О. 1996. 28-б.).

Акын бул поэмасында махабат сезиминин аруулугун, тазалыгын, кол жеткис бийиктигин, адамды куса кылган назиктигин, табышмактуулугун оргуштаган талантуулук, чыныгы чыгармачылык менен сөз берметтерин, өтө кылдат чебердик менен жипке тизген шурудай кылдат кынай билип, поэзиянын назик тили менен чыныгы сүйүү саптарын, көңүлдөн кеткис болуп кадалган ой түйүндөрүн стилдик коннотациялар аркылуу поэзиянын жагымдуу, жан сергитер түбөлүктүү маегине айландыра алган. Аталган поэмада улуу сезим, сүйүү сезими, утурумдуктан түбөлүктүүлүккө айланып, адамзат дүйнөсүнүн ажайып табылгасына айланган. Поэмада акын баштан аяк сүйүүнү ырдап, махабат күүсүн чалып, ашыктык сезимдердин миң түрлөнгөн кубулууларын, өкүнүчүн, кайгысын, айрылуусун, трагедиясын кумар таркатарлык күч менен сүрөттөдө фоностилистикалык каражаттардын жана лексика-стилистикалык каражаттардын коннотациясы бул көркөм текстте эбегейсиз роль ойногон.

Ырдагы идея менен аны берүүнүн жолу, ыкмасы бекем гармонияны түзүп турат. Ырдагы көркөм архитектоника, тыбыштардын жыштыгы (*Ша/мал/дай/ туш/-та/рап/ка/ та/ра/лар/мын каткалаң жана уяң үнсүздөрдүн жоон үндүүлөрдүн жыштыгы*), мазмун менен

идеяга кыт куйгандай шайкеш келген ички ыргак, ритмо-мелодика (жоон үндүүлөр негизги тондун бийик болушун (*Айыккан менин эски жараларым*), ичке үндүүлөр тондун төмөн болушун шарттады (*Көзүңө көрүнгөндүн баары менмин*), фоника, маанайы пас, мукамдуу доош кооздугун жаратууда (үндүү тыбыштардын тил күүсүнө жана эрин күүсүнө карай үндөшүүсү *жалдырап сени тилсиз карап турган*), кубулжуган ички ыргактар (саптардагы муун санынын бирдейлиги 11 муун), синтагмалык басым (*Сен болуп бардык жактан караганым*), ритмикалык тынымдар (*Көзүңө көрүнгөндүн баары менмин*), цезура, уйкаштык же ыр саптарынын окшош тыбыштык формада башталышы же аякташы (*караганым, тарлармын, жараларым; ыйлап турган, толкун урган; улутунган, турмушундан*), куюлушкан уйкаштыкты жараткан ассонанстар (*Ачылып ырбап кетер кайра баштан, Айыккан менин эски жараларым; Эгер сен бала көрсөң улутунган, Эң катуу ыза көрсөң турмушундан*) поэтикалык кайталоолор (*Түн көрсөң, Күн көрсөң*) сыяктуу фоностилистикалык каражаттар эң бийик көркөмдүктө иштелип, ыр саптарынын кулакка жеңил угулуп, көркөм тексттин музыкалуулугу жанга жагымдуу сезилип, дегеле ыр саптарынын бүткүл турпаты комуздун чың буралган кылындай күүгө келип, өзүнөн-өзү эле обон салып тургансыйт.

Көркөм сөз каражаттарынын мааниси, стилдик коннотациялар аркылуу туюндурулган подтексттик маанилери жана фоностилистикалык коннотацияны уюштуруучу каражаттардын бири болгон ырдын ыргагы бири-бирине төп келишип, өзүнчө бир поэтикалык ажайып кооздукту жаратып турат. Көркөм тексттеги саптардын мааниси, аларды окурманга фоностилистикалык коннотациялар аркылуу көркөм жеткирүүнүн жолдору акын тарабынан жогорку деңгээлде ишке ашырылган. **Фоностилистикалык каражаттардын коннотациясы** көркөм тексттеги ойдун кыймылына, **көркөм образдын түзүлүшүнө** өзүнүн **чоң таасирин тийгизет**. **Ырдын** өзүнчө бир айырмалуу, өзгөчөлөнгөн **доош кооздугу ырдын фоноструктурасы** аркылуу түзүлүп, ал **өзгөчө** бир **стилдик өң-түскө** ээ болуп, сүйүү тууралуу бул элегиянын эмоционалдык таасирдүүлүгүн арттырып турат. Махабат сезимин аруулукта асырай алган лирикалык каармандын бул саптары мукамдуу добуш коштоосунда муңканган ритмо-мелодиканы жаратты. Бул саптар ашыктыктын азабын тарткан лирикалык каармандын жүрөктү каптаган мунун, жан дүйнөдөгү букту, сүйүү өртүн армандуу баян этип, жүрөк сырынын музыкасын чалып турат. Ыр текстиндеги армандуу махабатты мазмунга шайкеш мундуу

фоника көркөм коштоосу чыгарманын эстетикалык сулуулугун, бийик деңгээлин айгинелеп турат.

Бул саптарда сабыр менен араң ооздукталган ачуу чыңырык, сарсанаага чыланган кусалык, кайгырууну туюндурган армандуу интонация ырды баштан-аяк коштоп жүрөт.

Илимий эмгектерде **интонациянын компоненттерине үн ыргагын (мелодика), синтагматикалык (фразалык) басымды, паузаны, интенсивдүүлүктү (күч), үн узундугун (темп) жана тембрди** кошууга болот деп белгиленет. Бул компоненттер интонациянын тутумунда бирдей кызмат аткарышпайт (Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. 1980. 78-б.).

Мисалга алынган көркөм текстте колдонулган **интонациянын** ар бир компоненти маанилүү жүк көтөрүп, **ыр текстинин көркөмдүк дараметин арттырууда белгилүү роль ойноп турат.**

Лирикалык чыгармаларда ритм жана анын өлчөмдөрү ыр түзүлүшүндө түрдүү мааниге ээ болуп, **ыр саптарынын көркөмдүк ажарын ачуучу маанилүү каражаттардын бири** болуп эсептелет. Ыр толкундарындагы ритмдин ролу тууралуу окумуштуу А. Белый төмөндөгүдөй ой айткан: "...Ритм является выражением естественной напевности души поэта (духом музыки), метр является уже совершенно точно кристаллизованной, искусственной формой ритмического выражения" (В.Г.Белинский. XI т. 66-б.).

Алынган ыр саптарында поэзиялык тексттин көркөмдүүлүгүн күчөтүп, эстетикалык таасирдүүлүгүн арттырууда ритмдин ролу абдан маанилүү болду десек жаңылышпайбыз. Ыр саптарында муун бирдиги сакталган (11 муун), ал симметриялуу тартипте туура ритмикалык бөлүктөргө бөлүнгөн, мейли, сан жагынан болсун, мейли, орун жагынан болсун, көпчүлүк учурда бул жагынан окшоштукту көрөбүз.

*Ачылып //ырбап //кетер// кайра баштан
Айыккан// менин //эски //жараларым.*

Айрым бир сөздөрдүн, сүйлөм мүчөлөрүнүн белгилүү бир аралык-мезгилде **кайталанышы** айтылуучу ойду баса көрсөтүү менен, **көркөм тексттин ритмин, мелодикасын жакшыртып, эстетикалык көркөмдүүлүгүн арттырууга жардам берген.**

Ырдагы ритмикалык пауза бул сүйүү трагедиясынын көркөмдүк ажарын ачуучу каражаттардын бири десек болот.

*Анан да/ буюм көрсөң / кыйрап сынган /
Бак көрсөң / бороон уруп/ шагы сынган./*

Профессор Т.Аширбаев “Ритмикалык пауза ыр саптарынын аягында сөзсүз колдонулат. Эгерде биз ырды ритмикалык паузасы жок окусак, анда ыр түрүндөгү текст прозалык текст сыяктуу угулуп, өзүнүн эстетикалык кудуретин жоготот, ошондуктан ырдын маанисин түшүнүүдө ритмикалык паузанын ролу чоң” деп туура белгилейт (Аширбаев Т. 2000. 56-б.).

Көл бетинде сыдырым салкын жел ойногондой термеле ыргалган, жай **темп** – **тексттин угумдуулугун арттыруунун**, окурманга **жагымдуу фоника түзүүнүн жемиштүү методу**. Мисалы, бул текстти жорго басыгындай тез темп менен окууга мүмкүн эмес. Ыр талап кылган жайык өзөндүн мелмилдеген жай агымындай **темпти көркөмдүк жаратуунун элементи** катары кароого болот.

Ырдын ритмикалык жүрүшүн күчөтүүчү жана тыбыштык кооздук берип кооздоочу негизги элементтердин бири болгон аллитерация тууралуу кыргыз ыр түзүлүштөрүнө изилдөө жүргүзгөн эмгегинде Б. Керимжанова: “Проза менен поэзияда колдонула турган тыбыштын жана сөздүн кайталануу маселеси да, негизинен, ал тилдердин фонетикалык өзгөчөлүгү менен тыгыз байланыштуу. Ырдын же прозалык көркөм сүйлөмдөрдүн, кооздугун, көрктүү, уккулуктуу чыгышын түзүүчү ритмдик элементтердин бири – аллитерация. Ал ритм толкунуна көрк киргизип, уккулуктуу чыгышын камсыз кылып турат”– деп белгилейт (Б. Керимжанова. 1964. 36-37-б.). Ал эми биз талдоого алган көркөм текстте аллитерация бардык саптарда колдонулбаса да, айрым саптарда анын ийкемдүү колдонулушу ырдагы доош көркөмдүгүн камсыз кылып, ырдагы ритмге эстетикалык сулуулук берип, уккулуктуулукту толук камсыз кылып турат деп айта алабыз.

Ошондо өрттү көрсөң күйүп-жанган

Суу көрсөң аңтарылып агып жаткан.

Поэтикалык тексттин эң маанилүү белгилеринин бири болгон рифманын (К. Рысалиев. 1965. 51-б.), сап башындагы [э] тыбышынан түзүлгөн ассонанстын чебердик менен кынтыксыз иштелип, сөздөрдөгү тыбыштардын үндүү тыбыштардын үндөштүгү, тыбыштардын жыштыгы, добуштук окшоштугу жогорку көркөмдүктө берилип, ырдын доош көркөмдүгүн жогорку деңгээлге көтөрүп чыккан.

Эгер сен бала көрсөң улутунган

Эң катуу ыза көрсөң турмушундан.

Мас көрсөң ыйлап аткан, ырдап аткан

Жаш көрсөң бир муңайым бара жаткан.

Рифманын ыр саптарында таланттуулук менен пайдаланышы чыгарманын жеке стилдик өзгөчөлүгүн ачып берүүгө өбөлгө болгон.

Поэзиянын сапаттык деңгээлин көтөрүп турган көрүнүштөрдүн бири – бул ыр саптарындагы рифма. Көркөм тексттен акындын куюлушкан уйкаштык түзүүнүн кайталангыс чебери экендигин да баамдоого болот. Бул саптардагы уйкаштык ырдын семантикалык талаасын кеңейтүүгө өз салымын кошуп, көркөм текстте подтексттик маанилерди көркөм берүүгө жакшы мүмкүнчүлүк түзүлдү.

Көркөм чыгармага стилистикалык изилдөө жүргүзгөн окумуштуу профессор Б. Усубалиев: “Тыбыштар поэтикалык мааниге ээ: алар, биринчиден, уйкаштыкты, ыргакты камсыз кылуучу каражат катары музыкалык-эстетикалык эффекти пайда кылса, экинчиден, көңүл туйгуну, маанайды (шаңдуулукту, маанай пастыкты ж.б.) туюндуруучу касиетке да эгедер” – деп белгилейт (Б. Усубалиев. 1994. 97-б.). Биз талдоого алган ыр текстинде да жоон жана ичке үндүүлөрдүн сөз ичиндеги үндөштүгү

*Сен болуп бардык жактан караганым
Шамалдай туш-тарапка таралармын.
Ачылып ырбап кетер кайра баштан
Айыккан менин эски жараларым.*

жоон үндүүлөрдүн үндөштүгү арылгыс арманды, көңүлү чөккөндүктү билдирсе, ичке үндүү тыбыштардын эрин күүсүнө карай үндөшүүсү

*Күн көрсөң көз жааш төгүп ыйлап турган
Түн көрсөң көөдөй кара ит улуган.*

маанайы пастыкты, көөдөндөгү боштукту элестүү берүүдө маанилүү кызмат аткарды.

Поэманын окурманды сыйкырлап, арбап алган, ыр саптарынын сыйкырдуу күчкө эгедер кылган нерсе – фоностилистикалык коннотациялар менен катар эле лексика-стилистикалык каражаттардын коннотациясы. Акындын чыгармачылык таланттуулук, акындык билгичтик менен аталган каражаттарды колдоно билүүсүнүн натыйжасында образдуу ой жүгүртүүнүн чексиздигин, учу кыйырсыздыгы камсыз кылынды. Мында поэзиянын назик тили, поэтикалык зор мүмкүнчүлүктөр коннотацияланган каражаттарда бүгүп жатканына дагы бир жолу күбө болубуз. Ыр саптарынын ички уйкаштыгы, б.а., үнсүз тыбыштардын үн алыша жаңырган музыкалуулугу, тыбыштык кайталоолор, ошол эле мезгилде аллитерация, ассонанстардын гармонияны бузбай ырааттуу колдонулушу, чыгармачылык таланттуулук менен колдонулган интонация, жибектей жумшак ритм бул көркөм поэтикалуу текстте

ажайып поэтикалык кооздукту камсыз кыла алган.

Ал эми ыр саптарындагы муңдуу ыргак жана цензура (ритмикалык бөлүктөрдүн бир аз токтолуп окулушу) – аргасыздык, тынымсыз сарсанаа болуу, айрылуу, жабыркап, жанчылып сүйгөнүн эңсеп азаптануу, тагдырдын жазымышына, болумуштун буйругуна нааразылык, түбөлүккө таркабас сагыныч, көңүлдөгү арылбас арман, ажыроонун күйүтүнө уулануу, жанын коёр жер таппай туйлап, буулугуу өзүнүн мындай оор абалына ишенип, ишенбөө, жан дүйнөнүн эңшерилген жалгыздыгы, ишеним, үмүтүнүн таш кабышы, көкүрөктөгү боштук, ошол эле мезгилде үмүттөнүү, издөө, күтүү, чымырканып кайрадан бактысына шамал болуп умтулуу сыяктуу стилдик белгилер туюндурулган. Муңкана, армандуу берилген бул ыргак ак сүйүүсүн жоктотуп кайгырткан трагедияны элестүү, образдуу берүүгө мүмкүнчүлүк берген.

Мыкты акын чыгарманын көркөмдүүлүгүн арттыруучу поэтикалуулукту курч көз менен көрөт жана аны ишке ашыруучу ыкмалар аркылуу чыгарманын көркөмдүк дараметин арттырып, ошентип, чыгармага өлбөстүк, түбөлүктүүлүк касиет тартуулайт. **Акындын акыл-сезиминин тунуктугу, терең ой жүгүртүүсү, акындык сезиминин күчтүүлүгү чыгармада стилдик коннотациялык каражаттарды түрдүү ыкмада колдоно билүүсү аркылуу билинет.** Ыр жазуунун, көркөм текст жаратуунун, көркөм процессти алып баруунун бир жолу, бир ыкмасы, чыгармачылык иштин купуя сыры ушунда. Ырдын текстине үнүлүп карай турган болсок, чыгармачылык процессте мындай ык-амал, жол издөө аркылуу сөз чеберлери окурмандын эстетикалык керектөөсүн канааттандырып, тамшандырган поэзиянын ажайып, көркөм дүйнөсүн түзүшөт. Көркөм тексттин окурмандын сезимин, бүйүрүн козгоп, чарчаган-чаалыккан көңүлдү чыйралтып, аң-сезимге таасир бере алуучу жөндөмгө, артыкчылыкка эгедер кылуучу сыры да ушунда.

Бул ыр саптарында акындын улуу махабаттын торунда калгандыгы, сүйүүнүн кулу болгондугу, «махабат» деп күйүп жанган жан дүйнөсүнүн эңсеген адамына жетпей жабыр тарткан кыйналуусу берилет. Лирикалык каармандын өз сүйүүсүнө жетпеген арманы, кусалыгы, сагынычы, ызасы, үмүтү бул ырдын өзгөчө ички поэтикасын жаратты.

Ырда лирикалык каармандын махабат сезимине аруу мамилеси, бул ыйык сезимди туу туткандыгы, эң ыйык адамын сүйүп, күтүп,

сүйүүнү даңктап ырдап издегендиги, үзүлбөгөн үмүтү жөнүндө айтылат. Бир текстинде колдонулган стилдик каражаттар бул адамдын ушунчалык чоң сүйүүнү, кайталангыс, чыныгы, улуу сүйүүнү көөдөнгө сыйдырган жан дүйнөсүнүн тереңдигинен кабар берет. Анын бул сүйүүсү көзү түшкөн жалгыз бир адамга эле арналган сүйүү эмес, бул сүйүү – жүрөк толтосуна ушунчалык зор, алп сүйүүнү батырган өлчөмү жок чоң сүйүү! Улуу махабатын, тунук сүйүүсүн муңкана жар салган бул Мажнун жан дүйнөсү эң бир таза, эң бир асыл, аруу сезимдерге бай, өз жан дүйнөсүнө ааламдагы эң ыйык сезимдерди батырган аруу, дили таза адам экендигинде шек жок. Бул адамдын ушул сүйүүсүн көкүрөгүнө сактап, өчүрбөй, ошол сүйүүсү менен жашап, өмүр кечирери эч кимди күмөн туудурбайт.

Мына ошондуктан бул саптар окурманга эстетикалык ырахат тартуулаган чоң күчкө ээ. Бул саптар жөн эле сүйүү тууралуу ыр эмес, бул саптар – жан дүйнөдөгү сырды төгүп берүү, окурмандын жан дүйнөсүнө сүңгүп кирүү, акыл-сезимине терең таасир этүү. Бирдин мына ушундай деңгээлге жетүүсүндө, окурмандын жан дүйнөсүнө таасир этүүсүндө, көркөм-эстетикалык деңгээлин, образдуулугун, жугумдуулугун арттырууда стилистикалык коннотациялардын мааниси зор.

Маселен, ыр сабындагы «*Шамалдай таралуу*» деген туюнтмада шамал — бир кишиге айланган кош жүрөктүн шоокуму, сезимдердин уйгу-туйгу түшүшү, тилеги, ой-максаты бир жерден чыккан эки адамдын аракетин, ичте көпкө чейин сакталып жүргөн буктун сыртка чыгышы. *Шамалдай* деген сөздөгү өзгөчө колдонулган [ш] тыбышы адамдын жан дүйнөсүндөгү уйгу-туйгу сезимдерди берүүгө көмөктөштү. Мыкты көркөм сөз чеберлери гана мына ушундай стилдик боёкту таба билет. Табийгаттын бул көрүнүшү аркылуу акын адамдын ички абалын көркөм берген. Табийгаттын бул сүрөттөлгөн картиналары лирикалык каармандын образын түзүүдө маанилүү жүк көтөрүп, тексттин көркөмдүк касиетин арттыруучу стилистикалык негизги функцияны аткарып турат.

Ал эми «*Күйүп жанган өрт*» деп колдонулган лексика-стилистикалык коннотация – адам сезиминин, жан дүйнөсүнүн алоолоп күйүп жануусу, сүйүүнүн өрт сымал жалындашы, жан дүйнөгө тынчтык бербей көкүрөктү куйкалаган жалын, арзыганына жетпей, күйбөгөн жери күл болуп, туңгуюкка кептелүү. Бул салыштыруу кайгыга батып, каңырыгы түтөгөн, заманасы куурулган, айласыздыкты,

өзөгүнөн өрттөнгөн күйүттүү сезимди реалдуу ачып берүүнүн өбөлгөсү болгон.

Кийинки сапта өтө терең маани, олуттуу поэтикалык жүктү көтөргөн “*аңтарылып агып жаткан суу*” ташкындап, урунуп-беринип, ак көбүк чачып, таштарды, агымына урунган нерсенин баарын аласалдырып агып жаткан суу адамдын үрөйүн учуруп, кооптонууну, сестенүүнү пайда кылат. Ал эми акын ырда «аңтарылып» деген стилдик коннотация аркылуу сезимдин, жан дүйнөнүн бүлүк түшүп, армандуу махабатын издеп таппай, буулуккан жан дүйнөнүн бугу чыкпай, жан айла таппай ташкындоосун, кооптонуусун, тынчсыздануусун, ички дүйнөнүн коогалаңын окурманга таасирдүү берүүгө умтулган.

Ырда туюндурулган «*Тереңдерден титиреген жер*» - бул жан дүйнөнүн түпкүрүндө тынчтык бербей титиреп зилдеген кайгы, кусалык, кыйналуу, үмүтсүздүк менен ишенимдин, аргасыздык менен тобокелдин, алсыздык менен аракеттин ортосунда чайналуу, жол таппай жан дүйнөнүн кыйналуусу.

Ырда ыктуу колдонулган «*жалгыз*» деген сөз контексттен сырткары турганда эле стилдик коннотацияга ээ болуп, көбүнесе кайгы-капаны, кусалыкты, айрылууну билдирип, окурмандын сезиминде аёо сезимин пайда кылат. Ал эми бул контекст ичинде “жалгыз” сөзүнүн мааниси улам тереңдетилип, ал түгөйүнөн айрылган, жалгыз учкан куш сымал адамдын кусалыгы, кайгысы, арманы, күйүтү, көкүрөктү эзген сар санаасы катары поэтикалуу, символикалуу берилген.

«*Күн көрсөң көз жаш төгүп ыйлап турган*» деген ыр сабында, контекст ичинде “*көз жаш*”, “*ыйлап*” деген сөздөрдүн мааниси өтө терең. Анда күндүн көзү ачылбай, жамгыр ордуна көз жаш куюп, айлана боз тарткан аба ырайы адам маанайын түшүндүрүп, көңүлү чөккөн адамдын трагедиялуу ал-абалы, кайгы-муңга жуулган көз жашы, аялуу жан дүйнөсү образдуу элестелет.

«*Түн көрсөң көөдөй кара ит улуган*» деген саптагы стилдик каражаттар акын тарабынан чыныгы таланттуулук, акындык мыкты чеберчилик менен колдонулуп тоодой ой томуктай сөзгө сыйдырылып, сөздүн тулкусуна терең ой, маани чөгөрүлгөн. Саптагы “көөдөй кара” эпитети көптөгөн элдердин, өзгөчө кыргыз элинин психологиясында жамандыктын белгиси катарында жашап келген. Кыргыз элинин салтында жамандыкты, азаны кара менен туюндурган. Ошондуктан бул саптагы “көөдөй кара” эпитети ички жан дүйнөнүн трагедиясынын

элесин бере алат. “Тун” түшүнүгү да конкреттүү ушул көркөм текстте метафораланып, семантика-стилистикалык мааниси боюнча жагымсыз мааниде калыптанып, кайгы-капаны түшүндүрөт. “Иттин улушу” да кыргыз элинде жамандыктан кабар берери белгилүү. Ошентип, “Көөдөй кара” эпитети мурдагы саптарда туюндурула баштаган жан дүйнөдөгү трагедияны ого бетер тереңдетет. Акын тарабынан колдонулган бул стилдик каражат түндөгү караңгылык эле эмес, тагдырдын катаалдыгын, жеке трагедияны кылдат туюндурат.

«От көрсөң жалгыз күйгөн тоо башынан» деген сапта өз жан дүйнөсүндө гана, жалгыздыкта өз сүйүүсү менен алектенүү, адамдардан алыстоо, жабыркоо, тагдырга, жазымышка таарыныч, өзүн-өзү жоготуу, өзүн-өзү издөө, убактылуу тентип, темселеп калуу сыяктуу стилдик коннотациялар, семантикалык нюанстар камтылган.

«Жап-жалгыз» - деген сөздө фоностилистикалык коннотация жан дүйнөнүн жалгыздыгын андан ары да күчөтүп берүүгө жардам берди.

«Толкун урган» - деген стилдик коннотациядан учу-кыйыры көрүнбөгөн мухитте жалгыз калган, багыты жок, айласыз, турмуштун толкунуна кабылган, толкун кайда айдаса, ошол багытка жүргөн, үмүт менен жашап, тирүүлүктөн кол үзбөй, үмүт менен түңүлүүнүн чегинде калган кайык сымал лирикалык каарман да өз турмушунда сүйүүдөн үмүт үзбөй, көкүрөгүн күйүт, арман, сагыныч, кусалык каптап, үмүтсүздүк менен ишенимдин, аргасыздык менен тобокелдин, алсыздык менен аракеттердин ортосунда чайналган тагдырынын турмуш толкунунда чайпалгандыгын байкоого болот.

«Улутунган жаш баланын» солуктап ыйлап, улутунушу, биринчиден, арылгыс кайгыдан кабар берсе, экинчиден, лирикалык каармандын көзүнөн тамган ысык жашы, жан дүйнөнүн терең түпкүрүнөн сызылып чыккан, таш жарган үшкүрүгү, айла-амалсыз улутунушу, көңүл тереңинен сызылып чыккан арман күүсү болуп туюлат.

«Жаш көрсөң бир муңайым бара жаткан» деген ыр сабында стилдик коннотациялар аркылуу акын лирикалык каармандын оюн онго, санаасын санга бөлгөн, кусалыктын кучагында жалгыз калгандыгын бере алган. Шаттыкка толгон жаштыкта жаш адамдын муңайым бара жатышы анын жан дүйнөсүнө тынчтык бербеген сары ооруунун бар экендигин, кусалыктан, санаркоодон, түпөйүл болуудан күлкүгө тойбой турган, үмүткө, сүйүүгө толгон жалындаган жаш

курагында анын жүзүнүн суз тартып, муңайым бара жатышын акын өз абалына салыштырат. Бул – бешенесине ашыктыктан бак айтпаган армандуу адамдын жан дүйнөсүнө, көкүрөгүнө мелт-калт толгон сүйүү кусалыгы.

Акын өзгөчө мааниде колдонгон «*кыйрап сынуу*» деген туюнтма сезимдин, жан дүйнөнүн кыйрап сынышын, ордуна келгис, орду толгус жоготууну билдирет. Бул сезимдин жабыркашы, көкүрөктүн махабат даргына кабылышы, өмүр бою аздектеген, мөлтүр булактай сүйүүсүнөн айрылуусу, армандуу сүйүүгө кабылуу, үмүттөрдүн, кыялдардын кыйрап талкалануусу. «*Бороон уруп, шагы сынган*» - турмуштун бороону лирикалык каармандын сүйүүсүнүн «*шагын*» сындырды. Контекстте кылдат берилген эңсеген сүйүүсүнө жетпей, жан дүйнөсү эңшерилген, жабыр тартып куураган абалга келүү маанисин акын “шагы сынуу” деген фразеологияга коннотациялык маани чөгөрүү менен ишке ашырды. «Жалдырап кароо» - жашоодон запкы жеп, ыза көрүп, кайгыга чөгүп, тагдырдын жазымышына наалат айтып, бирок да жашоодон, турмуштан, сүйүүдөн күдөр үзбөгөн үмүттүү көз караш, өчпөгөн, алоолоп күйгөн улуу сезимдин кучагында термелген адамдын үмүт менен кусага толгон, муңдуу көз карашы.

Ошонун баарын мен деп биле бергин

Көзүңө көрүнгөндүн баары менмин

Жалдырап сени тилсиз карап турган.

Бул саптардагы лексика-стилистикалык коннотация аркылуу берилген подтексттик маанини фоностилистикалык каражаттардын коннотациясы, фоноструктура, же көркөм тексттин тулкусу бирдей ыргак менен коштоп турат. Бул конструкция бузулса, ырдагы фоноструктура түзгөн көркөм эффект, жалпы көркөм текст бузулат. Акын ыр текстиндеги таасирдүүлүктү сүйлөм конструкциясын адаттан тышкары түзүү менен бере алган. Сүйлөм конструкциясынын мындайча түзүлүшү чыгарманын бир дем менен окулушун шарттады, ыр текстинин эстетикалык эффективдүүлүгүн арттырды. Бул **фоностилистикалык коннотация окурмандын сезимине интуитивдүү түрдө да таасир этип, көркөм тексттин уникалдуу көркөмдүгүн** дагы бир жолу **баса белгилеп турат.** Ыр саптарынын эмоционалдык таасирдүүлүгү, окуган адамдын маанайына көчүп, аталган ырды жаркын маанай, шатыра-шатман шаң менен окууга таптакыр мүмкүн эмес. Анткени ырдын ыргагы, маанайы, фоностилистикалык боёгу аркылуу мааниси талап кылган, өзүнө ылайык доош кооздугу түзүлүп, көркөм тексттеги

кыйытылган маани ачылып берилген. Бул – лирикалык каармандын тагдыр менен элдешүүсү, каармандын аргасыздык абалы. Анын сүйүүсү көкүрөк тереңинде, жүрөгүнүн толтосунда, өмүр өткөнчө жашоосун уланта береринде, көөнөрбөстүгүндө, түбөлүктүүлүгүндө күмөн жок.

Сүйгөн адамы менен “*тагдыр чийген бир сызык*” болбой, тагдырлары түбөлүккө кошулбай тургандыгына аргасыз баш ийип, бирок арзыган адамына болгон аруу сүйүүсүн ошол бойдон туптунук, наристе дүйнөсүндөй таптаза, чаң жугузбай аруу сактаган, бийик сезимдер менен сүйө билген адамдын образын түзүүдө чыгарманын идеясынын стилдик көркөмдүк менен шартталып түзүлгөн. Бул ырда терең мазмунду чагылдыруунун не бир укмуш стилдик ыкмалары, стилдик коннотациялардын өтө кылдат, чебер колдонулушу акын тарабынан жигердүү ишке ашкан. Демек, акын бул ыр текстинде стилдик боёктуулукту коюулантууда, жаркын, көркөм-эстетикалык образ түзүүдө, өзгөчө поэтикалык контраст жаратууда кылдат эмгектенген.

Лирикалык каармандын ички жан дүйнөсүндөгү сезимди – көкүрөккө толгон сүйүүсүн, жоготуусун, кайгы-капасын, арылбас арманын, жеке тагдырынын трагедиясын, жан дүйнөсү жанчылып азап чегишин, эмоцияга толгон ой-санааны ыр тизмегинде нукура акындык менен, чыгармачылык таланттуулук менен кынаптап, айтайын деген негизги ой менен аны көркөм текстте ишке ашыруунун ыкмаларын тең салмактап, шайкештикти сактап, акын стилдик боёкторду билгичтик менен пайдаланып, өзүнчө бир көркөм поэзия дүйнөсүндөгү ажайып сулуулукту жарата алган. Бул ык-амалдар көркөм поэзияда эчак таанылган ыкма, поэзия дүйнөсүндө тапталган жол болсо да, О. Султанов өзүнө гана мүнөздүү болгон талант, шык менен, чыгармачылык эргүү менен өзгөчө манерада баяндап, поэтикалык ойдун көркөм калыпка түшүрүү жагынан кынтыксыз, эң жогорку көркөмдүктө, окурманга эстетикалык ырахат тартуулоо күчүнө эгедер болгондой ажайып сулуулукта, көркөм сүрөттөй алган. Мына ушунусу менен бул ыр саптары окурмандын жүрөгүнөн түнөк таап, эстетикалык ырахат тартуулап, колдон түшпөй окулуп келет.

Бул чыгарма бир гана автордун гана эмес, бүткүл кыргыз поэзиясынын ийгилиги катары бааланып, махабат лирикасынын мыкты үлгүлөрүнүн бири катары каралышы зарыл деп ойлойбуз.

Демек, стилдик коннотация – тилдик каражаттардын, тилдик бирдиктердин лексикалык маанисинен сырткары кандайдыр бир кошумча маанини алып жүрүшү. Стилдик коннотациялардын текст үчүн

ыктуусун пайдалануу аркылуу түрдүү маанини, нюанстарды берүүгө болот. Стилдик коннотациялар аркылуу подтексттик информацияны, автордун ачык айтпаган подстилдик нюанстарын, көркөм тексттеги көмүскө ойду же маанини, подтекстти ачып берүүдө, тексттин жалпы идеялык маанисин, негизин жетик туюндурууда олуттуу роль ойнойт жана ошондой эле бул маанилерди ого бетер тереңдетип, көз жоосун алып, окурманды тамшандырып, көркөм сөз берметтеринин көркөмдүүлүгүн, таасирдүүлүгүн, жугумдуулугун арттырат. Ошондой эле көркөм тексттин спецификасын түзгөн поэтикалуулукту, образдуулукту, экспрессивдүүлүктү, эмоционалдык-эстетикалык таасирдүүлүктү камсыз кылат. Подтексттик информацияны кыйытып туюндурган фоностилистикалык коннотациялар окурмандын көркөм кабылдоосуна таасир этип, тексттеги экспрессивдүүлүктү камсыз кылат. Чыгармачылык чеберчилик, нукура таланттуулук, мыкты калемгерликтин уюткусунда жаралган көркөм текстте сөз мааниси кеңейтилип, ар бир тилдик каражатка, анын тулкусунда олуттуу маани ыйгарылып көркөм сөз каражаттарынын ар бири чыгармачылык көркөмдүк менен берилет. Мындай текст поэтиканын табылгасына айланып, адамга чыныгы эстетикалык ырахат тартуулап, анын ички жан дүйнөсүнүн тазарышына, окурмандын акыл-сезиминин түгөнгүс руханий гүлазык алышына көмөкчү болот. Нукура, терең, көрөңгөлүү талант күчү, ыр саптарынын жан дүйнөнү бүлүккө салган керемет күчү турмушту көркөм текстте поэтикалык дүйнөнүн өзгөчө бир ыктары менен окурмандын акыл-сезимине таасирдүү, элестүү, образдуу жеткирүүнүн өзүнчө бир формасын таба билүүнүн, көркөм тексттин ажарын ачкан стилдик каражаттарды чебердик менен пайдалана билүүнүн өзү эмей эмине. Көркөм материал, көрөңгөлүү идея жана аны берүүнүн гениалдуу ык-амалдарынын бири-бирине дал келген гармониясы асылдык аземи, көркөмдүк күчү бийик, жугумдуу поэзиянын нукура үлгүлөрүнө кошулуучу уникалдуу көркөм текстти жаратат.

Эмоционалдык жана экспрессивдик бирдиктүүлүктүн стилдик мүмкүнчүлүктөрү

Тил илиминде эмоциялык-экспрессивдүүлүк жөнүндөгү алгачкы маалыматтар XX кылымдын башында эле айтыла баштаган. Лингвистикалык адабияттарда эмоционалдуулук жана

экспрессивдүүлүк категориясы ар кандай аныктамаларга ээ. Изилдөөчүлөр алгач эмоция менен экспрессивдүүлүктү өз-өзүнчө бөлүп карабастан, аралаш изилдешкен. Мисалы, А. И. Ефимов: «Экспрессивдүү каражатка эркелеткен, кичирейткен сөздөр кирет»³³, деп жазса, А.Т. Панасюк: «Тилдеги экспрессиялар жөнүндөгү биз качан сүйлөөчүнүн нерсеге карата эмоционалдуу жана эрктүү мамилеси тилдик каражаттар менен берилгенде гана айта алабыз»³⁴, - дейт. Кээ бир тилчилер эмоционалдуулукту экспрессивдүүлүктүн составдык бөлүгү катары эсептешет. Ал турсун аларды синонимдер катары эсептеген окумуштуулар да бар. Ал эми Н.М. Павлова кептеги эмоционалдуулук менен экспрессивдүүлүк өз ара тыгыз байланыштуу деп, аларды айырмалоо мүмкүн эместигин көрсөтөт³⁵. Мындай стилдик эки катеорияны ажыратып карагандардын бири С.М. Осипов болгон. Бирок, окумуштуу аларды бири-биринен алмаштырбай турган тилдик кубулуштар деп, эмоционалдуулук тил системасынын элементи, ал эми экспрессивдүүлүк сөздү тандоо жана пайдалануунун натыйжасында пайда болот, тактап айтканда, ал кептик элемент деп эсептейт³⁶. Ал эми В.Н. Башинский, В.И. Лихановдор өздөрүнүн диссертациялык эмгектеринде эмоционалдуулук менен экспрессивдүүлүктүн жалпы жана айырмалуу белгилерин ажыратып көрсөтүшкөн. Сөз маанилериндеги эмоционалдуулук менен экспрессивдүүлүктүн чегин ажыратып кароонун теориялык гана эмес практикалык да мааниси зор экендигине токтолуп, Л.М.Васильев алардын «лексикографияга, көркөм кептин стилистикасына, эне тил жана тилдерди окутуу методикасына, котормого ж.б.у.с. чоң көмөк көрсөтөт»³⁷, - деп тыянак чыгарат. Бул проблема көптөгөн тилчи-окумуштуулардын кызыгуусун туудурган жана өткөн кылымдын экинчи жарымынан баштап илимий-изилдөө иштеринде колго алына баштаган. Алар бул категориялардын өз ара байланыштарын белгилешип, аларды уюштуруучу каражаттарды жана тилдик бирдиктердин маанилик өзгөчөлүктөрүн проблема катары изилдөөгө алышкан. Натыйжада, орус окумуштуулары бул маселеде

33 Ефимов А.И. Стилистика художественной речи. Изд. 2. доп. М., МГУ. 1961. 85 бет

34 Панасюк А.Т. Экспрессивное лексика современного русского языка. Дис. канд. наук. М., 1970. 35 бет.

35 Павлова Н.М. Эмоциональное значение в лексикографическом отражении. Автореф. М., 1970. 55 бет.

36 Осипов С.М. Об уточнение понятия «Эмоциональность» как лингвистического термина. Учен. Зап. Им. В.И. Ленина. М., 1970

37 Васильев Л.М. К вопросу об экспрессивности и эмоциональных средствах. Словянский филологический сбор. Башкирск.

илимий туура тыянактарга келишкен.

Түркологияда XX кылымдын 60-жылдардарынын аягынан баштап бул проблема илимий-изилдөөгө алынган. Түрколог - окумуштуулар эмоция-экспрессивдүүлүк боюнча орус тилчилеринин эмгектерине таянышкан жана өз алдынча теориялык илимий жыйынтыктарга келишкен. Тактап айтканда, Х. Нурмуханов, А. Абдуллаев, Ф.М. Мусабеева, Т.А. Эфендиева, Ш. Казаковдор өз эмгектеринде тилдин эмоционалдуу-экспрессивдүү өзгөчөлүктөрүн кептин стилдик түшүнүгүндөгү башкы каражат катары карашып, туура жыйынтыкка келишкен. Х. Нурмуханов эмоция-экспрессивдүүлүктүн көркөмдүк өзгөчөлүгүн аныктоодо өзүнүн теориялык пикирлерин Е.М. Галкина-Федоруктун, А.И. Ефимовдун эмгектеринде берилген маалыматтардын негизинде түзөт жана казак тилиндеги фактылык материалдар менен далилдейт. Айрыкча «эмоционалдык-экспрессивдүүлүк» деген стилдик терминдин бирге колдонулушу жөнүндө төмөнкүдөй ойду айтат: «Эмоционалдык-экспрессивдүү маанидеги боёкчолуу сөздөр өз ара тиркешип же ошондой сөздөргө ошондой боёктуулук үстөмдүк кылса, анда «эмоционалдык-экспрессивдүү» деген терминди бирге колдонгонубуз оң сыяктуу»³⁸.

Г.А. Эфендиева эмоционалдуулук менен экспрессивдүүлүктү тилдин өз алдынча эки категориясы катары карайт. Бирок изилдөөнүн жүрүшүндө ал экспрессивдүү лексикадан айырмаланып, эмоционалдуу лексика өзүнүн мааниси боюнча экспрессивдүү деген жыйынтыкка келет жана тилдин эмоционалдуулугун жана экспрессивдүүлүгүн жаратуучу лексикалык, грамматикалык, фонетикалык каражаттарды талдоого алат³⁹. Окумуштуунун пикири боюнча, эмоционалдык-экспрессивдик лексика эки түргө бөлүнөт:

1. Эмоционалдуу лексиканын оң маанидеги экспрессивдүү боёктуулугу;

2. Эмоционалдуу лексиканын терс маанидеги экспрессивдүү боёктуулугу. Мындайча бөлүштүрүү, биздин оюбузча, проблеманы чечүүдө оң натыйжасын берет. Себеби ички сезимдеги ой-пикир, көз-караш, мамиле эмоциалык лексиканын оң жана терс мааниде колдонулушу аркылуу кепте реалдашат. Оң жана терс маанидеги

38 Нурмуханов Х. Сөз жана шеберлик. Алма-Ата. «Ысым» 1987. 58 бет.

39 Эфендиева Т.А. Лексическая стилистика современного Азербайджанского языка. Автореф. Баку., 1973. 92 бет.

сөздөр стилдик максатта кептик жагдайга жараша иштетилгенде гана экспрессивдүүлүктү жарата алышат. Демек, пикир алмашууда сезимдик кубулуштарды, абалдарды аныктоодо экспрессивдүүлүктүн кызматы коммуникативдик башка мүмкүнчүлүктөргө караганда бир топ жогору. Ошондуктан «эмоция-экспрессивдүүлүк» деген стилистикалык терминди бирге пайдалануу талапка ылайыктуу.

Ф.М. Мусабекова эмоциялык-экспрессивдүү боёктуулукту зат атоочтук уңгу сөздөрдөн жана мүчөлөрдүн жардамы менен жаралган негиздерден белгилейт. Бул сөздөрдөгү эмоциялуулук-экспрессивдүүлүк кичирейткен жана эркелеткен мүчөлөр аркылуу бериле турандыгын айткан⁴⁰.

Өзбек тилчиси А. Абдуллаев эмоционалдуулукту да, экспрессивдүүлүктү да стилдик категория катары түшүндүрүп, «экөө тең кептин таасирдүүлүгүн, боёктуулугун күчөтүү үчүн кызмат кылат»⁴¹, -дейт.

Ш. Казаков өзүнүн Хамзанын драмаларынын негизинде изилдеген эмоционалдык-баалоочу сөздөрдүн оң маанилик белгилерин туюндуруучу экспрессивдүү лексемалардын боёктуулугуна карата салтанаттуу жана поэтикалуу сөздөр деп эки топко бөлүштүргөн. Эмоционалдык оң жана терс маанилик белгилерди экспрессивдүү боёкчолуу сөздөр менен байланышта караган⁴².

Кыргыз тилинде эмоционалдык-экспрессивдүүлүк боюнча атайын изилдөөлөр дээрлик жок. Кээ бир илимий теориялык адабияттарда окумуштуулар кыйыр түрдө аныктамаларды беришкен. Мисалы, К.К. Сартбаев тилдик белгилер менен сөздөрдүн ортосундагы айырмачылыкты белгилөөдө эмоция-экспрессивдик тилдик белгиге ээ эмес ал сөзгө тиешелүү категория экендиги жөнүндө айтып, «сөздөрдүн эмоционалдуу-экспрессивдүү сапаттары көркөм чыгарма түзүүгө, кишинин сезимине таасир кылууга мүмкүнчүлүк берет»⁴³, -деген бир жактуу гана пикирди белгилейт. Чынында, көркөм чыгармадагы катышуучу каармандардын ой толгоосу, көз карашы, кимдир бирөөгө болгон мамилеси, сезимдеги оң жана терс маанилердин берилиши да ушул каражаттар аркылуу ишке ашат.

40 Мусабекова Ф.М. Казак тилиндеги зат есим стилистикасы. Алма-Ата., 1976. 105 бет.

41 Абдуллаев А. Узбек тили да экспрессивликнинг эфодоланиши. Т., «Фан» 1983. 6 бет.

42 Казаков Ш. Семантико-стилистикальные особенности эмоционального- оценочной драм. Хамзы. Автореф. Т., 1990. 22 бет.

43 Сартбаев К.К. Тил илиминин маселелери. Ф., 1987. 15 бет.

К. Сейдакматов: «Сөздү адам жөн эле колдоно бербейт, ар бир айткан сөзүнө белгилүү бир эмоциясын, тактап айтканда сөзгө кандай маани берип, кандай мамиле жасаганын кошуп айтат. Мына ушундай эмоция менен айтылган сөздөр негизинен 1) ирония, 2) гипербола, 3) литота, 4) эвфемизм деген түрлөргө ажырайт»⁴⁴, - деп эмоционалдуулукту тилдин лексикалык бирдиктеринен көрөт.

В. Закирова эмоционалдуу-экспрессивдик сөздөрдүн колдонулушун кептеги кошумча маани катары эсептеп, сөздүн өтмө маанилери жана троптун түрлөрүнө байланыштырат⁴⁵.

С. Давлетов эмоционалдык-экспрессивдүү сөздөрдү стилистикалык боёкчолуу сөздөрдүн экинчи бир түрү катары карайт жана боёктуулукту көбүнчө эркелетүү, кичирейтүү маанисиндеги мүчөлөр менен байланыштырат. Орток каражаттардан айырмалуу жактарын «угармандардын (окурмандардын) эмоциясына таасир этет, сүйлөөчүнүн сезимин, кандай мамиледе экендигин туюнтат. Бул же тигил көрүнүштү, нерсени, кыймыл-аракетти, элестүү-образдуу, ачык-айкын, таасирдүү күчөтүп же өтө жогорулатып, же болбосо абдан төмөндөтүп билгизүү да ушундай каражаттарга мүнөздүү»⁴⁶, - дейт. Натыйжада С. Давлетов эмоционалдык-экспрессивдик каражаттардын стилдик түрлөрүндөгү эстетикалык таасирин ачууга аракет жасаган.

Т. Аширбаев өзүнүн «Кыргыз тилинин стилистикасы» аттуу эмгектеринде бул каражаттардын фонетикалык, лексикалык, сөз жасоо, грамматикалык мүмкүнчүлүктөрүндөгү боёктуулук таасирин тилдик фактылар менен далилдеген жана оң, терс маанилик белгилерин көрсөткөн.

Окумуштуулардын бир катары экспрессивдүүлүктү көркөм сөз үлгүлөрү болгон фразеологизмдер, макал-лакаптар, афоризмдер менен да ажырагыс байланышта карашат. Биздин оюбузча, мындай каражаттар кепте эмоционалдык каражаттар катары иштетилгенде гана тике (түз) маанисине караганда экспрессивдүү эффектини жакшы жаратат. «Экспрессивдүүлүк кептин стилдеринин бардыгында кездешет. Ошолордун ичинен эмоцияга таасир этүү көркөм стилде ачык көрүнөт»⁴⁷.

Кыргыз тилинде эмоционалдык-экспрессивдүү сөздөр өтө

44 Сейдакматов К. Кыргыз тилиндеги сөз маанисине жана варианттарынын өнүгүшү. Ф., 1982.

45 Закирова В. Көркөм стилдин айрым маселелери. / Кыргыз адабий стилдик түрлөрү. Ф., 1983. 101 бет.

46 Давлетов С. Байланыштуу реч. Б., МГ. 1995.

47 Шомаксудов А. Узбек тилинин стилистикаси. Т., Фан. 1974.

көп. Алардын колдонулушунда нерселердин сандык жана сапаттык көрүнүштөрү таамай, элестүү, таасирдүү аныкталат. «Мындай каражаттар чыныгы көркөм чыгармаларды эң жогорку чеберчиликте колдонулуп, кейипкерлердин кулк-мүнөзүн, жүрүш-турушун, кебете-кепширин, адамдарга жана башка нерселерге карата ар түрдүү мамилесин таасын сүрөттөөдө баа жеткис материал катары пайдаланылат»⁴⁸.

Изилдөөчүлөр, негизинен, жогорудагы эки категорияны айырмалап аныктоодо эмоционалдык бирдиктерди тилдин экспрессивдүү каражаттарынын курамына кошуп кароодо бирдей көз карашта. Бирок эмоционалдуу белгилер менен экспрессивдүү лексиканын курамын аныктоодо жана аларды орток маанилүү эквиваленттер менен салыштырууда пикир келишпестиктер бар. Эмоционалдык жана экспрессивдик сөздөрдүн, жалпы табияты изилденип жатса да, бул багыт боюнча чечиле элек проблемалар али көп. Бул проблемалардын изилдениши орус тилинде жана түркологиялык бир катар эмгектерде алгылыктуу изилденгенин баса белгилейбиз. Ошол маалыматтарга таянып, эмоция-экспрессивдүүлүк кептеги көркөмдүк өзгөчөлүгүн, өзүнө гана мүнөздүү стилистикалык белгилерин эске алып, төмөнкүдөй тыянакка келүүгө болот: **Эмоционалдык-экспрессивдүүлүк түшүнүгү – адамдагы ички сезимдин түрдүү жагдайын билдирүүдө көркөм эстетикалык мүмкүнчүлүгү боюнча башка каражаттардан айырмаланган жана тексттин жалпы мазмуну менен логикалык жактан байланышып турган стилдик категория.** Бирок бул эки категориянын окшош жана айырмалуу жактары бар. Биринчиден, эмоционалдуулук тилде адамдын сезимин, маанайын, толгонууларын жана эмоционалдык - баалоочу мамилесин билдирүү үчүн кызмат кылат. Ал өзүн кепте чагылдыруудагы атайын каражаттардын жыйындысына ээ. Ал эми экспрессивдүү сөздөрдө баалоочулук маани болбойт. Алар кепте айтылган ойдун көркөмдүүлүгүн арттырып, анын таасир этүү күчүн жогорулатуучу каражат болуп саналат. Экинчиден, кептеги образдуулук эмоционалдуу-баалоочу сөздөрдө факультативдик мүнөзгө ээ, ал эми экспрессивдүү сөздөрдө негизги компонент болуп келет. Ушундай айырмалуу жактары менен катар эле эмоционалдык жана экспрессивдик сөздөр төмөнкүдөй жалпылыктарга да ээ.

Сөздүн түз жана өтмө маанилери жана сөз жасоочу аффикстер аркылуу эмоция-экспрессивдүүлүк жаралышы мүмкүн; Эмоционалдык-баалоочу жана экспрессивдүү сөздөр стилдик максатта бирдей көркөмдүк кызмат

48 Давлетов С. Байланыштуу реч. Б., МГ. 1995.

аткарат. Демек, ички сезимди билдирүү үчүн сүйлөөчү ар түрдүү тилдик каражаттарды пайдаланат. Алар аркылуу кебинин ачык, образдуу, көркөм жана таасирдүү болушуна жетишет тактап айтканда, кептин белгилүү бир бөлүгүнүн экспрессивдүүлүгү күчөтүлөт. Натыйжада эмоционалдуулук менен экспрессивдүүлүк бири-бирине каражат катары мамиледе келет да, кандайдыр бир эмоциялык абалды билдирүүдө ал каражат экспрессивдүү мүнөзгө да ээ болот. Эмоционалдуулук менен экспрессивдүүлүктү байланыштыруучу интенсивдүүлүк жана модалдуулук категориялары да кепте өзгөчө касиетке ээ. Модалдуулук «речтин мазмунунун чындыкка болгон мамилеси»⁴⁹.

Интенсивдүүлүк нерселер, кубулуштар, аракеттер, процесстер ж.б.у.с. эмоционалдуу-баалоочу бирдиктер менен белгиленүүчү бизди курчап турган реалдуулук⁵⁰. Бул категориялардын биримдиги ички сезимдеги оң жана терс белгилик маанилерди ачык туюндурууга көмөк көрсөтүп, ага карата айтуучунун жеке көз карашын жана мамилесин да кошо ырастайт. Айрыкча экспрессивдүүлүктүн таасирдүүлүгү сүйлөөчүнүн сезимин, толгонууларын, маанайын жана окуяга карата ээлеген позициясын белгилүү бир тилдик бирдиктердин негизинде берүүдөн даана байкалат. Бул өзгөчөлүк эмоционалдуу жана экспрессивдүү тилдик каражаттарды кепте максаттуу тандап, жагдайга жараша иштетүүчү кептик категория экендигин ырастайт. Эмоция-экспрессивдүүлүктү кепте жаратуучу дагы бир каражат вербалдык эмес тилдик каражаттар болушат. Мындай каражаттар тилдик өзгөчө байланыш-катыш жүргүзүүдө мааниге ээ. Анткени «... вербалдык эмес каражаттар - бул адамдын дене кыймылдарынын жардамы аркасында өзүнүн эмоционалдык ал-абалын тышкы дүйнөгө жеткирүүчү чоң күч»⁵¹. Ошондуктан көркөм стилде авторлор өз каармандарынын жүрүш-турушун, иш-аракеттерин, ички тую сезимдерин, кулк-мүнөзүндөгү өзгөчө белгилерди чагылдырууда, вербалдык эмес тилдик каражаттардын түрлөрүн жагдайга жараша пайдаланышат. Бирок бул тилдик каражаттар тил илиминде башка аспектиде, тактап айтканда паралингвистикалык аспектиде каралгандыктан, биз илимий изилдөөбүздө ал маселеге токтолбойбуз.

Бардык тилдердегидей эле кыргыз тилинде да эмоционалдуу-экспрессивдүү маанилерди жаратуучу ыкмалар,

49 Юдахин К.К. Орусча - кыргызча сөздүк. М., 1957. 363 -бет.

50 Башинская В. Эмоционально-экспрессивные частицы в современном немецком языке. Дис. Пятигорск., 1985. 55- бет.

51 Ботобекова А. Ишарат сырлары. Б., Учкун. 2002. 23- бет.

курулмалар жана формалар бар. Аларды кыргыз тилинин деңгээлдеринин мүмкүнчүлүгүндө өз-өзүнчө иликтөөгө алабыз.

Эмоционалдык-экспрессивдүүлүктүн фонетикалык бирдикте туюнтулушу

Тыбыштар кепте маанилик касиетке да ээ. Тыбыштардын мындай мүмкүнчүлүктөрү көбүнчө көркөм жана сүйлөшүү стилдеринде даана байкалат. «Сүйлөшүү стилинде фонетикалык стилистикалык каражаттар аркылуу алкоо, кубаттоо, ыраазы болуу, таң калуу, өкүнүү, жекирүү, кемсинтүү, мыскылдоо ж.б.у.с. оң жана терс маанидеги ички сезимдерди күчөтүп, байытып жана тереңдетип берүүгө мүмкүн»⁵².

Тилчи Т. Аширбаев адамдын кеп ишмердигиндеги эмоция-экспрессивдик абал мүмкүнчүлүктөрүн фонетикалык тилдик фактылардын негизинде кыргыз тил илиминде биринчилерден болуп изилдөөгө алган. Окумуштуу үнсүз жана үндүү тыбыштардын нормадан өзгөчөлөнтүп колдонулушу, сөздөгү тыбыштардын алмаштырылышы, интонация, басым, сөздү бузуп айтуу сыяктуу каражаттарды кыргыз тилинде калыптанып бүткөн фоностилистикалык каражаттар деп белгилейт. Алардын тексттеги эстетикалык мүмкүнчүлүктөрүн «сүйлөөчү кебинде колдонуу менен, өзүнүн угуучуга (окурманга) болгон түрдүү маанайдагы ички сезимин билдирүүсү» ишке ашат деген. Демек, кептеги эмоциялык-экспрессивдүү боёктуулуктун жаралышына түздөн-түз фоностилистикалык каражаттар да таасирин тийгизет. Сүйлөшүү, көркөм стилдерде жана публицистикалык стилдин бейрасмий жанрларында фоностилистикалык каражаттар эмоция жана экспрессивдүүлүк менен бир эле учурда ырааттуу уюшулган кептик эстетикалык элемент катары функцияланат. Бул элементтердин ар бири бири-бири менен тыгыз карым-катышта, байланышта болот. Ошого жараша кептик түзүлүштү шарттайт. Ушундан улам, биздин пикирибизче, кептеги экспрессивдүүлүктү изилдөөдө төмөнкүдөй маселелерди чечүүнү максат кылып алуу зарыл: биринчиден, кыргыз тилиндеги фоностилистикалык кубулуштардын стилдик-функционалдык өзгөчөлүгүн аныктоо зарыл. Экинчиден, фоноэмоционалдык боёктуу каражаттардын кептеги таасирдүүлүгүн

52 Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. 3 китеп. Б. 2001. 13 бет.

аныктоо керек. «Фонетикалык стилистика үчүн баарынан мурун тексттеги дабыштык кооздук мааниге ээ. Аны жаратуучу тилдик каражаттар - аллитерация, ассонанс, үндүү жана үнсүз тыбыштардын адаттан тыш айтылышы ж.б.»⁵³.

Ички эмоционалдык абалды байытууда фонетикалык стилистикалык каражаттардын эстетикалык таасири көркөм кепте өтө жогору: «-Ээ, балам, - деп отурду Жакып, эрезеге жетээрсин, эс-акылың мол болсо, эл башы болуп кетээрсин. Мында татаал сүйлөмдүн башталышындагы [э] үндүүсү сүйлөмдө бир канча жолу кайталанып, кептеги горизонталдык ассонанс аркылуу сүйлөөчүнүн ички сезиминдеги оң маани күчөтүлдү жана кептеги уккулуктуулук жаратылды.

Эмоционалдык абалды туюндуруу максатында айтылган бир эле сүйлөмдөгү зат атооч сөздөрдүн башында келген үнсүз тыбыштар жогорку уюшкандыкта жайгашып, күчтүү стилистикалык каражатка айланат: «Кордук көргөн калмакты коргоп калалы, кордук кылган калмакты кубалап буй кылалы, туугандар! Мында ар бир сөздөгү үндүү тыбыштар үн окшоштугу боюнча да жупталып келип, кептеги үнсүз [к] жараткан көркөмдүүлүк дагы арттырылды. Ал жупташкан үндүү тыбыштар - [о-а], [а-ы].

Түркологияда басым тууралуу эки түрдүү пикир кездешет: бир катар окумуштуулар түрк тилдеринде басым туруктуу болот, ал дайыма сөздүн акыркы муунуна түшөт дешсе, айрымдары басымдын кыймылдуу, өзгөрүлмөлүүлүгүн айтышат.

Кептик фактыларга таянганда, айрыкча эмоциялык сөздөрдө басымды туруктуу деген пикирге кошулууга мүмкүн эмес. Себеби, сүйлөөчүнүн же айтуучунун коммуникативдик максатына жана сезимдик ал-абалына жараша сөздөгү басым ар кайсы муунга түшө берет: «Асти Айкөлүм асты болсун, көктөн Көк Теңирим колдосун! Бул сүйлөмдө эмоциялык касиетке ээ болгон «асти» сөзү «дегеле», «дайыма» деген сөздүн ордуна синонимдик катышта иштетилди. Басым «асти» сөзүнүн башкы муунуна түшүп, каармандын каалоо-тилек пикиринин мааниси күчөтүлдү.

Созулма үндүү тыбыштардын сүйлөшүү стилинде колдонулуу табияты эле эмоция-экспрессивдүүлүккө ээ. Анткени, каарман үндүү тыбыштарды созуп айтуунун натыйжасында өзүнүн ички сезиминдеги

53 Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. 2 китеп. Б. 2000.

оң жана терс маанилерди экинчи тарапка айкын туюнта алат:

1. Бя, тообо, түрктөн катын туубайбы, түрк катыны тууду деп дүүлүксөк Буркан урбайбы! (келберсүү, кемсинтүүчүлүктү билдирди).

2. Чакыр баарын, чакыр кеңешке! (ачуулануу).

Үндүү жана үнсүз тыбыштардын нормадан ашыкча созулуп айтылышы кыргыз кебинде көп кездешет. Алардын стилдик максатта пайдаланылышы жагдайга жараша эмоционалдык ар кандай белгилер менен шартталат жана ойдун экспрессивдүүлүгүн артырат: 1. Аа, мен желмогуз экенмин да, ээ? Азы-ыр... /Ч.А./ (ачуулануу).

1. Өз-зүңбү, сен өз-зүң жасадыңбы? /Ш.А./ (каардануу).

Көркөм чыгармалардагы тыбыштардын алмашып айтылышы кепте сүйлөшүү стилинин белгисин жаратат жана сүйлөөчүнүн интеллектуалдык деңгээлин айгинелейт:

— Ошонтуп эле! Башка бирөөлөрдү эмне, убактыларын сапас кылып, чөнтүгүнө жыйып алып, анан өз каалаганындай сарптап жүрөт дейсиңби? /Ш.А./. Бул сүйлөмдөгү «ошентип» сөзүнүн ордуна ошонтуп айтылып, /е.и/ тыбыштары /о.у/ тыбыштары менен алмашылды, «сапас» сөзүндөгү башкы [з] тыбышынын ордуна [с] тыбышы алмаштырылып, каарманды: тил маданиятын көрсөттү жана ички сезимдеги терс маани күчөтүлүп берилди. Кээде эркелетүү, келекелөө маанилерин туюндурууда толук маанидеги сөздөр тыбыштык жактан кыскарып керексиз тыбыштардын орун алышы менен да эмоция-экспрессивдүүлүк күчөйт: - Төрө, калай? (Кошойдун сөзү). Мында [н,д] тыбыштары кыскарып, алардын ордуна [л] тыбышы пайдаланылды. Натыйжада, сүйлөөчүнүн эркелетүү сезими күчөтүлдү.

Үндүү тыбыштар созулуп, кээде кыскарган формада сырдык сөз маанисинде пайдаланылып, кептеги экспрессивдүүлүк жаратылат. Бул учурда тыбыштар сырдык сөздөр сүйлөмдүн бардык позициясында келе берет. Ал турсун кээде өзүнчө туруп да, эмоционалдык маанини жаратат:

1. –Койчу эми, ии, бетинди карачы туташ ылай. (эркелөө мааниси).
2. Аа, шоруң кур, уялчаагын мунун. (аёо мааниси). 3. Мугалим бала Касымга аябай окшош ээ? (кусалануу). 4. –Тарт, а! (жекирүү маанисинде). /Ч.А./

Үндүү тыбыштардын көркөмдүк мааниси арман жана кошок ырларынын аткарылышындагы дабыш кооздугун жаратуучу, адаттан тыш созулуп айтылган тыбыштык фактылардан да көрүнөт. Бул

тилдик кубулуш ички сезимдеги абалдын туюндурулушунда кошумча боёктуулук түс жаратат:

1. О-ой... катыным калды о-оу Кашкарда – а ао-оо- оу (Т.С.) (өкүнүү, кусалануу мааниси)
2. Күмүштөн эле жү-ү- гөнүң – аа- а-, – Анан арыстан эле ж-ү-ү-үрөгүң –а-а-а-а. /Ч:А/ (кайгыруу, капалануу мааниси)

Тил илиминде интонациянын эки түрү – фразалык же синтаксистик жана сөздөгү же эмоциялык интонация - белгиленип жүрөт. Интонация - оозеки кептин реалдуу белгиси. Ансыз оозеки кеп таасирдүү касиетин аныктай албайт, себеби оозеки кеп аркылуу ички сезимдеги ар кандай абалдар тереңдетип жеткирилет. Оозеки кептеги эмоциялык интонация көркөм жана сүйлөшүү стилдеринде экспрессивдүү түс берет. Ошентип, «эки стилде интонация суроо, санак, эскертүү, мыскылдоо, кемсинтүү, кубаттоо ж.б.у.с. оң жана терс маанидеги ички сезимдерди туюнтуу өзгөчөлүгүнө ээ»⁵⁴.

Кептеги экспрессивдүүлүктүн жаралышында интонацияга негизги роль таандык. «Интонациянын элементтеринин мүмкүнчүлүктөрүнүн түрдүүчө болушунан улам фонетикалык экспрессивдүүлүктүн ар кандай түрлөрү пайда болот»⁵⁵. Кептин башталышы жана аякташы, кандай маанайда айтылгандыгы интонация аркылуу белгилүү болот. Интонация аркылуу ар кандай стилистикалык мааниге ээ болгон кубулуштарды айырмалоо - тилдин экспрессивдик жагдайына мүнөздүү.

Т. Аширбаев интонацияны сырдык сөз формасында келген тыбыштардын эмоциялык өзгөчөлүгүнө да байланыштырат. «Интонация сырдык сөздөрдө маанилүү роль аткарат. Бир түрдүү интонация менен айтылган ар түрдүү сырдык сөздөр, негизинен бир түрдүү ички сезимдерди туюнтушу же тескерисинче, ар түрдүү интонация менен айтылган бир эле сырдык сөз көп түрдүү ички сезимдерди, ал-абалдарды туюнтушу мүмкүн.

1. –Ай, жаныбар кең Талас, жер соорусу турбайбы! - деп заңк этти Манас.

2. – Ай, сен да кургур экенсиң! Бул мисалдардагы окшош сырдык сөз эки башка мааниси – биринчисинде суктануу, таң калуу сезимин, экинчисинде жактырбоо сезимин билдирди. Бирок эки башка сезимди өзүнөн кийинки келген «кургур» сөзү жана «жер соорусу турбайбы»

54 Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. 2 китеп. Б., 2000.

55 Абакумов С.И. Методика пунктуацией. М., 1951.

сөз айкашы эмоциялык интонацияга кошулуп, алардын таасирин күчөтүп турат.

Жыйынтыктап айтканда, эмоциялык маанилердин фоно стилистикалык каражаттар аркылуу берилишинде экспрессивдүүлүк чоң мааниге ээ. Экспрессиялуу таасирленүүнүн натыйжасында эмоциялык оң жана терс, оң-терс маанилик белгилер боёктуулук түс алышат. Ой так, таамай түшүндүрүлүп, көркөм чыгарманын тилинин жандуу элеси жаралат.

Эмоционалдык-экспрессивдүүлүктүн лексика-фразеологиядагы көркөмдүүлүгү

Тилдин байлыгы болуп эсептелген сөздөр сан жактан көптүгүнөн тышкары да стилистикалык жактан кептик жагдайда түрдүү максатта иштетилиши менен да бааланат. Башкача айтканда, кептеги эмоциялык-экспрессивдүүлүктү күчөтүү максатында баалуу тилдик каражаттар катары тилдин лексика-фразеологиялык бирдиктери да активдүү пайдаланылат. Тилибиздеги фразеологизмдер, синонимдеш, антонимдеш эвфемизм сөздөр, троптун түрлөрү эпитет, салыштыруу, метафора, метонимиялар эмоциялык-кептик маанилерди ачык туюндурууда, айрыкча экспрессивдүүлүктү текстте жаратууда чоң роль ойнойт. Муну менен лексикалык башка категориялар кепте эмоциялык маанилерди жарата албайт деген ойдон алыспыз. Мүмкүнчүлүккө жараша бардык эле лексикалык бирдиктер эмоциялык сезимдерди туюндура алуу мүмкүнчүлүгүнө ээ экендигин баса белгилейбиз, Ошондой болсо да жогорудагы тилдик каражаттардын көркөм жана сүйлөшүү стилдеринде эмоция-экспрессивдик жагдайдагы көркөмдүк таасири бир топ жогору жана даана экендиги байкалат.

Издөөдө фразеологизмдер тилдин лексикалык деңгээлинин бир бөлүгү катары каралгандыктан, фразеологизмдер менен сөздөрдү бир кароону туура деп таптык. Анткени туруктуу сөз айкаштары деле сөздөрдүн маанилик курамынан жаралат жана фразеологизмдер менен сөздөрдүн маанилик табияты да окшош. Кептеги лексика-фразеологиялык бирдиктердин семантикасы эмоциялык кубулуштарды ар кандай белгилеринин берилишине негизделет. Тактап айтканда, кептеги лексика-фразеологиялык бирдиктердин керектелиши сүйлөөчүнүн айтылып жаткан ойго карата оң же терс мамилесин көрсөтүү менен шартташкан. Ошондуктан мындай тилдик бирдиктер кептеги эстетикалык функциянын

көрсөткүчү катары кызмат аткарат.

Лексика-фразеологиялык бирдиктердин кептеги өзгөчөлүгүнө баа берүүдө алардын семантикалык маанисине эле эмес, айтылыш кооздугуна, тексттин мазмуну менен болгон байланыш биримдүүлүгүнө, сезимге тийгизген таасирдүүлүгүнө да баа берүү стилистикада маанилүү. «Көркөм эстетикалык каражат катары пайдаланылган сөз окурмандын ички дүйнөсүнө таасир этет да, ушунун өзү жазуучу жараткан мүнөздөрдүн, улуттук өзгөчөлүктүн өзүнчө бир дүйнөсүн камсыз кылат»⁵⁶. Анткени «сөздөрдүн эмоциялык-экспрессивдик боёктуулугу сөздүн эмоциялык маанисин түзөт»⁵⁷ да, эмоциялык маанилерди жаратуучу лексикалык бирдиктер контексте гана экспрессивдик касиеттерин аныктай алышат. Ошондуктан алардын ар биринин эмоциялык-экспрессивдик мүмкүнчүлүктөрүнө өзүнчө токтолобуз.

Синонимдер. Кептеги эмоция – экспрессивдүүлүктү жаратуучу же күчөтүүчү каражаттардын бири - синонимдеш сөздөр. «Кеп түшүнүктөрүнүн синонимиясы стилистиканын эң маанилүү маселелеринен. Аны тандап, иргеп алып колдонуудан стилистика башталат»⁵⁸. Көпчүлүк синонимдеш сөздөр – табиятынан эмоция-экспрессивдик касиетке ээ жана сүйлөөчүнүн субъектиге болгон мамилесин да кошо билдирет. Синонимдик катарды түзүп турган сөз кепте орундуу пайдаланылганда гана айтылуучу ой ачык, даана, так жана таасирдүү берилет. Эгерде синонимдеш сөз орунсуз колдонулса, угуучуга жагымсыз болуп, текст түшүнүксүз болуп калышы ыктымал: Өзүңөр көрүп турбайсыңарбы. Былтыртан бери «Кызыл үйчүмүн». /Ж.Ш./ Бул сүйлөмдө сүйлөөчүнүн суроосуна кайдыгер мамиле жасаган каармандын кебиндеги «кызыл үйчү» деген зат атооч сөздүн ордуна «китепканачы» деген аталыш иштетилсе жакшы болмок.

Тилдеги синонимдеш сөздөр бир түшүнүктү жана бир нерсенин аталышын туюнтушу боюнча сигнификативдик жана денотативдик синонимдер болуп бөлүнөт. Сигнификативдик - бирдей же бири-бирине жакын түшүнүктү билдирет, бирок ар бирин өзүнчө талдай келгенде алардын мааниси өз ара маанилик айырмачылыктары боюнча

56 Бакашова Ж. Ч. Айтматовдун повесттеринде салыштыруу жана метафора. Б., 1997. 4 бет.

57 Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. 2 китеп. Б., 2000.

58 Ефимов А.И. Стилистика художественной речи. Изд. 2. М., МГУ. 1961. 25- бет.

өзгөчөлөнүшөт⁵⁹:

- О, Теңир, кыргызыңды кыргындуу согушка жараткансыңбы? Качан жаныбыз тынч алар экен. Бейкутчулук, бейпилчилик дегенди унуттук го... Бул сүйлөмдөгү «бейкутчулук», «бейпилчилик» сөздөрү «тынччылык», «жайчылык» деген сөздөрдүн ордуна эмоция-экспрессивдик максатта колдонулду. Автор тарабынан сүйлөөчүнүн ички сезиминдеги оор эмоциялык абал туюнтулду.

Ички сезимдеги ачуулануу, жек көрүү сыяктуу терс эмоциялык маанилерди жаратуу максатында иштетилген көптөгөн сигнификативдик синонимдеш сөздөрдү «Теңири Манас» романындагы каармандардын кебинен жолуктурууга болот:

1. Биздин кол да азыр түшөт. Күн кечтеп баратат, үйрөнүшкөн жоо менен дагы бир карсылдашып калалы. 2. Муну кандай дейсиңер? Эрте күндү кечтетпей бир майкандашып алалы. Жогорудагы сүйлөмдөрдө «урушалы» деген сөздүн ордуна колдонулган «карсылдашып», «майкандашып» синонимдери маанилик күчөтүүчү отенокторго ээ болуп турат. Демек, синонимдердин денотативдик бөлүктөрүнө караганда, сигнификативдик варианттарында эмоциялык белгилерди күчөтүүнүн натыйжасы бир топ жогору.

«Бир сүйлөмдүн чегинде катар келген синонимдер градациялык маани жаратуу үчүн пайдаланылат»⁶⁰

- Сен баарыдан мурда салбыраба... Атаңдай чыйрак бол. Мында ички сезимдеги кайрат айтуу маанисинин таасирдүүлүгүн арттырууда синонимдеш сөздөр удаалаш колдонулуп, кепте градациялык маани жаралды.

Синонимдердин кош сөз формасында орун алмашып келиши эмоциялык оң жана терс маанилерди күчөтөт жана кептеги түшүнүктөрдү жалпылыштырып берет: Же айылдагы айың-ушак ат жалында арылдаган шамалдан кызык бекен (какшыктоо мааниси). Кээде пассивдүү колдонулган синонимдер кепте салтанаттуулук маанини жаратуу менен, сүйлөөчүнүн маанайын билдирет: - Ала-Тоону тазалаш кезек эми келди көрүнөт, тазалаганда да кыргын-сүргүн менен тазалайбыз го, - деди Кошой.

«Синонимдер бир эле учурда сүрөттөлүп жаткан нерсеге, затка кыймыл-аракетке мүнөздүү болгон белги-касиеттерин берүүдө ийкемдүү

59 Жапаров Ш. Сейдакматов К. Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгү. Ф., 1984.

60 Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. 2 китеп. Б., 2000.

каражат катары колдонулат»⁶¹. Мындай учурда эмоция-экспрессивдүү максатта колдонулган синонимдер ички сезимдик туюмдардын берилишин жагдайга карата сыпаттайт. Ал сүйлөөчүнүн учурдагы маанайы аркылуу аныкталат да, образ-мүнөздөр тередеп ачылат. Бул өзгөчөлүк көркөм чыгармалардагы каармандардын кебинде сырдык сөз синонимдеш сөздөр катары жумшалат: -И, ырас, ырас. /Т.К/. (ойду ырастоо мааниси күчөтүлдү).

Көркөм жана сүйлөшүү стилдеринде эркелетүү маанисин күчөтүп берүүдө синоним сөздөрдүн көркөмдүк таасири бир топ жогорулайт:

1. Ээ, кулунум эр Манас.

2. Бар бол каралдым. Азып калыпсың... - деди энелик жүрөгү элжиреген Чыйырды. Бул сүйлөмдөрдөгү «кулунум», «каралдым» эркелетүү сөздөрү бир эле адамга /Манаска/ карата эки башка каармандын кебинде иштетилди. Жазуучу мындай көркөм чыгармачылык ыкмасын колдонуп, синонимдердин эквиваленттерин максаттуу пайдалануу менен, эмоциялык сезимдердин туюнтулуш күчүн арттырган. Кээде бир эле сүйлөмдө денотативдик синонимдер, фразеологиялык айкаштар формасында айтылып, кептеги эмоция-экспрессивдүүлүктүн таасири арттырылат: Камчысын жеп, Манастын тилин угуп жүргөнүбүз жарабас, деген үчүнчүсү. Мында «уруп», «урушуп» деген сөздөрдүн ордуна «камчысын жеп», «тилин угуп» сөз айкаштары каармандын ачууланган сезимин билдирүүдө орундуу пайдаланылып, кептеги стилистикалык эффект жаралды. «Денотативдик синонимдер заттын өзүн туюнткан сөзгө байланыштуу айтылып»⁶² белгилүү бир чөйрөдө шартка жараша колдонулат да айтуучунун сөз байлыгын, тил маданиятын айгинелейт. Натыйжада көркөм тексттерде денотативдик синонимдер автордун чыгармачылык табитине жараша жумшалып, көрктүү тилдик каражат катары кызмат аткарат: Кыргыз казак жамааты дуулдап добуш үн салды. Бул автордук баяндоочу сүйлөмдө добуш-үн синонимдери бирдейинен катар пайдаланылып, окуяны элестүү түшүндүрдү. Кээде мындай синонимдердин варианттары сезимдик белгилерди туюнтат: -Манас тактыга чыкканактаган калыбында кадимки каарына келди. «Каарына келди» «ачуусу келди деген» сөз айкашынын ордунда иштетилип, ачууланган сезимдин жогорку деңгээлде туюнтулгандыгынан кабар берди.

Жыйынтыктап айтканда, синонимдеш сөздөр кептеги

61 Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. Б., 1997. 118 бет.

62 Жапаров Ш. Сейдакматов К. Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгү. Ф., 1984.

экспрессивдүү кошумча маанилерди туюндурууда стилдик каражат катары көркөм, сүйлөшүү стилдеринде жана публицистикалык стилдердин бейрасмий жанрында активдүү пайдаланылат.

Антонимдер. «Антоним сөздөр көркөм чыгармаларда түшүнүктөрдү жалпылоо, кыймыл-аракеттин үзгүлтүксүз аткарылгандыгын туюнтуу; градациялык маани жаратуу, каармандардын психологиялык абалдарын реалдуу сыпаттоо, бир строфанын же бир тексттеги строфалардын чегинде карама-каршы ойду берүү максатында колдонулат»⁶³. Тилдеги антонимдер эмоциялык - экспрессивдүүлүктү жаратуучу негизги каражат катары көркөм жана сүйлөшүү стилдеринде пайдаланылат. Мисалы, лексикалык антонимдер сүйлөөчүнүн ички сезиминдеги маанилик бөтөнчөлүктөрдү реалдуу түшүндүрүүдө керектелет: Өйдө-төмөн сүйлөйсүң, өзүңөр ким болосуңар? Өйдө - төмөн - мейкиндикке байланышкан антоним сөз, ал аркылуу кимдир бирөөлөрдү жактырбаган сезими билдирилди.

«Оксюморон – өздөрүнүн каршы мааниде колдонулуш табияты, семантика-структуралык мүнөзү боюнча айырмаланган антонимдердин өзгөчө бир түрү»⁶⁴. Кайчы пикирдин экөө тең бир эле учурда бир затка таандык болуп айтылып, сүйлөөчүнүн жактырбаган сезимин күчөтөт: - Минтип табышмак-жандырмак ойноп отура бербей, үчөөңөр жүздөн жайсаң топ кылып, үч багытка чалгын жөнөткүлө. Бул сүйлөмдөгү табышмак-жандырмак сөз түркүмү боюнча - зат атооч, кош сөз формасында антонимдик катышта келип, сүйлөөчүнүн учурдагы абалды жактырбаган сезимин туюндурган маани жаратты. Демек, антонимдердин кепте стилистикалык максатта ар кандай ыкма менен иштетилишинде эмоционалдык маанилердин да таасирдүү күчү бар экендиги даана байкалат.

Кепте алкоо жана кубаттоо маанилерин билдирүүдө контекстик антонимдерге өзгөчө роль таандык. «Окказионалдык / контекстик/ антонимдер колдонуш чөйрөсү боюнча оозеки жана көркөм кепке көбүрөөк мүнөздүү келет»⁶⁵. Көбүнчө сүйлөөчүнүн кебинде бул каражат элестүү-экспрессивдик касиетке ээ: 1. - Касыңдын каны чачылсын, досуңдун көөнү басылсын, жоо жолобой сүрдөсүн, каруу болсун күндүзү, кароол болсун түндөсү, калканыч болсун элине,

63 Аширбаев Т. Тилдин фонетикалык жана лексикалык бирдиктеринин стилистикалык табияты. Автореф. 2000.

64 Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. Б., 1997.

65 Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. Б., 1997

кайрат болсун белине, бу Сырнайзанын учундагы көк асаба кыргыздын болсун желеги, бу жоо-жарак Көк Теңирдин сага болсун белеги! 2. Жоо-жарагың кут болсун, жакшылыкка өтөлсүн, элиңе ырыс, касына кырсык жеткирсин, баатыр.

Биринчи сүйлөмдөгү -Касындын каны чачылсын - калкындын багы ачылсын, досундун көөнү басылсын - жоо жолобой сүрдөсүн, каруу болсун күндүзү -кароол болсун түндөсү, экинчи сүйлөмдөгү - элине ырыс, касына -кырсык контексттик антонимдер болуп саналат. Алар автор тарабынан жагдайда орундуу пайдаланылып, бири-бирине карама-каршы мааниде келген сөз тизмектери эки башка каармандын /Кошойдун, Бакайдын/ кебинде Манаска карата алкоо, жакшылык тилөө сезимдерин реалдаштырды. Автор контексттик антонимдерди пайдалануу менен, эмоционалдык маанилердин берилишинде кепке өзүнчө бир ыргақтауулук алып келген.

Стилистикадагы эмоция - экспресивдик категория антонимдердин өзгөчө бир түрү болгон энантиосемияларда ачык байкалат. Бул тилдик каражаттын эмотивдик өзгөчөлүгүн окумуштуу Б. Усубалиев: «... эмоциялык жана баалоо жактан шартталгандыкта, башкача айтканда, мындай сөздөрдүн карама-каршы мааниде колдонулушу баалоо жана эмоция менен тикеден-тике байланышта экендигинде жатат»⁶⁶ - деп белгилейт.

Эмоциялык-баалагыч энантиосемиялар табиятынан оң маанилик касиетке ээ, ал эми терс маанисинде иштеткенде шылдыңдоо, какшыктоо маанилеринин таасирдүүлүгүн күчөтөт: Оң мааниде: Кайран атам, бул дүйнөдөн эрте өтүп кете берди!

Терс мааниде: Кылгылыкты кылып, кыл жип менен бууп келген экенсиң да, кайран! (оозеки кептен).

Кээде табиятынан терс мааниге ээ болгон сөздөр контекстте оң мааниде, башкача айтканда, эркелетүү жана тамашалоо маанилерин экспресивдүү туюнтууда да керектелет: - Теңир берген Теңир уулум тил азар, бейбаш, Чоң жиндим! - деп жетине албай жашып кетип, баланы байбичесине берди. - Жогорудагы сүйлөмдөгү тил азар, бейбаш, Чоң жинди - семантикалык жактан терс маанилик касиетке ээ. Бирок контекстте оң мааниде - эркелетүү сезимин туюндуруу максатында, иштетилди.

«Эмоциялык - нарктагыч энантиосемиялардын баары жалпысынан оң жана терс мааниде

колдонулары белгилүү»⁶⁷. Терс маанини жаратуучу семантикалык түгөй иронизациялоонун натыйжасында жактырбоо, жек көрүү маанилерин билдирип, какшыктоо максатында да колдонулат:

1. - Андай билерман болсоң жайсаң чаптырып, тайды кайра алдыр!;
2. - Көк Теңирдин астында, Жер Теңирдин үстүндө а дүйнө кеткен айкөлдүн Ак Ордосунда, аңгырап бош калган Алтын тактын түбүндө кыргыз журттун билермандары менен көйбаатырлары чогулуп, ийри отуруп, түз кеңешээр сөз бар. Мында биринчи сүйлөмдөгү «билерман» терс мааниде колдонулса, экинчи сүйлөмдө Кошойдун кыргыз аксакалдарына карата урматтоо сезимин билдирүү максатында колдонулду. Демек, эмоциялык энантиосемиялар стилдик максатта жагдайга жараша кептеги оң-терс маанилик касиеттерди жаратышат жана сүйлөөчүнүн жеке мамилесин ачык туюндурат. Натыйжада, антонимдер кептеги карама-каршы түшүнүктөрдү чагылдырууда, колдонулуш мүнөзүнө карай экспрессивдүү каражат катары көркөм жана сүйлөшүү стилдеринде активдүү иштетилет.

Эвфемизмдер. «Эвфемизмдер сөздөрдүн колдонулуш даражасын, маанисин байытат, кептин жумшак сылык жана жандуу берилишин камсыз кылат»⁶⁸. Эмоциялуу маанилерди элестүү жеткирип, кептин эстетикалык көрктүүлүгүн арттырат. Алар көркөм жана сүйлөшүү стилдеринин ийкемдүү каражаты. Ошондуктан эвфемизм «кептин курамында турбай эле, стилистикалык боёктуулукка ээ сөз» катары эсептелет⁶⁹.

Стилдик максатта эвфемизмдердин эмоция-экспрессивдик көрктүүлүгү өтө жогору, себеби одоно, уят, жагымсыз сөздөрдү да жымсалдап, сылык түрдө айтып жеткирүү эвфемистик сөздөргө мүнөздүү көрүнүш жана бул сөздөр ички сезимдеги ар кандай терс маанилерди маданияттуу билдирүүдө активдүү керектелет: 1. - О, калайык! Айкөлдү минтип Көк Теңиринен ажыратып, Жер Теңирине бергени турабыз! (өлүмгө байланыштуу эвфемизм кайгыруу маанисин тереңдетти). 2. Күмөнүм калды боюмда, күнү эмине болуучу, аталап уктабай чыкса түнү, эмине болуучу? (капалануу мааниси). Эвфемизмдер көркөм сөз чеберлери тарабынан чыгармачылыкта көп колдонулуп, кептеги ойду элестүү жана таамай жекирүүгө өбөлгө түзөт.

67 Усубалиев Б. Антонимдер жана аларды окутуу. Ф., 1987.

68 Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. Б., 1997.

69 Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. 2 китеп. Б., 2000.

Фразеологизмдер. Көркөм сөз каражаттарынын үлгүсү болгон фразеологизмдердин стилдик максатта колдонулуш чөйрөсү кеңири. Көбүнчө сүйлөшүү жана көркөм стилде экспрессиялык чоң натыйжа берет. Тилдеги фразеологизмдердин колдонуу артыкчылыгы жөнүндө өзбек тилчиси А. Абдуллаев: «Фразеологизмдердин көпчүлүгү кепте стилистикалык максатта, айрыкча экспрессивдүүлүктү күчөтүү үчүн кызмат кылат»⁷⁰, - десе, казак стилисттери: «Фразеология – тил маданиятын арттырып, чеберчиликке үйрөтүүчү сөз өнөрүнүн асылы»⁷¹, - дешет. Ал эми кыргыз тилчиси Р. Эгембердиев «Фразеологизмдер каармандардын мүнөзүнүн айланасында гана колдонулбастан, ал ички сезимдик кубулуштарды жана түрдүү турмуштук картиналардын объективдүү чындыгын баяндап айтууда да иштетилет»⁷², - деп ишенимдүү айтат. Демек, фразеологизмдер кепте экспрессивдүүлүгү жогору тилдик бирдик катары каралат. Алар аркылуу айтылуучу ой күчөтүлүп, кептин боёктуулугу артат. Фразеологизмдер көркөм чыгармаларда автордук кептеги баяндамалардын, сюжеттик окуя-кубулуштардын элестүүлүгүн арттырса, персонаждардын кебинде образдуулукту жаратып, эмоционалдык маанилерди күчөтүүчү каражат катары кызмат аткарышат. Мисалы, төмөндөгү автордук баяндамада фразеологизмдер эл башына түшкөн оор мүшкүлдү окурманга элестүү, таамай жана образдуу жеткирүүдө кепке боёктуулук түс жаратат: Орозду баатырдан он бала туулуп, улуусу Жакып али ат жалын тартып минер жашка жете элек, андан кичүүлөрү Жамгырчы, Улакан, Текечи, Үсөн, Шыгайлар жерден боорун көтөрө элек жаш болуп, Орозду менен тең тууган Бай карып болуп, балдарын канатына калкалай албай Орозду баатырдан ажырап кала беришпедиби...

Ал эми каармандардын ички сезиминдеги ар кандай өзгөрүүлөрдү реалдуу туюндурууда оң жана терс мааниге ээ болгон фразеологизмдерди кепте колдонуу менен, чыгарманын экспрессивдик таасирдүүлүгү бир топ жогорулайт. Тактап айтканда, фразеологизмдер сүйлөөчүнүн сезиминдеги маанилердин ачылышына, чыгармалардагы образ-мүнөздөрдүн тереңдеп сыпатталышына көркөмдүк кубат берет: -Бий аке, эң оболу кубаты кеткен белибизди бекемдесек. Эл башын курап, бир жерге топтой албасак да, кумга сиңген суудай болуп жоголуп

70 Абдуллаев А. Узбек тили да экспрессивликнинг эфодаланиши. Т., 1983.

71 Балакаев М. Томанов М. Манасбаев Б. Жанпеисов. Казак тилинин стилистикасы. Алма-Ата., 1974.

72 Эгембердиев Р. Фразеологизмы в эпосе Манас. Автореф. Ф., 1980.

кетпеске, тукумубуз ата-тегин унутуп, бөтөн атка өтүп кетпеске жолун таап, катташ курсак. Башы эсен, боору бүтүн кыргыз калбады. Мында каармандын кайгыруу, өкүнүү сезимдери туруктуу сөз айкаштарынын жардамы менен образдуу сүрөттөлдү. Кыргыз калбады. Мында каармандын кайгыруу, өкүнүү сезимдери туруктуу сөз айкаштарынын жардамы менен образдуу сүрөттөлдү.

Жагдайга жараша каармандардын ички сезиминдеги терс маанилердин ачылышына метонимиялык фразеологизмдер арбын жумшалат. Алсак, адамдын абалын, мүнөзүн айтуунун ордуна анын дене мүчөлөрүнүн абалы, мүнөзү аталып, сезимдик маани тереңдетилет: Каңгып келген шордуу кул карга кузгунга жем болуп, эти эпет, сөөгү, сөпөт болбойбу! - деди эрдемсинген Жаанбай. Бул сүйлөмдө Жаанбайдын Алманбетти мыскылдоо сезими сыйымдуу туюндурулду.

«Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин бир тобу компоненттеринин синонимиялык кайталануусуна негизделген»⁷³. Ички сезимдеги туюнтулуучу ойду элестүү жана таамай жеткирүүдө синонимиялык кайталоолор фразеологизмдин маанисин күчөтүп, кептин экспрессивдүүлүгүн арттырат: Өлгөн жанды тиргизер, өчкөн отту тамызар эр келатса, мен ага бөтөнчө жоо-жарак узанайын. Мында синонимдик кайталоодогу фразеологизмдер эки кайталанып, сүйлөөчүнүн толкундануу жана ыраазы болуу сезимдери угарманга таасирдүү берилди.

Ички сезимдеги жактыруу, сүйүү маанилери эвфемистик жол менен пайда болгон фразеологизмдер аркылуу берилиши көркөм чыгармаларда көп кездешет. Ал ар бир сүйлөөчүнүн кебине боёктуулук ыраң алып келет: Бирок, эки көзүм сенде, жүрөгүм койнуңда: - Өмүрлүк жарым, Каныш, сенсиң менин кагып турган жүрөгүм. Көзүм өткөндө уулуң эрезеге жеткенде сен отурасың ушул такта.

Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин экспрессивдүүлүгүн артырууда фонетикалык каражаттар да зор мааниге ээ. Алар кепте аллитерация жана ассонанска негизделген туруктуу сөз тизмектери катары колдонулат жана сүйлөөчүнүн кебине ритмикалуулукту алып келет. Жыйынтыктап айтканда, кептеги туруктуу сөз айкаштары экспрессивдүүлүккө бай тилдик каражат болуп, алар аркылуу туюндурулган маанилер текстке боёктуулук түс алып келет. Натыйжада тексттин эстетикалык баалуулугу артат.

73 Назаров А. Фразеологизмдердин экспрессивдүүлүгүнүн көркөм негизи. Ф., «Эл агартуу» журналы. 1984. №5

Троптор. «Окуяларды, кубулуштарды сөздөрдүн өтмө маанилери менен баяндоочу көркөм сөз каражаттары»⁷⁴ экендиги троптордун негизги өзгөчөлүгү болуп саналат. Анын негизинде кептеги эмоциялык-экспрессивдик маанилер да күчөтүлөт. Троптун көркөм чыгармалардагы орду жөнүндө Л.И. Тимофеев: «...троп кубулуштун кандайдыр бир жактуу белгисин өтө эле так бөлүп чыгарат... жазуучуга, биринчиден, кубулушту индивидуалдаштыруу үчүн, экинчиден, ага белгилүү бир субъективдүү баа берүү үчүн эң маанилүү каражат болот»⁷⁵, - деп айтат. Троптун түрлөрү көп. Алар кептеги көркөмдүк жаратуу өзгөчөлүктөрү боюнча бири-биринен айырмаланат жана жеке эстетикалык мүмкүнчүлүктөрү боюнча кепти- айрыкча көркөм кепти функционалдык стилдердин башка түрлөрүнөн кескин айырмалайт. Тропторду жазуучулар образдуулуктун көркөмдүүлүгүн арттырууда, эстетикалык баасы артык кептик түзүлүшкө жетүү максатында колдонот. Текстте анын түрлөрүн колдонуу аркылуу каармандардын жан дүйнөсүн, сезимин, кайгы-кубанычын, эмоциялык оң же терс абалдарын ар тараптан ачууга мүмкүндүк түзүлөт. Алардын көп колдонулган түрү салыштырууга токтолобуз.

«Салыштыруу, - деп белгилейт Д.Э. Розенталь, - тигил же бул көрүнүштүн бирин жакшылап түшүндүрүү үчүн экинчи көрүнүштүн жардамына таянуу. Салыштыруунун стилдик милдети тексттин көркөмдүк күчүнөн жана таасирдүүлүгүнөн жакшы көрүнөт»⁷⁶. Эстетикалык таасир жаратуучу каражаттардын бири болгон салыштырууларда да эмоционалдык маани күчтүү берилет. Ички сезимдеги оң жана терс маанилерди ачык билдирүүдө салыштыруунун -дай, -ча, -гансып, сымал, окшоп, өндүү көрсөткүчтөрү кепте натыйжалуу пайдаланылат. -ча көрсөткүчү көбүнчө сүйлөөчүнүн сезиминдеги терс маанилерди күчөтүүчү каражат катары кызмат аткарат: - Сен, Чубак, жылкыга чап, тигил катынча качкан эки арамага кол кабыш эт. (ачуулануу, мазактоо маанисин тереңдетти). Заттын сан жагынан көптүгүн салыштырып айтууда -дай көрсөткүчү эмоционалдык мааниге ээ: - Кабыланым, кебимди ук! Кумурскадай көп кытайга ушул миң кол кеп бекен! Кумурскадай — душмандын көп, эсепсиз экендигин туюнтту жана ал аркылуу сүйлөөчүнүн жек көрүү сезими тереңдетилди.

Ички сезимдеги терс маанилерди реалдаштырууда -дай

74 Кыргыз адабий тилинин стилдик түрлөрү. Редакция Кудайбергенов С. Турсунов А. Б., 1983. 101 бет.

75 Тимофеев Л.И. Основы теории литературы. М., 1959.

76 Розенталь Д.Е. Практическая стилистика русского языка. М., 1974.

көрсөткүчү кепке сүйлөшүү стилинин белгисин берет: 1. Такыядай Таласты талап алам деген Нескара сенсинби?! 2. - Күзүндөгү текедей сасыган немеге башка бирөө чыксын. Сымал формасы башка салыштыруучу формалардан айырмаланып, салыштыруучу предмет менен кошо айтканда, ойдун тактыгын жаратат жана эмоциялык терс маанини күчөтөт: - Бу келген аскер төркүлөп келген кыз сымал. (мыскылдоо сезими).

Салыштыруучу маанилерди тактап көрсөтүүдө өңдүү, окшоп, сынары каражаттары кептик жагдайга жараша көркөм чыгармаларда боёктуулук түс жаратат. Каармандын жан дүйнөсүнүн жана маанайынын, күндөлүк турмушунун, психологиялык ал-абалынын картинасын реалдуу сыпаттайт. Окуянын мүнөзүнө жараша кубанычты, кайгыны, чыныгы сезим белгилерин даанакөрсөтөт: - А бирок, антташкан Кан Кошой, Эр Төштүк өңдүү баатырлар укса чогулуп келип сени чаап кетпейби? (тынчсызданып чочулоо мааниси).

-сыйт мүнөсүнүн жалгануусунда уюшулган салыштыруу көпчүлүк учурда эмоциялык оң маанини туюндурат: - Теңир колдосо жолубуз болор, баатыр, Акболпоң жол ачып тургансыйт. (кубануу мааниси). Ошентип, салыштырууну жасоочу көрсөткүчтөр эмоционалдык түрдүү маанилердин берилишинде көркөм каражат катары кызмат аткарышат.

Метафора «заттарды, кубулуштарды бүтүндөй же айрым бир белгиси, формасы, касиети жана башка жагынан болгон окшоштугуна жана өз ара катышына карай каймана салыштырат»⁷⁷. Ал стилдик максатта иштетилгенде, көркөм образдарды жаратуучу, эмоция-экспрессивдик маанилерди тереңдетүүчү каражат катары жумшалат: -Татыбайт, ханым татыбайт, кези келгенде бу бир сандык зер эмес, бүт казына кенчиңиз Аккуланын буту астында чачылат! (капалануу, нааразы болуу мааниси).

Метафора - субъективдүү - эмоционалдык баалоочу көркөм каражаттардын бири. Ал каармандардын оң жана терс сапаттарын, ички жана сырткы көрүнүшүн, моралдык жана дене түзүлүшү жагынан жетишкен жана жетишпегендиктерин элестүү чагылдырат⁷⁸:

- О, кадырман эл билгилери, жоо бөрүлөрү! Кожосан Көкөтай ажонун ашы билбегенге көп чырдын башы болду, билгенге кырк уруу кыргыздын бириккен башы болду. Мында эл билгилери, жоо бөрүлөрү сөз айкаштары аксакалдарга, кырк чорого карата оң мааниде

77 Кыргыз адабий тилдин стилдик түрлөрү. Б., 1983. 105 бет.

78 Бакашева Ж. Ч.Айтматовдун повесттеринде салыштыруу жана метафора Б., 1997. 29 бет.

айтылды. Натыйжада, айтылуучу ойдун көркөмдүк боёктуулугун арттырды жана каармандын урматтоо сезимин билдирди. Метафоралар каармандын ички жана сырткы сапаттык белгилерин көрсөтүүдө жогорку экспрессивдүүлүккө ээ болушат:

Акылга дыйкан айлалуу,
Жылдызы ысык, жылуу сөз,
Чырагы жарык, жоодур көз,
Ою терең кыз экен!

Жыйынтыктап айтканда, метафоралар көркөм жана сүйлөшүү стилдеринин зарыл көркөм каражаттары болуп саналат. Алар аркылуу окурман же угарман чыгармадан эстетикалык таасир алат.

Метонимия «каармандардын кебинде пайдаланылып, сүйлөөчүнүн угуучуга карата болгон түрдүү мамилелерин туюнтуудагы өтө натыйжалуу стилистикалык каражат катары кызмат кылат»⁷⁹. Өз ордунда колдонулган метонимиялар кепке ачыктык жана тактык киргизип анын экспрессивдүүлүгүн күчөтөт. Эмоциялык маанилерди жаратуучу метонимиялар жеке эле көркөмдүк үчүн эмес, сүйлөөчүнүн мамилесин, көз карашын билдирүү максатында да колдонулат: - Ыйбаа кылып «аке» дечү элем, сыйлап «сиз» дечү элем. Ошо сыйдан айланып кет, куу баш!. Бул сүйлөмдө куу баш метонимиясы аркылуу Бегимжан Жакыптын баласыздыгын айтып, аны кордоду.

Эпитет көркөм жана сүйлөшүү стилдерине өзгөчө боёк киргизип, кептин таасирдүү, элестүү жаралышын шарттайт. Г.А. Абрамовичтин пикири боюнча, эпитеттер - сүрөттөлүп жаткан көрүнүштүн, окуянын негизги белгисин көркөм туюнтуучу сөз. Анткени, тилдеги бардык- эле көркөм каражаттар сыяктуу эпитет да жазуучу тигил же бул максатта сүрөттөп жаткан зат, кубулуш жөнүндө биздин аң-сезимибизге бүтүн бир элес бере алат⁸⁰.

Эпитеттер эмоционалдык-экспрессивдүү маанилердин көркөм каражаты катары да иштетилет. Алар «маанилерине карата оң маанилүү жана терс маанилүү эпитеттер, түзүлүшү боюнча жөнөкөй жана татаал эпитеттер болуп бөлүнөт»⁸¹.

Оң маанилүү эпитеттер көбүнчө сүйлөөчүнүн ички сезиминдеги жактыруу, ылым саноо, сыйлоо, урматтоо маанилерин тереңдетип, кепке боёктуулук алып келет: - Айкөлүм, сага

79 Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. 3 китеп. Б., 2001.

80 Абрамович Г.Л. Введение в литературоведение. М., 1970.

81 Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. 3 китеп. Б., 2001.

катын издейм деп, бейбак кыздан ай далыма найза жедим. Бул сүйлөмдөгү Айкөл – оң маанилүү эпитет. Сүйлөөчүнүн угуучуга карата ылым саноо, урматтоо маанисин билдирди. Ушул эле сүйлөмдөгү терс маанидеги «бейбак» эпитети жактырбоо сезимин туюндурду.

Жогорудагы тилдик фактылардан көрүнгөндөй, тилдин лексикалык бирдиктеринин маанилик өзгөчөлүктөрү жана троптун түрлөрү кептеги эмоция-экспрессивдүүлүктүн жаралышында стилистикалык ийкемдүүлүгү жогору тилдик каражаттар катары көркөм сөз чеберлери тарабынан активдүү колдонулат.

Коммуникативдик стилистиканын маселелери

Биздин түшүнүгүбүз боюнча, **стиль** – бул **маалымат алмашуунун ыкмасы, ык-амалдары, жол-жобосу**. **Функционалдык стиль** – коом тарабынан кабыл алынган, функционалдык жактан шартташкан, коомдук ишмердиктин ар түрдүү чөйрөлөрүндө информация алмашуунун өзгөчөлүктөрүнө ылайык түзүлгөн маалымат алмашуунун ар түрдүүлүгү. Тактап айтканда, коомдук ишмердүүлүктүн ар түрдүү чөйрөлөрүндө маалымат алмашуу стили, сүйлөө ыкмасы функционалдык стиль деп аталат.

Коомдук ишмердик ар түрдүү болгондуктан, анда сүйлөөнүн, маалымат алмашуунун өзүнө гана тиешелүү максаты, өзгөчөлүктөрү, милдеттери, табияты жана маалыматты туюндурдуу, аны кабыл алуу мыйзам ченеми, буга чейин түзүлүп, калыптанган салт-жөрөлгөлөрү болот. Ушуга ылайык ар бир функционалдык стилде тилди колдонуунун өзүнчө тартип-талаптары, мыйзам ченеми, мазмуну жана формасы бар. **Биз бири–бирибиз менен маалымат алмашууда коомдо түзүлгөн маалымат алмашабыз тигил же бул чөйрөсүндө, функционалдык стилдин бир түрүндө маалымат алмашабыз. Биздин маалымат алмашуубуз стилден сырткары болбойт.** Демек, биз дайыма белгилүү бир стилдин талап-жөрөлгөлөрүнө, мыйзам ченемине ылайык сүйлөйбүз, маалымат туюндурабыз. Ошентип, биздин маалымат алмашуубуз сөзсүз, функционалдык стилдин бир түрүндө ишке ашат жана ошол стилдин мыйзамдарына баш иет. Ошондуктан ар кандай маалымат алмашууда стилдик өзгөчөлүктөрдүн, максат-талаптардын,

нормалардын болушу да объективдүү. Мына ушул жагдай биздин маалымат алмашуубуздун (сүйлөшкөндө түзүлгөн тексттердин) ар түрдүү, ар башка болушунун бир себеби болуп саналат.

«Функционалдык стиль» жана «текст» деген түшүнүк бирин-бири түзүүчү, бирин-бири шарттоочу карым-катнаштагы түшүнүктөр болуп саналат. Анткени маалымат текст аркылуу туюндурулгандыктан, бир дагы текст коомдо түзүлгөн маалымат алмашуу чөйрөлөрүнөн тышкары, демек, функционалдык стилдерден оолак түзүлбөйт. «Функционалдык стиль» деген – маалымат алмашуу чөйрөлөрүндө маалымат туюндуруунун өзгөчөлүктөрүн, ар кандай ык-амалдарын, буга чейин бир нече кылымдан бери калыптанып келген жол-жоболорун, салттарын жана принциптерин чагылдырган категория. Демек, **функционалдык стиль – текстти түзүүчү, уюштуруучу күчкө ээ болгон түшүнүк.**

Текст, сөзсүз, (1) тигил же бул функционалдык стилдин бир түрүндө болот жана ошо стилдин мыйзамына баш ийип түзүлөт;

– (2) Функционалдык стилдин кайсы түрүндө түзүлгөнүнө жараша текст түзүлүш, уюшулуш, интеграцияланыш өзгөчөлүктөрүнө ээ;

– (3) Анткени ар кайсы стилдеги тексттерде маалымат туюндуруу ар башка максатта, мүнөздө, ыкмада, жол-жободо жана көлөмдө ишке ашат;

– (4) Функционалдык стилдин ар бири өз-өзүнчө, бири-бирине окшобогон коммуникативдик максаттарды көздөгөндүктөн, ар кайсы стилде түзүлгөн тексттердин функционалдык өзөгү, логика-психологиялык, прагматикалык негиздери бөтөнчө, бөлөк-бөлөк касиеттерге ээ. Ушул жагдайга байланыштуу тексттердин көлөмү, тутумун түзгөн бөлүк, бирдиктери (конституэнттери), бирдиктерге бөлүнүшү, маанилик-структуралык уюшулушу, интеграциясы, тутум, бирдиктеринин байланыш системасы (когнитивдик табияты) ар кандай болот;

– (5) Ар бир функционалдык стилде улуттук тилди колдонуу мүмкүнчүлүктөрү, тилдик каражаттар менен иштөө мүнөзү да ар түрдүү. Бул өзгөчөлүк да тексттин мазмундук-маалыматтык табиятына, анын уюшулушуна белгилүү деңгээлде күчтүү таасирин тийгизет.

Демек, текстке анализ жүргүзүүдө анын стилдик табиятына, коммуникативдик, прагматикалык максаттарына, сөзсүз көңүл буруу зарыл.

Ар бир тексттин уюшулушу, логика-семантикалык, мазмундук-маалыматтык бир бүтүндүктү түзүшү, интеграцияланышы анын функционалдык, стилдик табиятына ылайык ар түрдүүчө болот. Тексттин стилдик табияты анын бүтүндөй өзгөчөлүктөрүн (маалымат туюндуруу, тилдик каражаттарды колдонуу, коммуникативдик таасир этүү, белгилүү бир көлөмдөгү маалыматтык бирдиктерди, алардын ортосундагы ар кыл байланыштарды, маанилик, структуралык биримдикти түзүү сыяктуу жана башка көптөгөн өзгөчөлүктөрү) тээ түпкүрдөн шарттап турган мүмкүнчүлүккө ээ. Ошондуктан текстти анализдегенде анын стилдик табиятын көз жаздымда калтыруу эч мүмкүн эмес.

Тексттин түзүлүшү, анын маанилик-структуралык, логика-коммуникативдик уюшулушу, интеграциясы стилдик жагдайларга өтө тыгыз байланыштуу. Тексттеги интеграциялык категориянын өзгөчөлүктөрүн, мүнөздүү белгилерин аныктоодо тексттин стилдик, функционалдык табиятын эске албай коюуга мүмкүн эмес. Анткени маалымат алмашуудагы стилдик жагдай-шарт, мыйзам ченемдүүлүк, стилдик талап тексттин дал ошондой маанилик-структуралык, модалдык-психологиялык жана логика-коммуникативдик негизде уюшулушуна, интеграцияланышына өбөлгө болгон. Дал ушул **стилдик ар кандай талап, жагдай-шарт тексттин уюшулушунун андагы интеграциянын ар түрдүү мүнөзгө жана табиятка ээ болушун шарттаган.** Ошондуктан тексттин уюшулушун, андагы интеграциялык процессти стилдик фактордон сырткары кароого болбойт деп эсептейбиз. Тилдик эмес көп түрдүү факторлорго, маалымат алмашуу чөйрөсүндөгү стилдик жагдай-талаптардын өзгөрүлүшүнө жараша тексттеги интеграция өзгөрүлүп, кубулуп турат.

Тексттин уюшулушунун өзөктүү жагдайларын тексттин табиятынын, анын стилдик өзгөчөлүктөрүнүн алкагында кароо максатка ылайык. Ар бир функционалдык стилдеги тексттердин өзгөчөлүктөрүн, табиятын, маани-маңызын, аларда маалымат туюндуруунун жана маалымат кабыл алуунун өзгөчөлүктөрүн, ык-амалдарын, жол-жоболорун иликтеп анализге алуу текст таануу илими үчүн чоң мааниге ээ.

Текст таануунун маселелери стилдик жагдайларсыз толук кандуу мүнөздө чечилбейт. Тескерисинче, стилдик маселелер тексттин тулкусунда жашайт, тексттин өзүндө түр өзгөртүп,

диалектикалуу табиятка ээ болот. Демек, стиль болуш үчүн текст түзүлүш керек. Ошондой эле текст болгон жерде стиль бар.

Маалымат алмашуу чөйрөлөрү – ошол коомдо тилдик жана тилдик эмес негизде маалымат алмашуунун, текст түзүп, маалымат туюндуруунун жана аны кабыл алуунун өзгөчөлүктөрүн, талап-тартибин, көлөмүн, формасын, механизмдерин жана мыйзам ченемин аныктай турган күчтүү тилдик эмес фактор. Тактап айтканда, маалымат алмашуу чөйрөлөрүнүн ар башка табиятына жараша, анда түзүлө турган тексттин уюшулушу, логика-прагматикалык интеграциясы да ар түрдүү табиятка ээ.

Турмуш-тиричиликте сүйлөшүү чөйрөсүндө колдонулган айрым тилдик каражаттар (сүйлөм, сөз айкашы, сөз да, кээде үзүл-кесил айтылып чектелген тыбыштар да) көп түрдүү, көп түстүү тилдик эмес факторлордун фонунда, алардын активдүү таасиринин, мазмундук уюшулушунун, негизинде мазмунга ээ болуп, алар маалыматтык жана логика-прагматикалык жактан текст болуп уюшулат. Мындай уникалдуу, мини тексттерде тилдик эмес факторлордун мазмун түзүүчү, интеграциялоочу мүмкүнчүлүктөрү да, коммуникативдик-прагматикалык таасири да, текстти уюштурууга кошкон салымы, үлүшү да көп болот.

Турмуш тиричиликте сүйлөшүү стилиндеги оозеки текст башка функционалдык стилдеги тексттерден мазмунду туюндуруу механизмдери, анда колдонулган каражаттардын мүнөзү, көлөмү, катышыш өзгөчөлүктөрү жана мазмундук уюшулушу, интеграциясы боюнча кескин айырмаланып, өзгөчө орунда турат.

Турмуш-тиричиликте сүйлөшүү стилиндеги тексттер ар түрдүү, бири-бирине окшош эмес, кайталангыс, уникалдуу, индивидуалдуу табиятка эгедер. Алар ошол маалымат алмашуунун шарт-кырдаалы менен бекем гармониялуу жана диалектикалуу байланышта, карым-катышта түзүлөт.

«Стиль – тилдик эмес факторлор менен байланышкан, бекем шартташкан кубулуш» (Кожина М.Н. 1983., 66-бет). Ал эми стилди стиль кылып турган ошондой тилдик эмес факторлордун түптөлүшү, калыптанып, белгилүү бир системага, нормага ээ болушу узак убакытты талап кылган турмуштук көрүнүш болуп саналат.

Иш стилиндеги тексттин маанилик-структуралык уюшулушун, интеграциясын иш стилинин жалпы эле тарыхый өнүгүүсүнүн фонунда кароо өзгөчө мааниге ээ. Анткени бул тарыхый өнүгүүдө иш стилиндеги

тексттин коммуникативдик бүтүндөй табияты, өзгөчөлүктөрү, маанилик-логикалык биримдиги, интеграциясы, уюшулуш технологиясы жана анда маалымат туюндуруу багытында чен-өлчөмдөрдүн, нормативдердин калыптаныш эволюциясы бар.

Иш стилиндеги тексттин маанилик-структуралык жактан уюшулушу интеграцияланышы, анын логика-коммуникативдик табияты жана аткарган коммуникативдик кызматы башка функционалдык стилдеги тексттерден кескин айырмаланган өзгөчөлүктөргө ээ. Мындай болушунун себеби **иш стилиндеги текст иш чөйрөсүнүн мыйзам ченемине, өзгөчөлүгүнө байланыштуу шартталган тилдик эмес факторлордун коштоосунда гана толук мазмунга ээ болот.** Ошондуктан маалыматтык жетиштүүлүк принциби иш стилиндеги текстте башка стилдеги тексттерге караганда өзгөчөлүү мүнөзгө ээ.

Кыска, так, шаблондуу мүнөздөгү иш стилиндеги тексттин табиятын иш чөйрөсүнүн талап, муктаждыктарынын негизинде келип чыккан дал ушундай тилдик эмес факторлор аныктап турат. Ошондуктан иш стилиндеги текст иш жүргүзүүдө тиешелүү маалымат алмашууга ылайыктуу негизде түзүлөт. Мына ушул жагдайлар иш стилиндеги тексттин маанилик-структуралык жана логика-коммуникативдик уюшулушунун, интеграциясынын мүнөзүн да аныктайт. Бул жагдайларды эске алмайын, иш стилиндеги тексттин уюшулуш, интеграцияланыш өзгөчөлүктөрүн жана механизмдерин толук таанып билүүгө мүмкүн эмес деп ойлойбуз.

Иш стилиндеги текст иш чөйрөсүнүн бүтүндөй талаптарын чагылдырган тилдик эмес факторлордун негизинде уюшулат, интеграцияланат.

Иш стилиндеги текст иш стилинин табиятына ылайык түзүлгөн. Ошондуктан иш кагаздары талап кылган формага жана анын мазмунун түзгөн бөлүктөргө бөлүнүп, атайы графикалык жактан обочолонуп жазылат. Анда маалыматтын жайгашуу орду атайы бири-биринен бөлүнүп, так берилгендиктен, негизги мазмунду кабыл алуу жеңил жана көп убакытты талап кылбайт. Дал ушул убакытты үнөмдөө, иш чөйрөсүндө убакытты максаттуу пайдалануу зарылдыгы иш текстинин ушундай формада, ушундай шаблондуу, стандарттуу маанилик-логикалык структурада болушун шарттаган.

Иш стилиндеги текстте маалымат жайгаштыруунун белгилүү бир логикалык ырааты бар.

Иш стилиндеги текстте маалымат иш стилинин табиятына ылайык бекем алдын ала мерчемделген (регламенттелген) формада, үлгүдө туюндурулат. Ал алдын ала мерчемделген үлгү штампка айланып, иш текстинин колдонулуш чөйрөсү өтө кеңири мүнөзгө ээ болот.

Коомдун бардык мекеме, ишканаларында, уюмдарында иш стилиндеги тексттер кеңири колдонулат.

Штамп – иш стилиндеги текстти маанилик-структуралык жактан уюштуруучу, интеграциялоочу күчтүү каражат. Ал текстте бир маанилүүлүктү (моносемантикалуулукту) жана тактыкты камсыз кылат. Ошондой эле штамп тексттин бирдей, окшош моделде уюшулушун жаратат. Бирдей модель текстти жеңил түшүнүүгө да жана оңой жазууга да жардам берип, убакытты үнөмдөөгө мүмкүнчүлүк түзөт. Ошондуктан ишти ыкчам уюштуруу максатын көздөгөн иш чөйрөсүндө штамптын болушу – нормалдуу жана пайдалуу көрүнүш.

Иш стилиндеги текстте ойду туюндуруунун өзгөчө стратегиясы болот. Анда иликтөө (анализ) жасоо, далил (аргумент) келтирүү, эмоцияга, курулай патетикага берилүү анча мүнөздүү эмес. Иш стилиндеги текстте маселени коюу жана анын аткарылышын же чечилишин талап кылуу, көзөмөлдөө – негизги стратегия. Ошондуктан мындай тексттерде ойду туюндуруунун монологдук тиби көбүрөөк колдонулат. Бул жагдай иш стилиндеги тексттин логика-коммуникативдик жана прагматикалык негизде уюшулушунун, интеграцияланышынын мүнөздүү бир өзгөчөлүгүн көрсөтөт. Анткени ойду туюндуруунун мындай монологдуу тибинде маалымат алмашуунун салабаттуу, салмактуу, жай темпи, логикалык тынымдар, текстти уюштуруучу чынжырча байланыштарынын системасы жана тексттин стилдик өзгөчөлүгүн аныктаган угуп кабыл алуу базасына (аудиалдык базада) ыргак-мукамдык (ритмо-мелодикалык), ошондой эле көрүп кабыл алуу базасында (визуалдык базада) графикалык, архитектуралык элементтер кеңири колдонулат.

Өзгөчө мүнөздөгү бөлүктөргө бөлүүлөрдөн (рубрикациялардан), абзацтардан, өзгөчө мүнөздөгү архитектуралык, графикалык каражаттардан куралган иш стилиндеги тексттин көрүүгө негизделген (визуалдык) базасы мындай тексттин логика-прагматикалык түзүлүшүн так туюндурууга да жана аны так кабылдоого да көмөк көрсөтөт да, көрүүгө негизделген (визуалдык) база өз кезегинде иш текстинин маанилик бүтүндүгүн уюштурууга активдүү катышат. Тексттеги мындай көрүүгө негизделген (визуалдык) базадан андагы мазмундун үзгүлтүксүз

кыймылын түпкү логикасын жана негизги стратегиясын байкоого болот. Ошондуктан санап өтүү ыкмасы менен туюндурулган логикалык тынымдар иш стилиндеги текстти маанилик логикалык жактан уюштуруу кызматын аткарат.

Илимий стилдеги тексттин маанилик-структуралык, логика-коммуникативдик уюшулушу, интеграциясы, тилдик негизде ойду туюндуруу технологиясы, анда маалымат алмашуунун салттуу, стереотиптүү жагдайлары, тактикасы жана стратегиясы, эстетикасы жана саясаты, адамдарга таасир этүүчү прагматикалык, коммуникативдик өзгөчөлүктөрү илимий чөйрөнүн мыйзам ченемине, талап муктаждыктарына бекем шартташкан.

Кыргыз элинде илим, билимди туюндуруу оозеки формада ишке ашкан да, оозеки формада муундан-муунга мурас катары калтырылган. Илимий түшүнүк-туюмдар угумдуу, жугумдуу, көркөм, кыска, нуска, так жана таамай туюндурулган. Кыргыз эли сөз багып, сөздү сыйлаган эл болгондуктан, өзүлөрүнүн илимий концепциясын жана илимий кредосун поэтикалуу, көркөм, эстетикалуу негизде туюндурушкан. Ошондуктан **кыргыздарда илимий корутунду – ой-пикирлер, жалпылоолор, жыйынтыктар, философиялык ой чабыттар, табылгалар элдик оозеки чыгармаларга сиңирилген.** Мына ушул жагдайларга байланыштуу **кыргыз эли оозеки түрдө түзгөн байыркы тексттер көп кызмат аркалаган (полифункционалдуу) табиятка ээ болгон.** Башкача айтканда, андай тексттерди бир эле учурда көркөм чыгарма катары да жана илимий, илимий публицистикалык эмгек катары да баалоого татыктуу.

Кыргыз тилиндеги илимий стилди иликтегенде кыргыз эли илимий стилдин эки түрүн, тибин, чыгыштык жана батыштык түрүн, тибин колдонгонун эстен чыгарбоо зарыл. Анткени азыркы биздин Европалык түрдөгү, типтеги илимий стилде илимий ой-пикирди туюндуруунун жогоруда аталган эки түрүнүн, тибинин тең элементтери, салттары камтылган. Бул жагдай кыргыз тилиндеги азыркы илимий стилдин спецификалуу өзгөчөлүгү катары каралууга тийиш. Ошондой эле, кыргыз коомчулугу европалык түрдөгү типтеги илимий стилди колдонгон учурда биздин байыркы стилдик ой туюмубуздун изи, таасири баары бир сакталып калганын байкайбыз.

Илимий стилдеги текстте маалымат ырааттуу, логикалуу туюндурулуп, илимий стилдеги тексттин маалыматтык тутумун түзгөн бөлүктөр биригип бир мазмунду ачып түшүндүрөт. Андай маанилик

бөлүктөр бири-бирине себеп-натыйжалык, синонимдик, антонимдик жана башка түрдө карым-катнаш түзүп, бирин-бири улантуучу, өнүктүрүүчү, бирин-бири түшүндүрүп, ачып берүүчү байланыштык системде уюшулат. Ошондой эле, илимий стилдеги текстте маалымат туюндуруунун анафора, катафоралык жолдору жана индуктивдүү, дедуктивдүү ык-амалдары колдонулуп, алар илимий тексттеги маанилик-логикалык уюшуунун интеграциянын түрлөрүн түзөт.

Илимий стилдеги тексттин маанилик-структуралык уюшулушу интеграциясы илимий стилдин жанрларына, илимий негизде маалымат алмашуунун түрлөрүнө, жагдай-шарттарына, ал маалымат алмашууда көтөрүлгөн илимий маселелерге жана текст багышталган кабыл алуучунун (адресаттын) жөндөм-шыгына, тажрыйбасына, билим деңгээлине, жалпы табиятына жараша болот.

Ошондуктан **илимий стилдеги текстте туюндурулуучу маалымат алдын ала ойлонуштурулуп, бардык жагдай-шарттар эсеп-чотко алынып туюндурулат.** Алдын ала ойлонуштурууда туюндурулуучу маалыматтын максаты, милдеттери, логикалык ирет-тартиби, текстте буга чейин жана мындан кийин туюндурулуучу башка маалыматтар менен болгон байланышы, карым-катнашы, тексттин прагматикалык жүгү, аткарган коммуникативдик кызматы такталат. Ошондой эле маалыматты кабыл алуучу (адресат) кандай кабыл алары алдын ала эсеп-чоттолот. Ушуга байланыштуу илимий стилдеги текстте маанилик-структуралык уюшуу, интеграция тыкан жана так болот. Текстти түзүп турган бирдиктердин, байланышы, бири-бири менен болгон карым-катнашы, мазмундук уюшулушу, интеграциясы да ачык-айкын мүнөзгө ээ. Бул жагдай илимий стилдеги текстте маалымат кыйытылып, каймана түрдө (подтекстте) туюндурулбай, түз, ачык туюндурулушуна шарт түзөт.

Илимий стилдеги текст адамдарга көп жактуу таасир кылат. Тактап айтканда, **илимий стилдеги текст маалымат туюндуруу, маалымат алмашуу менен чектелбейт. Ал адамдын дүйнө таанымын кеңейтүүчү, ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүчү, илим-билимин арттыруучу кызматтарды да аткарат. Илимий стилдеги текстте маалымат сунуштоонун мына ушундай өзгөчө стратегиясы бар.** Бир эле мезгилде бир нече милдетти аркалоо – илимий стилдеги тексттин табиятына мүнөздүү көрүнүш. Ошондуктан илимий текст дүйнөнү терең жана ар тараптуу таанып билүүгө жол ачат. Илимий стилдеги текстте мазмундук уюшуунун, интеграциянын бекем болушу, тексттеги

маанилик бөлүктөрдүн байланышы (когезиясы), үзгүлтүксүз кыймылы (континууму) так, ырааттуу болушу талап кылынат.

Илимий стилдеги текст кабыл алуучунун (адресаттын) өзгөчөлүгүнө жана илимий стилдеги жанрдын табиятына жараша уюшулат. Башкача айтканда, илимий стилдеги тексттин структура-композициялык өзгөчөлүгү ушул жагдайларга байланыштуу болот.

Илимий иштин түзүлүшү, анын маанилик-логикалык уюшулушу, интеграциясы жанрдын мыйзам ченемине баш ийип түзүлөт.

Публицистикалык стилдеги текст коомдун жана ар бир адамдын жашоо турмушуна, ишмердигине, келечек абалына түздөн-түз тиешелүү тагдыр чечүүчү маалыматтарды туюндуруп, ошо аркылуу коомдун саясий аң-сезимин, атуулдук жоопкерчилигин калыптандырууга салым кошот жана коом мүчөлөрүнүн гумандуу көз карашын бекемдөөгө көмөк көрсөтөт. Мына ушундай олуттуу, жоопкерчиликтүү максат публицистикалык стилдеги тексттин көп кырдуу, көп жанрлуу табиятын анын жөнөкөй, түшүнүктүү, ачык-айкын коммуникативдик сапаттарын жана логика-прагматикалык уюшулушун, интеграциясын аныктап турат.

Публицистикалык стилдеги текстте тиги же бул коомдук-экономикалык, саясий, идеологиялык, нрава-этикалык жана башка маселелерге объективдүү, оң (позитивдүү), адилет көз карашты түзүү, аны калыптандыруу максаты көздөлөт. Ушул сапаты менен публицистикалык стилдеги текст коомдук ой-пикирди түзүүчү, калыптандыруучу жана ага багыт берүүчү кызмат аткарат.

Публицистикалык стилдеги текстте маалымат ал жанрдын табиятына ылайык жөнөкөй, түшүнүктүү, кабыл алууга жеңил, мазмуну ачык, так жана ырааттуу туюндурулат. Тексттин жалпы архитектурасы, графикалык жактан жабдылышы да маалыматты оперативдүү кабыл алууга мүмкүнчүлүк түзөт. Маселен, эң алгач макаланын кыскача аннотациясы берилип, ал мазмун графикалык жактан өзгөчөлөнүп жазылган түрдө тексттин кийинки бөлүгүндө ар тараптан чечмеленет. Демек, макала мазмундук-логикалык түзүлүшү боюнча катафоралык негизде уюшулган. Бул жагдай макаладагы негизги мазмунду тез жана так түшүнүүгө көмөк көрсөтөт. Ошентип, гезиттик макалалардын графикалык жабдылышы жана анын архитектурасы тилдик эмес фактор катары макаланын текстинин маанилик-логикалык уюшулушун, интеграциясын жаратат.

Публицистикалык стилдеги тексттин табиятына ылайык тексттин тили баарыга түшүнүктүү, жөнөкөй жана тиешелүү деңгээлде образдуу болот. Мындай текстте маалымат кыргыз коомчулугунун улуттук аң-сезимине, турмуштук сезүү-туюмуна, үрп-адат, каада-салтына, ой-санаа, үмүт-тилегине ылайык туюндурулат. Башкача айтканда, маалымат туюндурууда улуттук дүйнө тааным, үрп-адат психологиясы жана маданияты кылдат эске алынат.

Кыргыз коомчулугунда публицистикалык стилдеги тексттин жалпы ыргагынан, интонациясынан, кыраат-мукамынан сылык-сыпаа, сый-урмат жөрөлгөлөрүн (манераны) жана адамды урматтап кайрылуу, жылуу-жумшак маалымдоо тактикасын байкоого болот. Бул көрүнүш маалымат кабыл алууда жылуу, жагымдуу, жумшак психологиялык атмосфераны түзөт. Мындай фактор маалымат алмашууда кыргыздык үрп-адат, каада-салт психологиясына жана маданиятына дал келет.

Публицистикалык стилдеги текст маанилик-логикалык, структура-композициялык жактан жөнөкөй түзүлгөнү менен, анын мазмундук негизи сылык, сыпаа кайрылууга, адамды урматтоо, анын кызыкчылыгын сыйлоо, коомдук турмуштун көйгөй маселелерин чечүүгө аракет кылуу, терс көрүнүштөргө кайдыгер, кош мамиле кылбоо сыяктуу мотивдерге жык толгон. Мына ушул жагдай публицистикалык стилдеги тексттин уюшулушуна, анын маанилик-структуралык, логика-коммуникативдик жактан уюшулушуна өзүнүн таасирин тийгизет.

Публицистикалык стилдеги текст түпкү мазмундук стратегиясы боюнча башка стилдеги тексттерден баштапкы этапта эле обочолонот. Ошол ички стратегия тилдик эмес күчтүү фактор катары публицистикалык стилдеги тексттин уюшулушун, анда маалыматты кандайча структура-композицияда тундуруунун шарт-жагдайларын, жол-жоболорун, мүмкүнчүлүктөрүн аныктайт. Тактап айтканда, **мазмунду туюндуруу стратегиясы публицистикалык стилдеги тексттин бүтүндөй табиятын, анын уюшулуш, интеграцияланыш мүнөзүн да аныктайт.**

Публицистикалык стилдеги тексттен биз коомчулукту дайыма толкундандырган актуалдуу, өзөк маселенин (адам болуу, адамкерчилик) тегерегинде маанилик ички чыңалууну, коомдун өнүгүшүнө, ынтымак, биримдигине чырак жандырган, үрөн сепкен улуу максат-мүдөөнү байкайбыз. Демек, публицистикалык стилдеги

тексттер кыргыз философиясына сиңирилген, гумандуулукка багытталган улуттук идеологияны элге жеткирип, аны коомдун аң-сезимине сиңирүүчү кызмат аткарат. Бул фактор коомдук умтулууну, улуттук дүйнө таанымды жана улуттук ишеним-рухту ар тараптан стимуляциялоочу, дүрмөттөөчү (аккумуляциялоочу), жандандыруучу жана кыймылга келтирүүчү кызматты да иш жүзүнө ашырат.

Көркөм стилдеги текст өзүнүн функционалдык-прагматикалык табияты боюнча жана текст катары уюшулушу, логика-коммуникативдик, маанилик-структуралык уюшулушу, интеграциясы боюнча башка функционалдык стилдеги тексттерден кескин айырмаланат. Анткени көркөм стилдеги текст дүйнөнү көркөм чагылдырып, адамдарга эстетикалык ырахат тартуулоочу функцияны кызмат аткарат. Анда образдар аркылуу көркөм ой жүгүртүлүп, эстетиканын, поэтиканын мыйзам ченемине ылайык маалымат туюндурулат.

Көркөм чыгарма окурманга көркөм-эстетикалык таасир кылуу максатында жазылгандыктан, көркөм тексттин уюшулуш, интеграцияланыш механизмдин формалдык грамматикалык көрсөткүчтөрдөн эмес, чыгарманын мазмунунан, мазмундук структурадан, маанилердин биригүү жолдорунан издешибиз керек.

Көркөм чыгарманын идеялык-тематикалык жүгүнө тексттин уюшулуш интеграцияланыш механизми түздөн-түз байланыштуу. Көлөмгө жараша тон бычылган сыяктуу көркөм идеяга, көтөрүлө турган көркөм-эстетикалык маселеге жараша чыгарманын жанрдык, стилдик табияты, ушуга кошумча, тексттин уюшулуш, интеграцияланыш мүнөзү жана механизми калыптанат.

Көркөм тексттин өзүнө гана таандык өзгөчөлүгү ал образдар аркылуу ой жоруу, ой корутундусун кылуу, образдар аркылуу көркөм-эстетикалык маанайда маалымат туюндурдуу максатын көздөйт. Текстти иликтөөгө алганда дал ушул объективдүү, стилдик мыйзам ченемдүүлүккө көз жумду мамиле кылууга болбойт.

Текстти уюштуруучу, интеграциялоочу каражаттар көркөм текстте көркөм образ, каймана маани (подтекст) сыяктуу маселелерге байланыштуу каралып, форма менен мазмундун биримдигине жана алардын гармониясына ылайык иликтениши зарыл.

Көркөм стилдеги тексттердин түзүлүшүнүн түпкү максаты,

мотивдери функционалдык стилдик табияты башка тексттерден таптакыр башкача, бөлөкчө болот. Мындай шартта көркөм сөз өнөрүн жүзөгө ашырган көркөм стилдеги тексттердин түзүлүшү да, уюшулушу да, анда көркөм маалыматты туюндуруунун логика-коммуникативдик, маанилик-прагматикалык уюшулушунун мүнөзү да өзгөчө, индивидуалдуу, кайталангыс табиятка ээ болот.

Биздин оюбуз боюнча, **көркөм стиль** – функционалдык стилдин бир түрүнө кирген, **өзгөчө мүнөздөгү стиль.** Көркөм стилдеги тексттер ошол стилдик табиятка ылайык өзгөчө негизде, шарт-кырдаалда коомдун көркөм-эстетикалык улам жаңы рухий муктаждыктарын канагаттандырыш үчүн түзүлгөн тексттердин катарына кирет. **Тилдик каражаттар аркылуу туюндурулган көркөм текст маалымат туюндуруу технологиясы боюнча, тилдик каражаттарды колдонуу мүнөзү, стилдик, жанрдык табияты, логика-прагматикалык түзүлүшү, коммуникативдик, эстетикалык негиздери жана жаралуу башаты, мотивдери боюнча башка функционалдык стилдеги тексттерден кескин обочо мүнөзгө ээ.**

Сулуулукту, аруулукту таанып билүү, дүйнөнү көркөм андап билүү жана дүйнөнү көркөм-эстетикалык маанайда чагылдыруу максаты – көркөм тексттеги негизги өзгөчөлүк жана негизги тилдик эмес фактор болуп саналат. Мына ушул фактор көркөм стилдеги тексттин бүтүндөй табиятын, касиет-белгилерин жана анын уюшулушун, маанилик-структуралык, логика-прагматикалык жактан уюшулуш, интеграцияланыш мүнөзүн аныктап турат.

Көркөм текстте көркөм маалыматтын туюндурулушу эстетиканын, көркөм ой жүгүртүүнүн мыйзам ченемине баш ийдирилип, татаал интеграциялык, когезиялык, континуумдук процесстердин негизинде ишке ашат. Көркөм текст адам баласынын дүйнөнү көркөм кабылдоо, көркөм ой жүгүртүү мүмкүнчүлүктөрүн чагылдыргандыктын, анда адамга, адамдын образына тиешелүү турмуштук, философиялык, психологиялык, логикалык, этикалык, эстетикалык, кырдаалдык, тезаурстук, прагматикалык процесстердин өтмө катар карым-катышы, кайталангыс шайкештиги (гармониясы) бар. Ошондуктан текстти уюштуруучу (интеграциялоочу) тилдик, каражаттарды жана тилдик эмес факторлорду анализге алганда көркөм тексттин мына ушундай негизги өзгөчөлүгү, функционалдык стилистикалык табияты эске алынышы зарыл.

Көркөм чыгарманын өзүнө гана таандык өзгөчөлүгүнө ылайык анда бир нече мезгилдик түшүнүктөрдүн, алкактардын кыйма-чийме карым-катышынын шайкештиги (гармониясы) бар. Маселен, көркөм чыгарманын жаралган мезгили, чыгарма көркөм чагылдырган доор, автордун мезгили, ар бир персонаждын мезгили, сүрөттөлүп жаткан референттин, окуянын, процесстин мезгилдик катышы жана башкалар көркөм тексттин мезгилдик түзүлүшүн (темпоралдык структурасын) түзгөн элементтер болуп саналат. Бул элементтер автор туюндураыын деген көркөм концепциянын логикасына жараша иретке салынып, белгилүү бир шайкештикти (гармонияны) түзүп турушат.

Баарыбызга белгилүү болгондой, адам баласынын бири-бири менен маалымат алмашуусу бөлүк-бөлүк түрүндө ишке ашат. Анткени адам дүйнөнү бөлүк-бөлүк түрүндө таанып билет, кабыл алат да, кабыл алган дүйнөсүн бөлүк-бөлүк түрүндө кайра туюндурат. Ошондуктан биз чоң нерсе, окуя жөнүндөгү маалыматты анын деталдары, майда-майда бөлүктөрү аркылуу туюндурабыз. Бул кубулуш – адамдардын маалымат алмашуусунда объективдүү, мыйзам ченемдүү мүнөзгө ээ болгон кубулуш.

Байкоолорубуз боюнча, басымдуу көпчүлүк көркөм тексттер ушундай маанилик бөлүктөрдөн турат жана куралат. Ал бөлүктөр бири-бири менен тематикалык, маанилик, жалпы мазмундук жактан аткарган кызматы боюнча бекем ширелишип, байланышып, уюшулуп, интеграцияланып турат. Текстте ошол бөлүк – конституенттердин баары биригип, бир гармонияга келтирилет, маанилик-структуралык бекем бүтүндүккө биригет.

Көркөм текстте сүрөттөлүп жаткан окуядагы карым-катнаштардын, байланыштардын ички кыймылы, логикасы, контексти, багыты болот. Ал кыймыл улуттук турмуштун кыртышына, өзүгүнө тыгыз байланыштуу. Ошентип, логикалык уюшуунун, интеграциянын негизинде тексттин бөлүктөрүнүн маанилик жакындашуусу контекст аркылуу ишке ашып, толукталат.

Контекст көркөм стилдеги текстте текстти уюштуруучу интеграциялоочу тилдик эмес күчтүү фактордун катарына кирет. Колдонулган сөздөр контекстте гана конкреттүү мааниге ээ болуп, тиешелүү көркөм-эстетикалык функцияны аткарат. Көркөм стилдеги текст ушунусу менен конкреттүү, оригиналдуу, уникалдуу, кайталангыс мүнөзгө ээ болот. Анткени **көркөм стилдеги текстте улуттук кыртыш,**

уруттук колорит, улуттук дүйнө тааным, үрп-адат, каада-салт тамырлары, улуттун өзүнө гана тиешелүү касиет-сапаттары, этноэтика жана этномаданият көркөм туюндурулат.

Этнопсихологиялык, этномаданий негиздер, улуттук менталитет тилдик эмес фактор катары көркөм стилдеги тексттин маанилик-структуралык жактан уюшулушуна, интеграцияланышына таасирин тийгизет.

Көркөм текст жаралган доордогу көркөм-эстетикалык дүйнө тааным жана коомдогу көркөм адабий процесстин тарыхый өнүгүш жолу тилдик эмес фактор катары көркөм стилдеги тексттин уюшулушуна, интеграцияланышына чоң таасирин тийгизет.

Автордун индивидуалдуу, жеке өзгөчөлүгү, жөндөм-шыгы тилдик эмес фактор катары көркөм тексттин уюшулушуна, интеграцияланышына чоң таасирин тийгизип, тагдыр чечүүчү мааниге ээ болот. Чындыгында эле, көркөм стилдеги тексттин уюшулушуна, анын көркөм чыгарма катары күчтүү рухий дөөлөткө айланышына жана анын адамды эстетикалык ырахатка бөлөгөндөй табият-белгилерге ээ болушуна текстти жаратуучу автордун жан дүйнөсү, чыгармачыл дарамет-шыгы, сөз менен иштөө чеберчилиги чоң салым кошот. Тилдик эмес бул фактор – көркөм тексттин ойдогудай, мыкты түзүлүшүн аныктаган фактор.

Көркөм текстте сөздөрдүн контексттик, коннотациялык маанилери көркөм-эстетикалык кызмат аткарып, көркөм маалыматты ар тараптуу, элестүү, образдуу туюндурууга көмөкчү болушат. Сөздөрдүн коннотациялык маанилери адамдын акылына гана эмес, сезимине да таасир этип, чыгарманын көркөмдүүлүгүн, таасирдүүлүгүн арттырат.

Сөздөрдүн көп түрдүү, көп кырдуу коннотациялык маанини туюндурушу көркөм стилдеги текстте контексттик, фондук, тезаурстук маалыматтардын коштоосунда глобалдуу мазмундук уюшууну жаратат. Ошондой эле мындай кошумча маанилер, коннотациялык көп кырдуу көрүнүштөр, кубулуштар көркөм тексттин эстетикалуулугун арттырып, акыл-сезимге жылуу маанай тартуулап, эмоцияны козгоп, адамдын ички дүйнөсүн чаргыта алат.

Көркөм текст тилдик эмес контекст аркылуу толук мааниге, толук кандуу мүнөзгө ээ болот да, контекст менен көркүнө келет, бүтүндөй ажары ачылат. Ошондо ал адамдарга эстетикалык ырахат тартуулоочу мүмкүнчүлүккө, дарамет-күчкө ээ болот.

Изилдөөлөрүбүз көрсөткөндөй, көркөм стилдеги текст өзгөчө мүнөздө, касиетте уюшулган текст болуп саналат. **Анда сөздөрдүн маанилик сыйымдуулугу өзгөрүлүп, сөз көп пландуу, көп катмарлуу маанилик түзүлүшкө ээ болот. Албетте, сөздүн ал маанилик түзүлүшү көркөм тексттеги жалпы мазмундук, контексттик, тилдик жана тилдик эмес факторлорго көз каранды.** Ошентип, көркөм текстте негизги деталь катары колдонулган сөздүн көп катмарлуу маанилик түзүлүшү текстти уюштуруучу, интеграциялоочу мүмкүнчүлүккө ээ болот.

Көркөм стилдеги текстте маанилик уюшуу (интеграция) системалуу мүнөзгө ээ болуп, тексттин маалыматтык бүтүндүгүн түзүүгө көп өңүттөн түрткү болот. Ошондо тилдик каражаттардын маанилик түзүлүшүнө тексттеги тилдик эмес бир нече факторлор таасирин тийгизет. Ошентип, көркөм стилдеги тексттерде сөз маанилери кеңейет жана тарыйт. Кээде сөздөр баштапкы түз маанисин туюндурбай, таптакыр башка маанини туюндуруп калат. **Сөз маанилеринин минтип контекстте кубулушу тексттин маанилик уюшулушунун бир көрүнүшү болуп саналат.**

Көркөм стилдеги текст дүйнөнү көркөм андап билүүнүн, образдар аркылуу көркөм ой жүгүртүүнүн бир түрүнө кирет. Башка функционалдык стилдеги тексттер байланыш-катышты тейлесе, **көркөм стилдеги тексттер коммуникативдик кызмат аткаруудан сырткары эстетикалык кызматты да аткарат.** Ушуга байланыштуу **көркөм стилдеги текст эстетикалык каражат катары көркөм өнөрдүн бир түрүнө кирет.**

Мыкты көркөм тексттерде бир эле учурда көп пландуу, көп тармактуу бир нече максат-мүдөөлөр көздөлөт. Өзүнүн жагымдуу, ыргактуу, көркөм, образдуу касиет-белгилери менен андай көркөм тексттер адамдын сезимине жана акыл-туюмуна күчтүү таасир этип, адамды ичинен козутуп, ичинен арбап, аны кайгыртып жана кубантып, миң түркүн ой-санаага тушуктурат, миң түркүн сезимдерге сугарат. Ошентип, **көркөм текст адамдын ички дүйнөсүн аруулап сезимдерин тазартуучу, рухун көкөлөтүүчү күчкө ээ болот.** Ушинтип көркөм текст адамдын эмоционалдык дүйнөсүн калыптандырат, акыл-эсин, дүйнө таанымын кеңейтет, көркөм-эстетикалык табитин өнүктүрөт, ар нерсеге түшүнүк-туюмун байытат.

Көркөм текст адамды маданиятка, ыймандуулукка, гумандуулукка, нарктуулукка, боорукерликке, кайрымдуулукка

тарбиялайт. Адамдын сулуулукту, аруулукту таанып билүүсүнө мүмкүнчүлүк түзөт. **Көркөм стилдеги текст адамдын адамдык ички мүмкүнчүлүктөрүн жана аракетсиз абалдагы руханий күч-кубатын көркөм образдын, көркөм каармандардын таасири аркылуу ойготот, ал мүмкүнчүлүктөрдүн андан ары өсүп, өөрчүп кетишине өбөлгө түзөт. Маалымат туюндуруунун мына ушундай стратегиясы көркөм тексттин өзгөчө мүнөздөгү уюшулушун, интеграциясын жаратат.** Демек, асыл сапаттарга мол адам кылып адамды түзүүдө, калыптандырууда жана өстүрүп өнүктүрүүдө көркөм стилдеги тексттердин ролу жана мааниси өтө чоң.

Ошентип, **көркөм текст бул өзгөчө уюшулган, өзгөчө максат-мүдөөгө, прагматикалык түзүлүшкө, өзгөчө мазмундук уюшууга, интеграцияга ээ болгон тексттердин катарына кошулат.**

Стилдик фактордун текстти уюштуруучу мүмкүнчүлүктөрү

Тексттин уюшулушунун өзөктүү жагдайларын тексттин табияты, анын стилдик өзгөчөлүктөрү алкагында кароо максатка ылайык. Чындыгында эле, ар бир функционалдык стилдеги тексттердин өзгөчөлүктөрүн, табиятын, маани-маңызын, алардагы маалымат туюндуруунун, маалымат кабыл алуунун өзгөчөлүктөрүн, ык-амалдарын, жол-жоболорун иликтеп анализге алуу текст таануу илими үчүн чоң мааниге ээ. Мындай иш-аракетти жүзөгө ашырууда стилистика илиминин жетишкендиктерин жана факт-материалдарын көз жаздымда калтырууга болбойт. Биздин пикирибиз боюнча, аталган бул эки илимий тармак бир кыртыштан өнүгүп чыккан, танапташ илимдерден болуп саналат. Чечмелеп айтканда, текст таануу менен стилистика эки башка илим болгону менен маалымат алмашуунун табиятын, сүйлөө ишмердигин изилдеп-иликтөө боюнча алардын жалпы багыты, түпкү философиясы, методологиялык базасы бир. Түпкү негизинде аталган бул илимий тармактын экөө тең ойду мыкты туюндуруунун, мыкты сүйлөөнүн технологиясын, сүйлөө маданиятын изилдеген илимдин катарына кирет.

Ошондуктан **текст таануунун маселелери стилдик жагдайларсыз толук кандуу мүнөздө чечилбейт.** Тескерисинче, стилдик маселелер тексттин тулкусунда жашайт, тексттин өзүндө түр өзгөртүп, диалектикалуу табиятка ээ болот. Демек, стиль болуш

үчүн текст түзүлүш керек. Ошондой эле текст болгон жерде сөзсүз белгилүү бир стиль бар. Ошентип, текст деген бир эле объектиде, кыртышта эки илимдин маселелери кыйма-чийме тогошкон. Ушул себептен улам, тексттин уюшулушун, анын маанилик-структуралык, логика-коммуникативдик жактан түзүлүшүн тексттин стилдик өзгөчөлүктөрүнүн багытында кароо өзгөчө зарыл. Анткени **стилдик факторлор текстти ар тараптан уюштуруучу, белгилүү бир өзгөчөлүктө түзүүчү функцияны аткарат**. Стилдик факторлор тексттин табиятын, көлөмүн, анын бирдиктерге ажыраш же ажырабаш себептерин (критерийлерин), маалыматтык тутумун, логика-прагматикалык негиздерин, мотивдик-максаттык өзгөчөлүктөрүн, модалдык түзүлүшүн жана башка жагдайларын аныктай турган факторлор болуп саналат. Маселен, коомдо түзүлгөн маалымат алмашуу чөйрөлөрү коомдук ишмердиктин натыйжасында, маданий өнүгүүнүн эволюциясында тарыхый негизде көп мезгил аралыгында калыптанып түзүлөт. Коомдо маалымат алмашуу чөйрөлөрүнүн түзүлүшү жана калыптанышы – ошол коомдун ар тараптан өнүккөнүнүн белгиси. **Маалымат алмашуу чөйрөлөрү – ошол коомдо тилдик жана тилдик эмес негизде маалымат алмашуунун, текст түзүп, сүйлөөнүн өзгөчөлүктөрүн, талап-тартибин, көлөмүн, формасын, механизмдерин жана мыйзам ченемин аныктай турган күчтүү тилдик эмес фактор**. Тактап айтканда, маалымат алмашуу чөйрөлөрүнүн ар башка табиятына жараша, анда түзүлө турган тексттин уюшулушу, логика-прагматикалык, маанилик, мазмундук түзүлүшү да ар түрдүү табиятка ээ. Адам баласынын жашоо, тиричилик кылуу өзгөчөлүгүнө жана адам ишмердигинин ар тараптуу болушуна ылайык ал чөйрөлөрдө ар түрдүүчө сүйлөө тартиби жана талабы түзүлгөн. Маалымат алмашуунун ар бир чөйрөсүндө жазуу түрүндө да, оозеки түрдө да ойду туюндуруунун жана аны кабыл алуунун талап-нормативдери, көндүм адат-салттары (стрейотиптери) калыптанган.

Коомдо түзүлгөн маалымат алмашуу чөйрөсү, жалпысынан, беш түргө бөлүнөт:

- 1) Турмуш-тиричилик чөйрөсү;
- 2) Иш чөйрөсү;
- 3) Илимий чөйрө;
- 4) Публицистикалык чөйрө;
- 5) Көркөм чөйрө.

Мына ушул сыяктуу маалымат алмашуунун беш чөйрөсүнүн негизинде:

- 1) Турмуш-тиричиликте сүйлөө стили;
- 2) Иш стили;
- 3) Илимий стиль;
- 4) Публицистикалык стиль;
- 5) Көркөм стиль деп аталган функционалдык стилдин беш түрү калыптанганы белгилүү.

Ошентип, **маалымат алмашуу чөйрөлөрү стилди түзүүчү да жана текстти ар тараптан уюштуруучу да баштапкы база болуп саналат.** Ошондуктан **маалымат алмашуу чөйрөсү ал чөйрөдө түзүлө турган тексттин программасын жана кардиограммасын** жалпы жолунан **аныктайт**, багыттап теске салып турат. Тактап айтканда, маалымат алмашуу чөйрөсүнүн табиятына жараша текст түзүлүп, маалымат туюндурулат жана кабыл алынат. Маалымат алмашуунун ар бир чөйрөсүндө, функционалдык стилде ар башка максаттар, милдеттер, кызыкчылыктар, жагдай-шарттар, норма-талаптар, муктаждыктар болгондуктан, ал стилдерде түзүлгөн тексттердин тематикасы, саясаты, көлөмү, эмотивдик, эстетикалык табияты жана алардын түзүлүш, ишке ашыш механизмдери, маанилик-структуралык уюшулушу, түзүлүшү да бир кылка эмес. Мындай ар түрдүүлүктүн башатында адам ишмердигинин ар түрдүүлүгүн чагылдырган, тарыхый жана маданий негизде түзүлгөн маалымат алмашуу чөйрөсү турат. Ушул себептен улам **маалымат алмашуу чөйрөсүнүн өзү текстти уюштуруучу, анын түзүлүшүн аныктоочу орчундуу тилдик эмес фактор** болуп эсептелет. **Анда тексттин түзүлүшүнө себеп болгон жагдайлар** (маалымат алмашуунун максаты, милдеттери, тематикасы, багыты, кызыкчылыгы, зарылдыгы, каада-салттык, ишеним, ынанымдык (ритуалдык), арбап даярдоочулук (манипулятивдик) жана гумандуулук негиздери жана башка өзгөчөлүктөрү) да, **тексттин дал ошондой структурада болушун негиздеген себептер (мотивдер)** (маалымат алмашуудагы моралдык-психологиялык кырдаал жана чөйрө (атмосфера), маалымат алмашуунун тактикасы, стратегиясы жана анын түпкү саясаты, прагматикасы, жалпы логикасы жана башкалар) да, **тексттин ишке ашыш мүнөзүн, формасын, логикалык түзүлүшүн аныктаган маселелер** (маалымат алмашуунун мейкиндик жана мезгилдик негиздери, анын стилдик табияты, мамилелик жана нормативдик өзгөчөлүктөрү жана башкалар) **да бар.** Мына ушул теориялык маселелерди кененирээк туюндуруу максатында ар бир функционалдык стилде түзүлгөн тексттердин түзүлүш, уюшулуш

мүнөзүнө, өзгөчөлүктөрүнө анализ жүргүзүүнү туура көрөбүз.

СҮЙЛӨШҮҮ СТИЛИ СҮЙЛӨШҮҮ СТИЛИ ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

Кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдеринин арасынан сүйлөшүү стили коомдук турмушта өтө кеңири колдонулгандыгы менен өзгөчөлөнөт. Ал турмуш-тиричиликте, өндүрүштө, үй-бүлөдө бейрасмий жагдайларда пикир алмашуунун негизги стили катары кызмат кылат.

Сүйлөшүү стили азырга чейин функционалдык стилдердин арасынан өзүнүн бекем ордун ала элек. Мисалы, Е. А. Земскаянын редакциялоосунда жарык көргөн «Русская разговорная речь» аттуу китепте⁸² жана О.А. Лаптеванын изилдөөлөрүндө⁸³ сүйлөшүү стили орус тилинин функционалдык стилдеринин катарында каралбайт. Бул маселеге кыргыз тилчилери да ар түрдүү карайт. Мисалы, А. Турсунов сүйлөшүү стили адабий тилдин функционалдык стилдерине кирерин ачык белгилесе⁸⁴, «Кыргыз адабий тилинин стилдик түрлөрү» аттуу эмгекте⁸⁵ жана К.К. Сартбаевдин «Функционалдык стилдер жөнүндө» аттуу макаласында⁸⁶ бул стиль жөнүндө сөз болбойт. Бирок сүйлөшүү стили функционалдык стилдердин тобуна кирери В.В. Виноградов, Л. Г. Барлас, Д.Э. Розенталь, М.Н. Кожина сыяктуу тилчи стилистердин эмгектеринде белгиленген.

Сүйлөшүү стилин функционалдык стилдерге кошпоо позициясында турган окумуштууларды бул стилдин бирдиктүү нормалары жок экендиги ушундай пикирге алып келет. Бирок сүйлөшүү стилинин табиятына терең көз жүгүртсөк, ал адабий тилдин башка стилдериндей эле өзүнүн стилдик белгилерине ээ экендигине толук ынанабыз.

Жогоруда айтылган пикирлерди төмөнкүдөй жалпылайбыз:

1. Сүйлөшүү стили кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдеринин бир түрү болуп саналат;

---

82 Караңыз: Русская разговорная речь / Под общ.ред. Е.А.Земской, 20-22-б.

83 Караңыз: Лаптева О.А. Устно-разговорная разновидность современного русского литературного языка, 91-б.

84 Караңыз: Турсунов А. Кыргыз адабий тилинин стилдик түрлөрү жөнүндө, 84-92-б.

85 Караңыз: Турсунов А. Кыргыз адабий тилинин стилдик түрлөрү жөнүндө, 1983.

86 Караңыз: Сартбаев К.К. Функционалдык стилдер жөнүндө, 58-61-б.

2. Сүйлөшүү стили оозеки түрүндө аткарылат. Анын жазма үлгүсү катары диалогдук жана монологдук формада келген (аткарылган) көркөм жана публицистикалык стилдердеги каармандардын кебин көрсөтүүгө болот;
3. Сүйлөшүү стили тилдин функционалдык тибинин бир көрүнүшү болуп саналат. Ал ошондой эле тилдин стилистикалык кубулушу катары да каралат;
4. Сүйлөшүү стили синонимдеш **сүйлөшүү кеби** деген термин менен да белгиленет. Сүйлөшүү кеби өзүнүн стилистикалык жана стилдик нормаларына ээ болгон стиль катары каралышы зарыл.
5. Сүйлөшүү кеби оозеки жана жазма формада ишке ашырылат. Бирок өзгөчө стиль катары оозеки формада аткарылышына басым жасалат.
6. Кыргыз адабий тилинин функционалдык стили катары сүйлөшүү кеби жеке өзүнө ылайыкташкан тилдин бирдиктерине жана каражаттарына ээ. Айрыкча кептик кубулуштар бул стилде активдүү колдонулгандыгы менен өзгөчөлөнөт.

Турмуш-тиричиликте сүйлөө стилиндеги тексттерге талдоо жүргүзүү маселелери

Турмуш-тиричиликте сүйлөө стилиндеги тексттер адамдардын күндөлүк турмуш-тиричилигинде маалымат алмашууну ишке ашырат. Бул стилдеги тексттер күндөлүк турмушта маалымат алмашуу максатын көздөйт. Ошондуктан алар дал турмуштун өзүндөй ар түрдүү, көп кырдуу мүнөзгө ээ.

Турмуш-тиричиликте сүйлөө стилиндеги тексттер функционалдык стилдин башка түрлөрүндөгү тексттерге караганда тарыхый жактан эң байыркы болуп саналат. Адам баласынын аң-сезими өнүгүп, бири-бири менен мамиле-катнаш түзүп, маалымат алмаша баштаганда эң алгач ушул стилдеги текст жаралган. (Кожина М.Н. 1983. 209-214-б.) Тактап айтканда, адам баласынын маалымат алмашуусунда турмуш-тиричиликте сүйлөө стили биринчи түзүлгөн. Андан кийин коомдун, коомдук ишмердиктин, маданияттын, илим-билимдин, цивилизациянын өнүгүшүнүн негизинде башка стилдер эволюциялык мүнөздө түзүлүп, акырындап калыптанган.

Турмуш-тиричиликте сүйлөө стилиндеги текст оозеки жана жазуу түрүндө болот. Турмуш-тиричилик чөйрөсүнүн табиятына

жараша турмуш-тиричиликте сүйлөө стилиндеги тексттер көбүнчө оозеки түрдө болору байкалат. Ошондой эле бул стилдеги тексттер жазуу түрүндө да болот. (Маселен, жазуу түрүндөгү каттар, кабарлар, сураныч, өтүнүчтөр, билдирүүлөр жана башкалар) Турмуш-тиричилик чөйрөсүндө жазуу тексти салыштырмалуу өтө эле аз колдонулат. Колдонулган учурда андай тексттер кыска, нуска, жөнөкөй түзүлүштө болот да, андагы маалымат ачык, түз туюндурулат.

Мисалы:

Салам кат!

Эже, жезде кандай турасыңар?

Биз жакшы турабыз. Таланттын тою сүйлөшкөн боюнча 17-октябрда болот. Тойго келгиле. Калганын кийин сүйлөшөбүз. Көрүшкөнчө сак-саламатта болгула. Бакыт.

Бул кат жеке мүнөздөгү кат болгондуктан бардык эле адамдар үчүн толук түшүнүктүү эмес. Тексттин негизги темасы жана максаты – той, тойго чакыруу. Бирок ал той эмнеге байланыштуу той экени туюндуруучу (адресант) менен кабыл алуучуга (адресатка) гана толук маалым. Тексттин мазмундук логикасына караганда, адресант менен адресат бул той тууралуу алдын ала сүйлөшүүлөрдү жүргүзгөн, алардын ортолорунда макулдашуулар болгон. Ошондуктан той тууралуу маалымат такталып, деталдаштырылган жок. Тексттин кыскалыгы буга чейин сүйлөшүлүп, ошондон улам чыгарылган чечимдин тактыгын да туюндурат. Демек, мындан оң (позитивдүү) мамиле-катышты билүүгө болот. Оң мамилени тексттин интонациясынан, тонунан, ыргак-мукамынан (ритмо-мелодикасынан) да байкоого болот.

Көрүнүп тургандай, турмуш-тиричиликте сүйлөө стилиндеги тексттер, мейли, оозеки же жазуу түрүндө болсун, анда тилдик эмес факторлор (адресант менен адресаттын мурда-кийинки карым-катышы, мамилеси, жактырбоо (антипатия), жактыруу (симпатия) сыяктуу ымалалашуусу, кызыкчылыктары, сүйлөшүп жаткан маалыматка карата экөөнүн мамилеси, маанайы, каалоолору, үмүт-тилеги, максаты, маалымат алмашуунун орду, мезгили, талабы, себептери, мотивдери, прагматикасы, саясаты, стратегиясы жана башкалар) үстөмдүк (доминанттык) ролго ээ. Мындай тексттер жогорудагыдай тилдик эмес факторлордун коштоосунда, алардын фонунда гана толук түшүнүктүү болот. Тактап айтканда, **турмуш-тиричиликте сүйлөө**

стилиндеги тексттерде маанилик-структуралык уюшуу тилдик жана тилдик эмес факторлордун кылдат жана органикалык карым-катышынын негизинде ишке ашат. Маалымат алмашуунун мындай тибинде, түрүндө, тилдик эмес факторлор, кырдаалдар бири-бирине окшош жана окшош эмес, көпчүлүк учурда күтүүсүз, кайталангыс, оргиналдуу, ар түрдүү мүнөзгө ээ болгондуктан, андай кырдаалдарда тилди колдонуу да көп учурда оригиналдуу, кайталангыс түрдө болот. Демек, мындай тексттердин мазмуну да, көлөмү да, түзүлүшү да, маанилик-структуралык, логика-коммуникативдик түзүлүш, уюшулуш технологиясы да жана аткарган кызматы да оригиналдуу, уникалдуу.

Турмуш-тиричиликте сүйлөө стилиндеги тексттер маалыматтык жетиштүүлүк (информационная достаточность) принцибинде уюшулат, түзүлөт. Маселен, жогорудагы кат түрүндөгү текстте тойго чакырууну туюндурган мазмун жыйырма беш сөздүн жана алты сүйлөмдүн негизинде туюндурулду. Мына ушул тилдик каражаттар текст түзүлгөнгө чейинки тилдик эмес факторлор менен органикалык карым-катыш түзүп, бир бүтүндүккө, бүтүн мазмундук тутумга бириккенде гана тексттин мазмуну адресатка түшүнүктүү болот. Ошентип, тексттеги тилдик каражаттар тилдик эмес факторлордун табиятына, өзгөчөлүгүнө ылайык түзүлүштө, түрдө, жана көлөмдө колдонулат. Мисалга алынган текстте айттырбай түшүнө турган тилдик эмес жагдайлар (тойдун кандай болору, ага кимдер чакырылганы, кандай камылга-даярдыктар болору, тойдогу негизги максат, мүдөөлөр, үмүт-тилектер жана башка өзгөчөлүктөр) мурда эле такталып, белгилүү болгондуктан, бул текст алты сүйлөмдүк көлөмдө маалыматтык жактан жетиштүү. Маалыматтык жетиштүүлүк нугунун, жолунун (принцибинин) мүнөзү да, табияты да ар түрдүү жана карама-каршылыктуу. Турмуш-тиричиликте оозеки сүйлөөдө колдонулган тилдик каражат менен кээде ошол эле маалымат алмашуунун мазмуну дал келбей калган учурлар да болот. Маселен,

« – Жок. Экинчи келбе. Көп убара болбо», – деген селкинин көз карашы, кыймыл-аракети, мимикасы, бул сүйлөмдөрдү айтуу үчүн колдонгон интонациясы, тону, кылык-жоругу, жылмайып, жадырап-жайнап турушу «мен дагы сага кайдыгер эмесмин» деген сыяктуу таптакыр тескери мазмунду туюндурушу мүмкүн. Же болбосо, – «Келиңиз, төргө өтүңүз. Чай ичиңиз» деген жакшы эле

туюнтма айтуучунун суз, кабак-кашын бүркөп, жактырбай, кайдыгер, ачуулуу көз карашта, терс мимикада, терс эмоцияда, орой интонацияда айтылганына байланыштуу, тескерисинче, терс маанини туюндуруп калат. Мындай учурда тилдик фактор анча деле мааниге ээ болбой, тексттин мазмунун, анын мазмундук уюшулушун, түзүлүшүн тилдик эмес факторлор аныктайт. Демек, маалымат алмашуудагы маалыматтык жетиштүүлүк нугу ушундай дал келбөөчүлүктө да болот. Бул учурда ошол дал келбөөчүлүк текстти маанилик-структуралык, прагматикалык негизде өзгөчө мазмунда уюштурат. Бул көрүнүш маалымат алмашуудагы маалыматтык жетиштүүлүк нугунун жана тексттин уюшулушунун карама-каршылыктуу табиятынын бир өзгөчөлүгү болуп саналат.

Жогоруда көрүнүп тургандай, **турмуш-тиричиликте маалымат алмашуу чөйрөсүндө тилдик жана тилдик эмес факторлордун мазмун түзүүчү мүмкүнчүлүктөрү да, аткарган кызматы да ар түрдүү.** Жалпысынан, тексттин уюшулушу тилдик жана тилдик эмес факторлордун диалектикалуу карым-катышынын негизинде ишке ашат. Анда тилдик жана тилдик эмес факторлордун катышыш үлүшү да ар түрдүү. Маселен, жолду тороп «Өтүүгө болбойт» деп жазылып турган текстти түшүнүүдө тилдик эмес факторлордун (жолдун атайы торолушу, ремонт иштерин жүргүзүүдө коюлуучу тиешелүү белгилердин болушу, жолдун казылып өтүүгө мүмкүн болбой калышы, адамдардын жана техникалардын иштеп жатышы сыяктуу жана башка жагдайлардын) үлүшү көп. «Өтүүгө болбойт» деген тексттин мазмуну бизге көрүү (визуалдык) жана угуу (аудиалдык) негизинде кабыл алынган тилдик эмес факторлордун тутумунда, фонунда, органикалык биримдигинде гана толук түшүнүктүү болот. Ошондой тилдик эмес факторлордун таасиринде жана активдүү катышында гана «Өтүүгө болбойт» деген сүйлөм мазмунду туюндуруп, өз алдынча бирдиктүү, бүтүндүккө ээ болуп, тексттик деңгээлге көтөрүлөт. Эгерде коммуникативдик шарт-кырдаал менен шартталган жогоруда аталган тилдик эмес факторлор коштолбосо, «Өтүүгө болбойт» деген туюнтма мазмунга эмес, мааниге ээ болот да, сүйлөм катары эле эсептелинет. Демек, турмуш-тиричиликте маалымат алмашуу чөйрөсүндө колдонулган айрым тилдик каражаттар (сүйлөм, сөз айкашы, сөз да, кээде үзүл-кесил айтылып чектелген тыбыштар да) көп түрдүү, көп түстүү тилдик эмес факторлордун тутумунда, фонунда, алардын

жигердүү (активдүү) таасиринин, мазмундук уюшуунун негизинде мазмунга ээ болуп, алар маалыматтык жана логика-прагматикалык жактан текст болуп уюшулат. Мындай уникалдуу, кичинекей (мини) тексттерде тилдик эмес факторлордун мазмун түзүүчү, аны уюштуруучу мүмкүнчүлүктөрү да, коммуникативдик-прагматикалык таасири да, текстти уюштурууга кошкон салымы, үлүшү да көп болот.

Ушул өңүттөн алып караганда, турмушта көп эле кездешип жүргөн таарынып **унчукпай коюу да өзүнчө бир текст болуп саналат**. Аны **унчукпоо тибиндеги текст деп атайбыз**. Анда тилдик эмес негизде «нааразылык», «таарыныч», «ыза болуу», «өкүнүү», «жек көрүү», «иренжүү», «түнүлүү» же жана башка ушул сыяктуу мазмун туюндурулат. Таарынуунун деңгээли, мүнөздүү өзгөчөлүктөрү адресанттын кабагынан, көз карашынан, мимикаларынан, кыймыл-аракетинен деталдашып туюндурулат. Маселен, адресанттын бети кубарып, ачууга, ызага муунуп турушу мүмкүн, же жөн гана кайдыгер, муздак, суз көз караш менен карашы мүмкүн, же суроого жооп бербей, эч нерсеге көңүл бурбай өз иши менен алектенип олтуруп алышы ыктымал. Мындай учурда таарынтып алган адам бул таарынычтын себепин, мотивдерин өзү иликтеп түшүнөт же боолголойт. Кээде эки жак тең унчукпай олтуруп, анан үн катпай тарап кетишет. Бул да маалымат алмашуунун, сүйлөшүүнүн бир түрү. Анда таарынычка таарыныч менен жооп (реакция) кылынат. Мындай типтеги маалымат алмашууда тилдик эмес факторлордун үлүшү көп. Алар бул учурда активдүү роль ойнойт. Демек, кээде унчукпоо да көптөгөн тилдик эмес факторлордун фонунда мазмунга ээ болот. Ошондо аны текст катары кароого болот. Бирок бардык эле учурда унчукпоо мазмунга ээ боло бербейт. Унчукпоо көбүнчө мааниге ээ. Ошондуктан бардык эле унчукпоону текст катары кароого болбойт. Турмушта унчукпоонун ар кандай себептери, мотивдери бар. Аны конкреттүү жагдай-шартта гана так туябыз. Тактап айтканда, маалымат алмашуунун конкреттүү өзгөчөлүктөрүнүн фонунда гана унчукпоонун текст же текст эмес экенин аныктасак болот.

Унчукпоо түрүндөгү текстте маанилик-структуралык уюшуу тилдик эмес, факторлордун активдүү катышышы аркылуу ишке ашат. Бул кубулуш да стилдик факторлорго көз каранды. **Унчукпоо текстинде үзгүлтүксүз психологиялык таймаш болот**. Анда ар тараптуу, терең анализ жүргүзүлөт. Андай **таймаштын терс**

(негативдүү) жагдайлары (сес көрсөтүү, коркутуу, кыял көрсөтүү, кек сактоо, баалануу, кемсинтүү, басынтуу, теңине албоо, эсине келтирүү, өзүн көрсөтүү, бой көтөрүүчүлүк, текеберлик жана башкалар) жана **он (позитивдүү) негиздери** да (айттырбай, эскертпей түшүнүү, алдын ала туя билүү, түшүнүүчүлүк менен кабыл алып, белгилүү нерсени майдалап деталдаштырбоо, адресаттын аброюн сыйлап, сыр билгилик, дилгирлик, ийкемдүүлүк кылуу жана башкалар) **болот**. Демек, унчукпоонун мотивдери, жагдай-шарттары, маалыматтык-коммуникативдик табияты ар башкача мүнөзгө ээ. Ошондой эле **мындай типтеги тексттер стилдик факторлорго бекем көз каранды**. Ошондуктан унчукпоону стилдик өзгөчөлүктө кароо зарыл деп ойлойбуз.

Маселен, иш стилинде унчукпоо салыштырмалуу сейрек учурап, өзүнчө расмий (официалдуу) кырдаалды туюндурушу мүмкүн. Унчукпоо көркөм стилде образ түзүү мотиви менен татаалдашарын байкоого болот. Турмуш-тиричилик чөйрөсүндөгү түзмө-түз, контактуу мүнөздөгү унчукпоо текстинде тилдик эмес факторлорду көрүп, угуп, түздөн-түз сезип кабыл алабыз. Ал эми көркөм стилдеги жазуу түрүндөгү унчукпоо текстинде текстти уюштуруучу тилдик эмес факторлор активдүү роль ойнойт. Жазуу түрүндөгү тексттин табиятына, өзгөчөлүгүнө ылайык андай тилдик эмес факторлор автор тарабынан көркөм-эстетикалык маанайда атайы деталдаштырылып сүрөттөлөт. Анткени **унчукпоо текстинин мазмуну, жалпы табияты жана бүтүндөй өзгөчөлүктөрү тилдик эмес факторлордун тутумунда, фонунда, алардын органикалык карым-катышынын негизинде туюндурулат**. Мына ушундай илимий-теориялык, татаал, көп кырдуу маселени тереңирээк түшүндүрүү үчүн көркөм стилдеги унчукпоо тибиндеги төмөндөгүдөй текстке анализ жүргүзүүнү максатка ылайык деп ойлойбуз. Мисалы: «Биз, чөп чапкыч машине айдаган балдар, Даниярды ошондо биринчи жолу көрдүк. Анда жанагы бүгүлбөгөн бутунун жараты жакшы айыга элек, чалгыга жарабай, ал дагы машина айдашты. Чынын айтайын, биз аны анча жактыра бербедик. Себеби Данияр киши менен көп сүйлөшчү эмес. Сүйлөшсө да, ошол убакытта башка бир, өзүнө гана белгилүү ойлорду ойлогонсуп, кишини тике карап турса да, көңүлү башка жакта экени сезилип турчу. Ал өзүнөн-өзү кыялга баткандай, маңыроо сыяктуу. Аны байкаган кишилер: «Байкуш неме согуштан эси ооп калса керек», – деп да жүрүштү. Бирок Даниярдын ушул мүнөзү, кыймылы тез

иштегенине, чапчаң жүрүш-турушуна түк байланышпайт. Сыртынан карап турсаң, аны абдан курч, чечен неме го деп ойлойсуң. Мүмкүн жетимдиктин запкысын көп тартып, турмуш аны тез иштөөгө, бирок көп сүйлөтпөй, сырын ичке түйүп, сактаганга үйрөттүбү? Балким, ошондой болуш керек.

Тартайган, москоол боюна жараша Даниярдын бет түзүлүшү шылынып чап жаак, кабагы дайыма чарчаңкы жыйрылып, көзү бир калыпта салмактуу тиктейт. Анын жүзүн өзгөртүп, кыймылга келтирген – ийкемдүү кашы. Кээде ал бир үн чалгансып, сесте калганда, канат серпкендей кашы өйдө боло берип, көзү жалжылдап, бир нерсеге сүйүнгөн өңдүү болот. Ал эмнеси экени биз үчүн түшүнүксүз. Бул гана эмес, анын башка да кызыктары бар. Кечке жуук, иңир чалышта аттарды коштоодон чыгарып, казанда кайнаган тамак качан даяр болот деп, отту тегеректеп, баарыбыз дем алып күтүп отурабыз. Данияр болсо, жаныбыздагы Кароол дөбөгө чыгып барып, караңгы киргенче ошол жерде олтурат. «Эмнеси бар анда, күзөт күзөтөбү», – деп биз күлөбүз. Бир күнү кызыгып, мен дагы Даниярдын жанына дөбөгө чыгып отурдум. Анча деле укмуштуу эчтеке жоктой бул жерде. Ырас, дөбөнүн үстүнөн айлана кеңири ачылып, тоо этектеп коюлуп келе жаткан көгүш иңирде, жайкы талаалар деңиз түбүнө чөккөнсүп, барган сайын куйкум көлөкө жамынат. Данияр менин мында келгениме көңүл бурган жок. Сыңар тизесин кучактап, тек өзүнчө кыялданып, жүзү эргиген мейримде отуруптур. Ушул учурда ал мен укпаган, менин кулагыма жетпеген кандайдыр кереметтүү бир нерселерди тыңшап, ошого жан дили менен берилип, кулак салып отурган өңдүү туюлат. Кээде анын кашы бийик серпилип, көзү жайнап, ичинде демиккен бир зор күч бардай, ал чыңала түшүп, сыягы азыр өйдө тура калып, кулачын жая, айланадагы көз көргөндүн баарын кучактап, көкүрөгүнө бекем кысчудай сермелет. Бир карасам, жок, жөн эле чарчаган эмедей шалдырап, дем алып отурган сыяктуу» (Ч.Айтматов. 1982. 208–209-б.).

Бул мисалда Даниярдын унчукпаганы – мазмунга, маанилик-структуралык бүтүндүккө ээ болгон өзүнчө текст. Биз жогоруда айткандай, ал унчукпоону текст кылып турган негизги өзөк – андагы тилдик эмес (экстралингвистикалык) факторлор. Ал факторлор автор тарабынан өтө кылдат сүрөттөлүп берилген. Турмуш-тиричиликте жандуу, түзмө-түз оозеки сүйлөшүүдө тилдик

эмес факторлорду көрүп, угуп, сезебиз да, ошол туюлган нерселер менен чогуу органикалык бирдикте, бүтүндүктө гана унчукпоо мазмунга ээ болуп, текстке айланат. Ал эми жазуу түрүндөгү көркөм текстте ушул коммуникативдик кубулушту баш мээде чыныгы чагылдыруу үчүн тилдик эмес факторлор автор тарабынан элестүү, образдуу сүрөттөлүп туюндурулушу зарыл болуп саналат. Ансыз Даниярдын унчукпоосу өзүнчө текст катары мазмунга, өзүнчө коммуникативдик бүтүндүккө ээ боло албайт. Анализге алынчу текстте текстти уюштуруучу активдүү кызмат аткарган тилдик эмес факторлор бар. Алар төмөндөгүлөр:

1. Бүгүлбөгөн бутунун жараты жакшы айыга элек...
2. Данияр киши менен көп сүйлөшчү эмес.
3. Сүйлөшсө да... ошол убакта... башка бир ойлорду ойлогонсуп, кишини тике карап турса да, көңүлү башка жакта экени сезилип турчу.
4. Ал өзүнөн өзү кыялга баткандай.
5. Аны байкаган кишилер: «Байкуш неме согуштан эси ооп калса керек», – деп жүрүштү.
6. Бирок Даниярдын мүнөзү, кыймылы тез иштегенине, чапчан жүрүш турушуна түк байланышпайт.
7. Ал сыртынан абдан курч, чечен немедей көрүнөт.
8. Тез иштейт... көп сүйлөбөйт. Сырын ичке түйүп сактайт.
9. Данияр москоол бойлуу, чап жаак, кабагы дайыма жыйрылып, көзү бир калыпта салмактуу тиктейт.
10. Анын жүзүн өзгөртүп, кыймылга келтирген – ийкемдүү кашы.
11. Кээде ал бир үн чалгансып, сестее калганда канат серпкендей кашы өйдө боло берип, көзү жалдылдап, бир нерсеге сүйүнгөн өндүү болот.
12. Кечке жуук, иңир чалышта... Данияр жаныбыздагы Кароол Дөбөгө чыгып барып, караңгы киргенче ошол жерде олтурат.
13. ...дөбөнүн үстүнөн айлана кеңири ачылып, тоо этектеп коюлуп келе жаткан көгүш иңирде, жайкы талаалар деңиз түбүнө чөккөнсүп, барган сайын куйкум көлөкө жамынат.
14. Данияр менин келгениме көңүл бурбай... сыңар тизесин кучактап, тек өзүнчө кыялданып, жүзү эргиген мейримде отуруптур.
15. Ушул учурда ал мен укпаган, менин кулагыма жетпеген кандайдыр кереметтүү нерселерди тыңшап, ошого жан дили менен берилип; кулак салып отурган өндүү...

16. Кээде анын кашы бийик серпилип, көзү жайнап, ичинде демиккен бир зор күч бардай, ал чыңала түшүп, сыягы азыр өйдө тура калып, кулачын жая, айланадагы көз көргөндүн баарын кучактап, көкүрөгүнө бекем кысчудай сермелет.
17. Бир карасам, жөн эле чарчаган эмедей шалдырап, дем алып отурган сыяктуу.

Аталган тилдик эмес факторлор символикалуу табиятка ээ болгондуктан, алар өз ара дагы түшүндүрмөлөргө, (интерпретацияга) муктаж. Маселен, дагы теренирээк иликтөөгө алсак, бул тилдик эмес факторлордун түпкүрүндө бир нече маанилер чөгөрүлгөн. Ушундай коммуникативдик тактикада жана стратегияда автор тарабынан Даниярдын көркөм образы деталдаштырылып, ичинен аңтарылып түзүлгөн. Мисалы, «Киши менен көп сүйлөшчү эмес» деген туюнтманы биз эки жактуу түшүнсөк болот. Биринчиден, бул туюнтма адамдын терс сапаты катары (эч ким менен иши жок, кайдыгер, өзүмчүл, башка бирөө менен ой бөлүшүүнү каалабаган, башкаларга көргөн-билгенин ыраа көрбөгөн пассивдүү, айтаарга эч нерсеси жок, ойго жарды, билими, аракети, изденүүсү аз адам сапаты катары) кабыл алынышы мүмкүн. Экинчиден, бул туюнтма адамдын жекече мүнөзүн, өзгөчөлүгүн туюндурган оң сапат катары (майда-барат нерселер менен башкалардын убактысын коротууну каалабаган, ойчул, олуттуу, токтоо, салабаттуу, дайыма алды-артын ойлоп сүйлөгөн, башкаларды айтырбай түшүнгөн, дилгир, тыкан адам сапаты катары) кабыл алынат. Мисалга алынган унчукпоо текстинин жалпы мазмунуна караганда, «киши менен көп сүйлөшчү эмес» деген туюнтма оң сапат катары колдонулган. Ошол оң, (позитивдүү) маани башка тилдик эмес факторлор аркылуу өнүктүрүлгөн, улантылган. Ушуга байланыштуу «сүйлөшсө да... ошол убакта... башка бир ойлорду ойлогонсуп, тике карап турса да, көңүлү башка жакта экени сезилип турчу» деген туюнтма «кайдыгер», «көңүл кош» адамдык сапатты туюндурган мааниде эмес, эмне жөнүндө сөз болорун алдын ала сезип, дароо кабылдай алган, сүйлөшүүнүн логикасын, мазмундук бүтүмүн, жыйынтыгын алдын ала туя билген, ошо аралыкта сөз болуп жаткан объектинин башка өңүттөрүн да ойлоп, иликтегенге үлгүргөн, акылы толук, зирек адамдык сапаты катары колдонулганы байкалат.

«Өзүнөн-өзү кыялга баткандай» деген туюнтмадан Даниярдын ак ниет, жан дүйнөсү бай жана аруу, таза, эч кимге залалы, кыянатчылыгы жок, ой-санаасы тунук адам экенин байкайбыз. Бул унчукпоо

хандык такка көтөргөн учурда («Сынган кылыч» романындагы) Шерали хандын «кулагы дуулдап, эми кайда тиктерин билбей, эки колун кайда коёрун билбей, маңыроо тартып, дабдырап олтуруп калгандагы» унчукпоосундай эмес. (Касымбеков Т. 1990., I том. 253-бет). **Даниярдын унчукпоосу маңыроо унчукпоо эмес, ал – ойчул, изденгич мүнөздөгү унчукпоо.** Ошондуктан анын «мүнөзү, кыймылы тез иштегенине, чапчаң жүрүш-турушуна түк байланышпайт». Данияр сыртынан мелмилдеп тынч көрүнгөнү менен, күч-кубаты тереңде оргуштап кайнаган дайрага окшош. Эл аны сыртынан бир «байкуш», «маңыроо» сыяктуу эсептегени менен, анын ички дүйнөсү башка. Ал – өзүн, өзүнүн ички мүмкүнчүлүктөрүн уюштуруп, ишке ашыра алган, өзүн-өзү жеңе алган, турмушка бышкан, чыйрак, эрктүү адам. Бул айтылгандарды анын «чапчаң жүрүш-турушу» айгинелеп турат. Ал эми «тез иштегени» – анын тез ой жүгүртө билгенинин натыйжасы катары да каралышы мүмкүн. «Көп сүйлөбөй, сырын ичке түйүп сакташы» – анын акылдуулугун, сабырдуулугун туюндургандай сезилет. «Чап жаак, москоол боюна» караганда, ал түйшүкчүл, тынчы жок, иштемчил, демек, алы-күчү толук, руху бекем адам. «Көзү бир калыпта салмактуу тиктейт» деген туюнтма Даниярдын токтоо, өзүн-өзү кармай билген, туруктуу, сабырдуу мүнөзүн кыйытып турат. «Анын жүзүн өзгөртүп, кыймылга келтирген ийкемдүү кашы» – дүйнөнү активдүү кабылдоонунун, ойчулдуктун, байкагычтыктын жана сезимталдыктын символу болуп саналат. Ошондуктан Данияр айланадан «үн чалгансып», «сестее калып», «көзү жалжылдап», табияттагы нерселерге чындап «сүйүнө алат». Ал – табиятты сезип, андан өзүн өзү толуктап турган, табияттын көрүнүштөрүнө чындап кубана алган, сезимтал, жан дүйнөсү баёо, таза, дилгир адам. «Кароол дөбөгө чыгып», «караңгы киргенче ошол жерде» тирүүлүктүн ырахатын туюп, табият менен сырдашуу, өзүн-өзү толуктоо ал үчүн өзүн-өзү издөөгө барабар. Анын сыңар тизесин кучактап, «өзүнчө кыялданып», «кандайдыр кереметтүү нерселерди тыңшап», «ошого жан дили менен берилип», «жүзү эргиген мейримде олтурушу» – дүйнөнү өзүнчө кабылдап жашаган, инсандык сапаттары толук бышып жетилген, башкалардан кескин айырмаланган, жан дүйнөсү кайталангыс, индивидуалдуу, жеке өзгөчөлүктөргө арбын, оригиналдуу адамдын элесин көз алдыга тартат.

Жогоруда көрүнүп тургандай, аталган тилдик эмес факторлор өзүнүн тутумуна бир нече маанилерди чөгөрүп тургандыктан, алар

символикалуу негизде Даниярдын образын, моралдык-психологиялык, нрава-этикалык турпатын, адамдык дараметин жана ички мүмкүнчүлүктөрүн терең ачып бере алат. Ошондуктан тилдик эмес факторлордун жогорудагыдай түрлөрү унчукпоо тибиндеги бул текстти мазмундук жактан уюштуруучу жигердүү кызмат аткара алды.

Бул тилдик эмес факторлор бири-бири менен тыгыз байланышып, бирин-бири ачып, бирин-бири аныктап, улап тургандай карым-катнашта болгондуктан, унчукпоо тибиндеги тексттин кадимкидей кыймылы (динамикасы), мезгилдик, мейкиндик чеги, чен-өлчөмү, логика-коммуникативдик багыты, мазмундук өнүгүүсү, үзгүлтүксүз кыймылы (континууму) болот. Башкача айтканда, **унчукпоо – кадимкидей жандуу, кыймылдуу кубулуш**. Анын башталыш, өнүгүш жана аякталыш этаптары жана бүтүндөй өзгөчөлүктөрү тилдик эмес факторлордун негизинде туюндурулат. Мисалы, жогорудагы тексттин төмөндөгүдөй логикасы үзгүлтүксүз кыймылы (континууму) бар: «Дөбөдө тынч олтурат» «Көздөрү жайнап», «кубанып», «кыялданып», айлананы кучагына бекем кысчудай сермелип», «чыналып» «сонуркоосу, бугу таркап», «шалдырап, дем алат».

Ошентип, унчукпоо өзүнчө кубулуш катары белгилүү бир маанилик кыймылга (динамикага) ээ. Ал өнүгүп, өзгөрүп, аякталат. **Унчукпоонун да чеги, норма-галабы, орду жана аткаруучу белгилүү бир кызматы болот**. Унчукпоо орунсуз болгондо түшүнбөөчүлүккө, баш аламандыкка жол берилет. Бул учурда маалымат алмашуунун мазмунуна, таасирдүүлүгүнө жана андагы мамиле-катышка доо кетет.

Анализге алынып жаткан унчукпоо текстинде тилдик эмес, факторлорду көркөм-эстетикалык негизде сүрөттөө, аларды прагматикалык бир структурага, маалыматтык бир бүтүндүккө бириктирүү жалпыдан жекеге, белгилүүдөн белгисиздикти көздөй багытталган. Маалымат туюндуруунун мындай стратегиясы жана мазмундук уюшулушу, биринчиден, сүрөттөлүп жаткан референттин (Даниярдын) жалпы, сырткы турпатынан анын жеке, ички жан дүйнөсүнө, адам катары ыйык туткан нрава-этикалык кредосуна, кулк-мүнөзүнө, инсандык салт-жөрөлгөлөрүнө менталитетине сүнгүп кирүүгө, андагы өзгөчөлүктөрдү терең иликтөөгө жардам берсе, экинчиден, ошол кубулушту жөн эле туюндурбастан, аны көркөм, эстетикалуу, образдуу, символикалуу ой толгоолор, ой

жоруулар формасында туюндурууга мүмкүнчүлүк түзөт, үчүнчүдөн, маалымат туюндуруунун мындай стратегиясы жазылган текстти автор элестеткендей так, адекваттуу түшүнүүгө, кабыл алууга көмөкчү болот. Мында бир эле негизде (текстте) сүрөттөө, референтти ар тараптан туюндуруу, элестетүү, сунуштоо жана туюндурулган нерселерди так, адекваттуу кабыл алууга байланыштуу механизмдер, жөрөлгөлөр кошо камтылып берилген. Натыйжада, Даниярдын бул унчукпоосу табият менен турмуштагы нерселерге өз алдынча кылдат иликтөө жүргүзүүгө далалат кылган, дүйнөнүн карама-каршылыгын өз алдынча чечмелөөгө багыт алган, өзүн-өзү издеген, өзүн-өзү түзүүгө аракет кылган, ички дүйнөдө гана буркан-шаркан түшкөн, активдүү, ойчул, изденгич мүнөздөгү унчукпоо экенин туябыз. Ошентип, унчукпоо тибиндеги бул көркөм текст образ түзүү максаты, мотивдери менен татаалдашкан. Чындыгында эле, бул унчукпоонун артында акылдуу, жан дүйнөсү бай, эрктүү, майтарылбас адамдын образы турат.

Жогорудагы анализден көрүнүп тургандай, көркөм стилдеги унчукпоо тексти менен турмуш-тиричиликте маалымат алмашуу чөйрөсүндөгү унчукпоо текстинин жалпы окшоштуктары да жана айырмасы да арбын. Ошондуктан көркөм стилдеги унчукпоо тексти терең иштелип, көркөм образ түзүү максатын көздөгөнү менен, жазуу түрүндө болсо да, дал турмуштагыдай бирдиктүү ассоциацияны, турмуштук көрүнүштөрдүн элесин, анын көп түрдүү өзгөчөлүктөрүн, нюанстарын түзө алат. Ошондой ассоциативдик ой-туюм, кабылдоо, элестөө тилдик эмес факторлор аркылуу ишке ашат. Демек, **унчукпоо текстинин мазмундук түзүлүшү, уюшулушу, тилдик эмес факторлор тарабынан түзүлөт**. Албетте, мындай түрдөгү тексттердин уюшулушунда, тилдик эмес факторлордун үлүшү арбын. Ошондуктан алар үстөмдүк (доминанттык) абалга, ролго ээ.

Турмуш-тиричиликте маалымат алмашуу стилиндеги текст башка функционалдык стилдеги тексттерден бир катар өзгөчөлүктөрү менен кескин айырмаланат. Жазуу тексти салыштырмалуу кийинчерээк түзүлгөндүктөн, оозеки текст алгач түптөлгөн. Оозеки текст тарыхый жактан эң байыркы текст болгондуктан, өзүнүн табияты боюнча ал интонацияга, ыргак-мукамдарга (ритмо-мелодикага) абдан бай, көп кырдуу, ары көркөм, ары жупуну, улам өзгөрүп, дал турмуштун өзүндөй кубулуп, өнүгүп турган, кыймылдуу касиетке ээ. Турмуш-тиричиликте маалымат алмашуу стилиндеги текстке тилдик

эмес факторлордун күчтүү таасир этиши дал ушундай өзгөчөлүктөрдүн болушуна себепкер болгон деп ойлойбуз. Тактап айтканда, маалымат алмашуунун максаты, прагматикасы, этикасы, тактика-стратегиясы, логикалык негиздери, айтуучу (адресант) менен угуучунун (адресаттын) туугандык, тууган эместик, жакындык, жакын эместик жагдайы, алардын билим деңгээли, дүйнө көз карашы, ишеними, акыл-эстик (интеллектилик), курактык, жыныстык, темпераменттик, кызыкчылыктык өзгөчөлүктөрү, маанайы жана башка жагдайлар турмуш-тиричиликте сүйлөө стилиндеги оозеки тексттин ар түрдүү, кубулма табиятка ээ болушуна түздөн-түз таасирин тийгизет.

Турмуш-тиричиликте маалымат алмашуу стилинин типтүү, өзөктүү (ядролук) чөйрөсү катары күнүмдүк турмуш-тиричилик эсептелинет. Ошондуктан турмуш-тиричиликте сүйлөө стилиндеги тексттерге официалдуулук салыштырмалуу анчейин мүнөздүү эмес. Мындай тексттер, тескерисинче, эркин болушат. Ошондой эле адресант менен адресаттын сүйлөшүүгө катышышы да эркин мүнөзгө ээ.

Турмуш-тиричиликте маалымат алмашуу стилиндеги текст көпчүлүк учурда алдын ала даярдалбагандыктан, ал шар түзүлөт да, автоматтык мүнөздө болот. Мындай тексттерде сезимдердин (эмоциянын) ар кандай түрлөрүн, ар кандай мамилени жана ушуга байланыштуу ар кандай маанилик кырдаалдарды, өзгөчөлүктөрдү, оттенкторду, нюанстарды кылдат туюндуруу өтө күчтүү өнүккөнүн байкоо кыйын эмес. Анда маалымат көпчүлүк учурда тилдик эмес каражаттар (ымдоо, жансоо, ар кандай кыймылдар (жест), адамдын жүзүндөгү кыймыл-аракет, (мимика), дене мүчөлөрүнүн кыймылы (пантомимика), баш ийкөө, баш чайкоо жана башка) менен коштолуп туюндурулат. Ошондуктан аталган тексттерде тилдик жана тилдик эмес факторлордун маанилик-логикалык жактан уюшуусунун негизинде билинер-билинбес маанилик жагдайлардын, нюанстардын бүтүндөй табияты, өзгөчөлүктөрү кошо туюндурулат. Бул жагдай оозеки түрдөгү мындай тексттердин маанилик-структуралык жактан уюшулуш, түзүлүш бөтөнчөлүгүн аныктайт. «Люди свободно лгут ртом, но рожа, которую они при этом корчат, все таки говорит правду», – деген Ф. Ницшенин (Ницше Ф. 1990, 303 б.) акылман байкоосу турмуш-тиричиликте маалымат алмашуу стилиндеги оозеки текстте тилдик эмес каражаттар кандай чоң роль ойноорун далилдеп, анын табиятына, маанилик жактан уюшулуш өзгөчөлүгүнө так мүнөздөмө берип турат.

Чындыгында эле, турмуш тиричиликте маалымат алмашуу

стилиндеги оозеки текст башка функционалдык стилдеги тексттерден мазмунду туюндуруу механизмдери, анда колдонулган каражаттардын мүнөзү, көлөмү, катышыш өзгөчөлүктөрү жана мазмундук уюшуусу боюнча кескин айырмаланып, өзгөчө орунда турат.

Мисалы: – Баягы кудай урган дагы уттуруптур. (мурчуюп, кол шилтейт).

Мында кол шилтөө – «о, койчу ошону», «аны сөз кылууга арзыбайт», «аны эмне кыласың» – деген маанини туюндурса, мурчуюу – «жактырбоо», «түңүлүү», «жек көрүү», «ачуулануу», «ызалануу» маанисин билдирип, маалымат алмашуунун объектисине карата айтуучунун (адресанттын) ачык, так мамилеси тилдик эмес негизде жеткиликтүү, көп кырдуу мүнөздө туюндурулду. Жогоруда байкалгандай, мындай типтеги оозеки тексттерде тилдик негизде туюндурулган суроого тилдик эмес негизде (мурчуюп, баш чайкап, тултуюп, унчукпай) жооп берүү, үзүл-кесилдик, кээ бир сөздөрдүн калтырылып кетиши, терең эллипсистүүлүк мүнөздүү. Ошондой эле тексттин тилдик эмес факторлордун системасы менен коштолуп, ээн-эркин түзүлүшү, эмоционалдуу, жандуу, таасирдүү, кыймылдуу (динамикалуу), интонацияга, ыргак-мукамга бай, көп үндүү, көп тондуу болушу, сыртынан үстүрт караганда, логикалык жактан анча тыкан жана ырааттуу эместей сыяктанып көрүнүшү, бирок анын конкреттүү мазмунга ээлиги жана фамилярдуу мүнөзгө ээ болушу мындай тексттердин жалпы, спецификалык, стилдик өзгөчөлүгүн түзөт. Ошондуктан аталган тексттердин оригиналдуу, кайталангыс мүнөздөгү логика-коммуникативдик уюшулушун жана анын диалектикалуу, карама-каршылыктуу табиятын мындай тексттердин дал ушул стилдик өзгөчөлүгү аныктап турат. Маалымат алмашуудагы стилдик фактор турмуш-тиричиликте маалымат алмашуу стилиндеги оозеки тексттин тилдик өзгөчөлүгүн, анда тилдик каражаттарды колдонуу, ылгап-иргөө механизмдерин да аныктайт жана иретке келтирет. Башкача айтканда, мындай тексттерде идиомалардын, фразеологизмдердин, окказионолизимдердин, карапайым сөздөрдүн (лексиканын), орой сөздөрдүн вульгаризм, говор, диалектизм, жаргондордун, турмуш-тиричиликке байланыштуу конкреттүү маанини, түшүнүктү туюндурган сөздөрдүн көп колдонулушу, абстракттуу түшүнүктү атаган сөздөрдүн, китептик сөздөрдүн, терминдердин жана мааниси жалпы элге түшүнүксүз чет тилинен

кабыл алынган сөздөрдүн чектелүү колдонулушу, тексттин кайталанма жана кайталангыс, стандарттуу жана стандарттуу эмес, жеке мүнөзгө ээ болушу жана башкалар стилдик факторго тыгыз байланыштуу. Ошондой эле эмоционалдуу, фамилярдуу, өзгөчө эркелетүү, жактырбоо, какшыктоо, мыскылдоо сыяктуу жана башка маанидеги сөздөрдүн автордук окказионализмдердин арбын жолугушу, көп маанилүү сөздөрдүн, синонимдердин, анын ичинен кырдаалдык (ситуативдик) синонимдердин күчтүү өнүгүшү, карапайым сөздөрдүн, макал-лакаптардын, көркөм жана жөнөкөй салыштыруулардын көп колдонулушу турмуш-тиричиликте сүйлөө стилиндеги текстти ар тараптан байытып, анда ойдун так, даана, образдуу, таасирдүү туюндурулушуна көмөк көрсөтөт.

Турмуш-тиричиликте маалымат алмашуу стилиндеги оозеки текст алдын ала даярдалып, күн мурунтан пландалып, эсеп-чотко алынбагандыктан, ал автоматтык түрдө түзүлүп, анда тилдик норманы сактоо, сөз тандоо жагынан мүчүлүштүктөргө, шарт-кырдаалга байланыштуу кайталоолорго (ситуативдик тавтологияга) жол берилет. Мындай тексттер эмоционалдуу, абдан кыймылдуу, динамикалуу, ыкчам болгондуктан, анын маанилик-структуралык жактан уюшулушу узун сүйлөмдөр аркылуу эмес, кыска, энергиялуу, эмоционалдуу кемтик, өксүк кемтик, порцелляцияланган жана сөз сүйлөмдөр аркылуу тилдик эмес факторлордун системасында, фонунда ишке ашат.

Ошондой эле мындай текстте тар чөйрөдө гана колдонулуучу диалектизмдер, жаргондор, сөгүү сөздөрү (лексикасы) да колдонулат. Кош сөздөр, сыңар маанилеш кош сөздөр жыш учурайт (мисалы: чай-пай ичип кет, бала-бакыра жакшыбы).

Турмуш-тиричиликте маалымат алмашуу стилиндеги текст интонациялык жактан ар түрдүү, кайталангыс болот. Фоностилистикалык боёкторго да абдан бай. Мындай тексттердин эмоционалдуулугу жана экспрессивдүүлүгү анын синтактика-грамматикалык түзүлүшүнөн да ачык байкалат. Анда бир тутумдуу жана кемтик сүйлөмдөр жыш колдонулат. Мисалы:

- Кандайсың?
- Жакшымын.
- Эрте кел.
- Макул.

Мындай сүйлөмдөр бул стилдеги тексттин кыска, так,

шар, шыдыр түзүлүшүн, түшүнүктүү болушун камсыз кылат. Турмуш-тиричиликте маалымат алмашуу стилиндеги текст алдын ала ойлонулуп, даярдалбагандыктан, ага порцелляция кубулушу жана сүйлөөнүн келки-келкилиги, үзүл-кесилдиги мүнөздүү.

Мисалы: – Быйыл барам го. Ысык-Көлгө.

– Кайсы учурда күтөлү?

– Барып калам. Кышка жакын.

Ошондой эле мындай тексттерде сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартиби эркин, бир кылка эмес, сүйлөмдөгү сөздөрдүн түз орун тартибинин өзгөрүшүнө (инверсияга) көбүрөөк жол берилет. Бул жагдай турмуш-тиричиликте маалымат алмашуу стилиндеги тексттин интонациялык, ыргак-мукамдык (ритмо-мелодикалык) өзгөчөлүгүн жана анда мазмунду туюндуруу технологиясынын бөтөнчөлүгүн, ар түрдүүлүгүн түзөт.

Мисалы: – Ала келдинби тумакты.

– Аай, эстен чыгыптыр!

– Алып кел эртерээк! Бар тез!

Ар түрдүү эмоция, мамиле, маанай туюндурулгандыктан, турмуш-тиричиликте маалымат алмашуу стилиндеги текст интонациялык жактан ар түркүн, көп түрдүү болот. Сүйлөө ылдамдыгынын (темпинин) тездиги кээ бир тыбыштардын түшүп калышына, ассимиляция кубулушунун болушуна таасирин тийгизет (бергел (бери кел), апкел (алып кел), жаксыңарбы (жакшысыңарбы)). Бул стилдеги тексттерде орфоэпиялык норма сакталат жана нормадан четтөөгө да жол берилет. Бирок бул учурда маалымат алмашуунун жалпы кырдаалынан, андагы тилдик эмес факторлордун табиятынан, өзгөчөлүгүнөн эмне жөнүндө сөз жүрүп жатканы, сөздүн төркүнү кайсы багытка бурулуп, кандай өзгөрүүлөргө учурап жатканы, айтылып жаткан тексттин мазмундук уюшулушу байкалып турат. Ошондуктан турмуш-тиричиликте маалымат алмашуу стилиндеги текст сыртынан чачкын, үзүл-кесил, келки-келки, бири-бирине байланышпагандай, өз алдынча (автономдуу) сыяктанып көрүнгөнү менен, анын ички мазмуну, логикалык тутуму, ирети, тартиби, прагматикасы, сөзсүз, болот. Башкача айтканда, **турмуш-тиричиликте маалымат алмашуу стилиндеги текстте ички мазмундук биримдик, маанилик-коммуникативдик түзүлүш логикалык жалпы структура баары бир сакталат.** Бирок ошол мазмундук биримдиктин, маанилик-структуралык уюшуунун

табияты башка стилдерден айырмаланып, өзгөчө спецификалык мүнөзгө ээ. Ушул себептен улам турмуш-тиричиликте маалымат алмашуу стилиндеги тексттер ар түрдүү, бири-бирине окшош эмес, кайталангыс, уникалдуу, индивидуалдуу табиятка эгедер. Алар ошол маалымат алмашуунун шарт-кырдаалы менен гармониялуу жана диалектикалуу бекем байланышта, карым-катышта түзүлөт. Ушундай типте, түрдө, мүнөздө жана ушундай маанилик-структуралык, логика-коммуникативдик уюшууда, түзүлүштө турмуш-тиричиликте маалымат алмашуу стилиндеги текст биздин турмуш-тиричилигибизде ар кандай маалымат алмашууну тейлеп турат.

ИШ КАГАЗДАР СТИЛИ

ИШ КАГАЗДАР СТИЛИНИН БАШКЫ БЕЛГИЛЕРИ ЖАНА КОЛДОНУЛУУ ЧӨЙРӨСҮ

Илимий адабияттарда бул стиль **иш кагаздар стили, канцелярдык стиль, иштиктүү стиль, официалдык иш кагаздар стили** деген сыяктуу терминдер менен аталып келе жатат⁸⁷. Алардын синонимдеш терминдер катары колдонулуп келе жатканын белгилеп кетмекчибиз жана биз жогорку терминдердин биринчисин пайдаланабыз.

Иш кагаздар стили укуктук нормаларды өзүнө камтыган, жеке адамдар менен мамлекеттин, мекеме, уюм жана ишканалар менен мамлекеттин, мамлекет менен мамлекеттердин жана жеке адамдардын ортосунда коммуникативдик аракетте болгон түрдүү иш кагаздарынын тилдик жана экстратилдик өзгөчөлүктөрүн изилдейт.

Кыргыз адабий тилинин иш кагаздар стилинин жаралышы жана калыптанышы совет бийлигинин кыргыз жеринде орношу менен тике байланыштуу. Анткени «революциядан кийин кыргыз жеринде ар кандай коомдук мекемелер, окуу жайлары ачылып, элдин жалпы сабатсыздыгынын жоюлушуна байланыштуу канцелярдык жөнөкөй иш кагаздарынан баштап, алардын татаал формаларынан болгон мамлекеттик мааниси бар иш кагаздарына чейин жазылып, алардын ар кандай үлгүлөрү өнүгүп, калыптанып, эл арасына кеңири тарай баштады»⁸⁸. Натыйжада мамлекеттик жана коомдук мекемелер

87 Караңыз: Закирова В. Официалдык-иш кагаздар стилиндеги тилдик бөтөнчөлүктөр, 35-б.

88 Закирова В. Официалдык-иш кагаздар стилиндеги тилдик бөтөнчөлүктөр, 36-б.

тарабынан чыгарылган токтомдор, буйруктар, көрсөтмөлөр, дерективалар жана башка түрдүү иш кагаздарынын мазмунун массага жеткирүү максатында Кыргыз автономиялуу республикасынын БАКы жана Эл Комиссарлар Совети 1928-жылдын 23-мартында «Кыргыз АССРиндеги советтик аппараттарды улутташтыруу жөнүндө» атайын токтом кабыл алган⁸⁹. Токтомдо республикадагы бардык мекемелерге циркулярдык жана жетекчиликке алынуучу ар түрдүү иш кагаздардын орус жана кыргыз тилдеринде жазылышы милдеттендирилген. Демек, ушул токтомдон баштап кыргыз тилиндеги иш кагаздарына мамлекеттик деңгээлде көңүл бурула баштаган.

Иш кагаздарынын кыргыз тилинде аткарылышы, биринчиден, өлкөдөгү тил саясатынын багытын негиздеди, экинчиден, элибиздин сабаттуулугунун өсүшүнө оң таасирин тийгизди, үчүнчүдөн, иш кагаздарына байланыштуу башка тилдерден кабыл алынган жана улуттук тилдин сөз жасоо моделдеринин негизинде жасалган сөздөрдүн эсебинен тилибиздин лексикалык кору байыды. Тилекке каршы, иш кагаздарын кыргыз тилинде аткаруу өткөн кылымдын 30-жылдарынын аягында солгундап, өлкөбүздө орус тилинин ролу жогорулады. Бул тилди начар билген кыргыз жетекчиге андан да начар билген жөнөкөй кыргыз орус тилинде арыз жазган доорлор келди. Натыйжада, иш кагаздарын эки тилде тең аткара албаган кыргыздардын саны жылдан-жылга көбөйдү.

Иш кагаздарынын стилдик нормалары тарыхый мүнөзгө ээ. Анын өзгөрмөлүүлүгү иш кагаздарынын тилдик жана экстратилдик каражаттарынын доорго жараша өркүндөтүлүп тургандыгында. Мисалы, бүгүнкү күндөгү арыз менен өткөн кылымдын 20-30-жылдарындагы арызды салыштырып, оюбузду бекемдесек болот⁹⁰.

Иш кагаздарынын колдонуу чөйрөсү өтө кеңири, ал коомдун бардык институттарында - бардык мекемелерде, ишканаларда, уюмдарда - чектөөсүз колдонулат. Тактап айтканда, иш кагаздары

---

89 Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик архиви.658-б.

90 Караңыз: Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: стилистиканын жалпы маселелери, 62-б., Закирова В. Официалдык-иш кагаздар стилиндеги тилдик бөтөнчөлүктөр, 37-50-б. ж.б. адабияттар.

укуктук мамилелер чөйрөсүн - мыйзам чыгарууну, иш жүргүзүүнү жана эл аралык карым-катнашты тейлейт. Демек, бул стилдин адам ишмердигиндеги жана коомдук турмуштагы аракеттенүү мейкиндиги өтө кеңири.

Иш стилинде жазылган тексттерге талдоо жүргүзүү маселелери

Иш стилиндеги текст административдик башкарууларда, мамлекеттик мекемелерде, коомдук уюмдарда жана ишканаларда, бир сөз менен айтканда, иш чөйрөсүндө маалымат алмашууну тейлөө максатын көздөйт. «Стиль – тилдик эмес (экстралингвистикалык) факторлор менен байланышкан, бекем шартташкан кубулуш» (Кожина М.Н. 1983., 66-бет). Ал эми стилди стиль кылып турган ошондой тилдик эмес факторлордун түптөлүшү, калыптанып, белгилүү бир системага, нормага ээ болушу узак убакытты талап кылган турмуштук кубулуш болуп саналат. Биздин оюбуз боюнча, **иш стилинин түзүлүшү эң алгач адамзат коомчулугунда ишмердүүлүктүн жаралышына жана иш чөйрөсүнүн түзүлүшүнө тыгыз байланыштуу**. Анткени коомдун түзүлүшү, анда адамдардын жашоосуна, тиричилик кылуусуна байланыштуу ар түрдүү ишмердиктин, биргелешип иштөө процессинин активдешиси (турмуш-тиричиликте ээн-эркин сүйлөшүүдөн обочолонгон) маалымат алмашуунун башкача жолун, ыкмасын, иретин жана тартибин жарата баштаган. Албетте, баштапкы мезгилде иш стилиндеги текст жөнөкөй, примитивдүү, турмуш-тиричиликте сүйлөө стилиндеги тексттерден анчалык деле обочолоно бербеген жана оозеки түрдө болгон деп ойлойбуз. Кийинчерээк аң-сезимдин өнүгүүсүнүн негизинде коомдук мамилелердин тереңдеши, турмуштук керектөөлөрдүн өсүшү адамзатта ишмердиктин жана иш чөйрөсүнүн бекем түптөлүшүнө түрткү берген. Акырындап иш стилиндеги текст турмуш-тиричиликте сүйлөө стилинде түзүлгөн тексттен мазмуну, формасы, мүнөзү, түзүлүш технологиясы жана прагматикасы боюнча айырмалана баштаган. Бул айырма коомдун өнүгүшүнө, өндүрүштүн улам телчигип ирденүүсүнө байланыштуу андан ары тереңдеп жүрүп отурган. Натыйжада, баштапкы окшоштуктун жиги да калбай өзгөрүп, бул эки стиль эки башка мүнөзгө ээ болду.

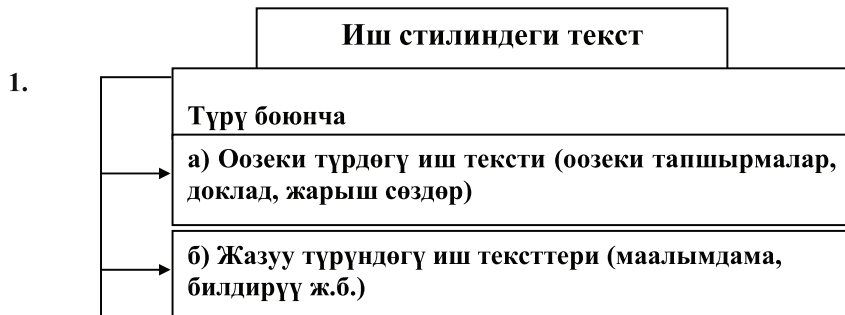
Байкоолорубуз боюнча, **тексттин түзүлүшүндө**, анын маанилик-структуралык, логика-коммуникативдик уюшулушунда,

адам баласынын аң-сезиминин тарыхы, ой жүгүртүү эволюциясы, коомдук өнүгүүсү, маданий кубулуш-көрүнүштөргө карата мамилеси жана дүйнөнү таанып билүү жолдору, ык-амалдары кошо камтылган болот. Ушул өнүгтөн алып караганда, адамзат коомунун тарыхында турмуш-тиричилик чөйрөсүнөн кийин иш чөйрөсү түптөлгөн деп ойлойбуз. Иш чөйрөсүнүн натыйжасында акырындап иш стили калыптанган. Иш чөйрөсүнүн түзүлүшү жөнөкөйдөн улам татаалды көздөй беттеп, коомдун, коомдук аң-сезимдин, коомдук ишмердиктин жана маданияттын фонунда жүзөгө ашкан. Демек, иш стилиндеги тексттин маанилик-структуралык уюшулушун иш стилинин жалпы эле тарыхый өнүгүүсүнүн фонунда кароо өзгөчө мааниге ээ. Анткени бул тарыхый өнүгүүдө иш стилиндеги тексттин коммуникативдик бүтүндөй табияты, өзгөчөлүктөрү, маанилик-логикалык уюшулуш технологиясы (интеграциясы) жана анда маалымат туюндуруу, маалымат кабыл алуу багытында чен-өлчөмдөрдүн, нормативдердин калыптаныш эволюциясы бар. Турмуштук логика менен салыштырып караганда, иш стилинде эң алгач жөнөкөй тексттер (макулдашуулар, келишимдер, көрсөтмөлөр жана башкалар) оозеки түрдө түзүлүп, иш чөйрөсү акырындап турмуш-тиричилик чөйрөсүнөн обочолону баштаган. Балким, мындай обочолонуу процесси миндеген жылдарды талап кылган чыгар. Бара-бара **иш чөйрөсүнүн калыптана башташы, деги эле, ишмердиктин, өндүрүштүн өнүгө башташы иш стилинде маалымат алмашуунун мүнөзүн да, формасын да өзгөрүүгө учураткан.** Кийинчерээк мамлекеттик, административдик башкаруу институттарынын түзүлүшү менен коомдо укуктук мамилелерди теске салуу, бардык адамдарга бирдей тиешелүү мыйзамдык макулдашууларды түзүү зарылдыгы туулду. Ошондой эле мамлекеттер аралык кызматташтык мамиле, карым-катнаштар түзүлүп, жолго коюла баштады. Натыйжада, мамлекеттин ичиндеги иш-чараларды жүзөгө ашыруу, теске салуу максатында административдик-кеңсе иш тексттери (арыз, билдирүү, буйрук, өмүр баян, тил кат, ишеним кат, мүнөздөмө жана башкалар) жана мыйзам чыгарууга байланыштуу тексттер (мыйзам, атуулдук жана кылмыш актылары, уставдар жана башкалар) түзүлгөн. Мамлекеттер аралык байланышты, тышкы иштер саясатын жөнгө салуу багытында дипломатиялык иш тексттери (нота, меморандум, коммюнике, макулдашуу, конвенция жана башкалар) түзүлдү.

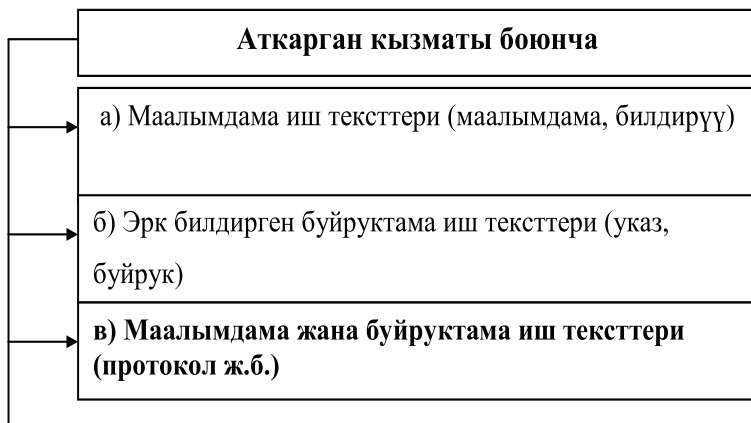

Иш процессинин маани-мазмунунун, масштаб-көлөмүнүн кеңейишине жана ишти туруктуу (стабилдүү) уюштурууга, аны көзөмөлдөөгө, ишти аткарууга ыңгайлуу болгондугуна байланыштуу иш стилиндеги текст басымдуу көпчүлүк учурда жазуу формасында түзүлө баштаган. Акыры иш чөйрөсүндө көбүнесе жазма текст формасында маалымат алмашуу жөрөлгөсү калыптанган. Ал жөрөлгө иш процессинин табиятынан, талаптарынан, андагы зарылдыктан улам пайда болгон. Ошентип, иш чөйрөсүндө жазма текст түрүндө маалымат алмашуу бүгүнкү күнү көнүмүш салтка, стандартка айланды.

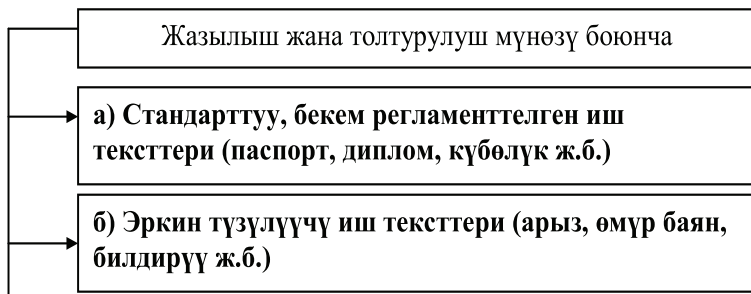
Мына ушул себептерден улам, иш стилиндеги текст көпчүлүк учурда жазма түрүндө болот да, жазуу текстинин мыйзам ченемине жана мазмундук жактан уюшулуш технологиясына, интеграцияланыш өзгөчөлүгүнө ылайык түзүлөт. Иш стилиндеги жазма тексттин түзүлүш эволюциясына көз чаптырсак, жөнөкөй, кыска түзүлүшүнө, камтыган маселесине жана аткарган кызматына караганда, маалымдама, билдирүү тибиндеги расмий эмес кеңсе (административдик) иш тексттери биринчи түзүлгөн сыяктуу. Иш тексттеринин бул түрү документациялоо, документ текстин түзүү салт-жөрөлгөсүнүн башталыш этабын көз алдыга элестетет. Анткени анда жөнөкөй түзүлүш, кыскалык, бир кызмат аткаруучулук (монофункционалдуулук) бар. Ал эми расмий мүнөздөгү мыйзам тексттери жана дипломатиялык иш тексттеринин түзүлүшү адамзат цивилизациясынын кийинки, өнүккөн этабына туура келет. Аталган расмий иш тексттери көтөргөн маселелери, түзүлүшү, мүнөзү, багытталган объектисинин масштабуулугу, укуктук күчүнүн олуттуулугу жана көп кызмат аткаруучулук (полифункционалдуу) табияты боюнча жөнөкөй, кеңсе иш тексттеринен кескин айырмаланат. Албетте, бүгүнкү күнү иш стилиндеги тексттер ар кандай багыттан, өңүттөрдөн түр-түрлөргө бөлүнүп (классификацияланып) жүрөт. Маселен,

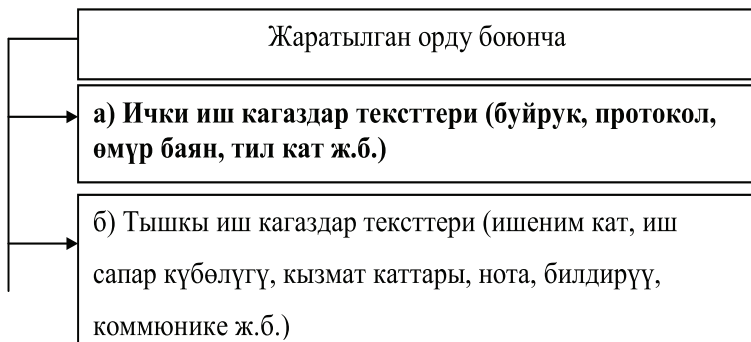
2.

3.

4.

5.

- Көтөргөн маселеси боюнча
- а) Жөнөкөй иш тексттери (арыз, өмүр баян, тил кат)
- б) Татаал иш тексттери (буйрук, протокол, келишим, меморандум)

6.

- Мазмунду баяндоо өзгөчөлүгү боюнча
- а) Жеке мүнөздөгү иш тексттери (арыз, өмүр баян, түшүнүк кат, тил кат)
- б) Типтүү иш тексттери (буйрук, протокол, келишим, мыйзам.)
- в) Стандарттуу иш тексттери (паспорт, диплом, аттестат).

7.

- Мазмуну жана арналышы боюнча
- а) Өздүк иш тексттери (арыз, өмүр баян, түшүнүк кат, тил кат, кызмат сапар отчету ж.б.)
- б) Расмий иш тексттери (кеңседе аткарылган бардык документтер, буйрук, отчет ж.б.)
- в) Дипломатиялык иш тексттери (нота, билдирүү, меморандум ж.б.)

8.

- Жалпы табияты боюнча
- а) Расмий иш тексттери же буга мыйзам түрүндөгү жана дипломатиялык иш тексттери кирет. (мыйзам, указ, программа, токтом, келишим, жобо, меморандум, буйрук, билдирүү)
- б) Расмий эмес иш тексттери (буга административдик – кеңсе жана жеке мүнөздөгү иш тексттери кирет. Маалымдама, мүнөздөмө, тизме, токтом, буйрук, көрсөтмө, арыз, өмүр баян, ишеним кат, түшүнүк кат, келишим, эсеп-кысап, акт, билдирүү ж.б.)

Бул схемадан иш стилиндеги тексттердин бүтүндөй түрлөрүн (политрасын) көрүүгө болот. Булар боюнча буга чейин кеңири маалыматтар бар. (караңыз. М.Н. Кожина 1983., В.В. Виноградов 1963., С.А. Давлетов 1990., В. Закиров 1983., Т. Ашырбаев 2004.).

Иш стилиндеги тексттин маанилик-структуралык жактан уюшулушу анын логика-коммуникативдик табияты жана аткарган коммуникативдик кызматы башка функционалдык стилдеги тексттерден кескин айырмаланган спецификалуу өзгөчөлүктөргө ээ. Мындай болушунун себеби иш стилиндеги текст иш чөйрөсүнүн мыйзам ченемине, өзгөчөлүгүнө байланыштуу шартталган тилдик эмес факторлордун коштоосунда гана толук мазмунга ээ болот. Ошондуктан **маалыматтык жетиштүүлүк принциби иш стилиндеги текстте башка стилдеги тексттерге караганда өзгөчөлүү мүнөзгө ээ**. Маселен, жазылган арыз көптөгөн тилдик эмес факторлордун (мамлекеттин болушу, анда ишти башкаруу, жөнгө салуу системасынын болушу, өндүрүш же мекеменин ушул учурда иштеп турушу, ишкер адамдар тарабынан белгилүү бир мамиле-катыш түзүү жөрөлгөлөрүнүн, регламентациясынын жана талап, нормаларынын иштелип чыгышы, мекеменин жана арыз жазган адамдын (субъектинин) кандайдыр бир кызыкчылыгынын болушу, эки тараптын тиешелүү юридикалык укук, милдеттеринин болушу, арыздын буга чейин калыпташкан формада, стандартта, түшүнүктүү, кыска жазылышы, анда документке тиешелүү белгилердин (реквизиттердин) туура жана толук көрсөтүлүшү сыяктуу тилдик эмес факторлордун) коштоосунда гана толук мазмунга ээ болуп, коммуникативдик кызмат аткарат жана аларыз ошондо гана юридикалык күчкө ээ болот. Демек, кыска, так, шаблондуу мүнөздөгү иш стилиндеги тексттин табиятын иш чөйрөсүнүн талап, муктаждыктарынын негизинде жаралган дал ушундай тилдик эмес факторлор аныктап турат. Ошондуктан **иш стилиндеги текст иш жүргүзүүгө тиешелүү, маалымат алмашууга ылайыктуу негизде түзүлөт**. Мына ушул жагдайлар иш стилиндеги тексттин маанилик-структуралык жана логика-коммуникативдик жактан уюшулушунун мүнөзүн да аныктайт. Бул жагдайларды эске алмайын, иш стилиндеги тексттин уюшулуш, түзүлүш, өзгөчөлүктөрүн жана механизмдерин толук таанып билүүгө мүмкүн эмес деп ойлойбуз.

Ошентип, иш стилиндеги текст иш чөйрөсүнүн талаптарын чагылдырган тилдик эмес факторлордун негизинде уюшулат, түзүлөт.

Мисалы:

Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин ректору
Ч.У. Адамкуловага
ушул эле университеттин кыргыз филологиясы факультетинин
кыргыз тил илими кафедрасынын
доценти Асанов Таалайдан

Арыз

Мага 2015-2016-окуу жылында келишимдик бөлүмдө 0,5 (жарым) ставка көлөмүндө сабак өтүүгө уруксаат берүүңүздү өтүнөм.

Арыз ээси /колу/

Т.Асанов.
9-сентябрь, 2015-жыл.

Бул арыз – өзүнчө текст. Бул текст иш стилинин табиятына ылайык түзүлгөн. Ошондуктан арыз иш кагаздары талап кылган формага жана анын мазмунун түзгөн бөлүктөргө бөлүнүп, атайы графикалык жактан обочолонуп жазылган. Арызда маалыматтын жайгашуу орду атайы бири-биринен бөлүнүп, так берилгендиктен, анда негизги мазмунду кабыл алуу жеңил жана көп убакытты талап кылбайт. Дал ушул убакытты үнөмдөө, иш чөйрөсүндө убакытты максаттуу пайдалануу зарылдыгы арыздын текстинин ушундай формада, ушундай маанилик-логикалык түзүлүштө болушун шарттаган. Аталган текстте маалыматты жайгаштыруунун белгилүү бир логикалык ырааты бар. Мисалы, эң алгач иш кагазынын оң жак бурчуна арыз арналган уюмдун, анын жетекчисинин кызматы жана анын аты-жөнү, андан кийин арыздануучунун иштеген жери, кызматы жана аты-жөнү так көрсөтүлдү.

Иш кагазынын ортосуна иш кагазынын аты (арыз) жазылды. Абзац менен арыздын мазмуну, негизги текст берилди. Аягында арыздануучунун колу, аты-жөнү, арыз жазылган мезгил (жыл, күн, ай) көрсөтүлгөн.

Маалыматтын дал ушундай логикалык тартипте жайгашылышы бардык жерде талап кылынат. Бул атайы

стандартка айланган. Иш кагаздарынын стандарттуулугу Кыргыз Республикасында мамлекеттик деңгээлде каралат жана теске салынып турат. Маселен, Кыргыз Республикасында ГОСТ 6.30-90. УДС. Уюштуруучулук-буйруктук документациянын системасы. Документтерди толтурууга коюлуучу талаптар», Кыргыз Республикасынын Өкмөтү тарабынан 1995-жылдын 25-августунда бекитилген «Кыргыз Республикасында башкарууну документ менен камсыз кылуу (иш кагаздарын жүргүзүү) боюнча типтүү нускама» жана «Уюштуруучулук-буйруктук документациянын унификацияланган системасы. Документтерди толтурууга коюлуучу талаптар. КМС. в 30-99» сыяктуу мамлекеттик атайын документтердин негизинде иш кагаздарына коюлган талаптар иретке келтирилип турат. (караңыз: Кыргыз Республикасынын мамлекеттик стандартынын расмий басылмасы. Б., 1999.). Ошондой эле иш кагаздарынын сапатын жөнгө салуу үчүн атайы белгилер (реквизиттер) өкмөт тарабынан бекитилет. Маселен, Кыргыз Республикасынын өкмөтүнүн 1995-жылдын 25-августундагы № 370-токтому менен бекитилген «Кыргыз Республикасынын башкаруу ишин документациялык камсыздоо (иш кагаздарын жүргүзүү) боюнча типтүү нускамада» андай белгилер (реквизиттер) төмөндөгүдөй тизмеде көрсөтүлгөн:

1. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик герби.
2. Уюмдун эмблемасы (бар болсо);
3. Уюмдун алган сыйлыгынын сүрөтү;
4. Уюмдун жалпы классификатор боюнча коду;
5. Башкаруу иш кагазынын жалпы классификатор боюнча коду;
6. Министирликтин же ведомствонун аталышы;
7. Мекеменин аталышы;
8. Түзүмдүк тармактын же бөлүмдүн аталышы;
9. Байланыш ишканасынын индекси, почта жана телеграф дареги, телетайп нумуру, телефакстын коду, телефон нумуру, банктагы бет эсеби;
10. Иш кагазынын түрүнүн аталышы;
11. Мөөнөтү (жыл, күн, ай);
12. Катар нумуру;
13. Иш кагазынын келген мөөнөтүнө жана индексине шилтеме;
14. Түзүлгөн же басылган жайы;

15. Иш кагазынан пайдаланууну чектөөчү белги («Кызматта пайдалануу үчүн», «Жашырын», «Өтө жашырын»);

16. Иш кагазын алуучу (адресат);

17. Бекитүү (тастыктоо) белгиси;

1. Макулдук белги. Чечим (резолюция);

2. Тексттин аталышы;

3. Көзөмөлдөө жөнүндө белги;

4. Текст;

5. Тиркеменин бар экендиги жөнүндө белги;

6. Колу;

7. Макулдашуу графиги;

8. Макулдук белги (виза);

9. Мөөр;

10. Көчүрмөнүн күбөлөндүрүлгөндүгү жөнүндө белги;

11. Аткаруучунун аты-жөнү, телефон нумуру;

12. Иш кагазынын аткарылгандыгы жана анын иш кагаздар көктөмөсүнө (делого) жиберилгендиги жөнүндө белги;

13. Иш кагазындагы маалыматтардын машинкага басылгандыгы жөнүндө белги;

14. Иш кагазынын келип түшкөндүгү жөнүндөгү белги: (караңыз: Кыргыз Республикасында башкарууну документ менен камсыз кылуу (иш кагаздарын жүргүзүү) боюнча типтүү нускама. 1995-ж. 25-август).

Жогорудагы арыз тексттинде бул белгилердин (реквизиттердин) бардыгы эмес, керектүүсү гана пайдаланылды. Мисалы, арызда 7-(мекеменин аталышы), 10-(иш кагазынын аталышы), 11-(мөөнөтү), 16-(иш кагазын алуучу (адресат)), 18-(чечим), 20-(көзөмөлдөө жөнүндө белги); 21-(текст); 22-(тиркеменин бар экендиги жөнүндө белги), 23-(колу) жана 31-(арыздын келип түшкөндүгү жөнүндөгү белги) реквизиттер колдонулду. Реквизиттердин иш кагазында жайгашуу орду да өкмөт тарабынан көрсөтүлүп, бекитилет. (Караңыз: Кыргыз Республикасынын мамлекеттик стандартынын расмий басылмасы. Б., 1999.).

Албетте, профессор Т. Аширбаев туура белгилегендей, иш кагаздарында зарыл реквизиттердин так жана толук белгилениши башкаруу аппаратынын ишин жеңилдетет, эмгек маданиятын жогорулатат, иш кагаздарынан ар түрдүү маалыматтарды алууну тездетет жана иш кагаздарына коюлган эстетикалык талаптарды ишке

ашырат. (Т. Аширбаев. 2004. 58-бет).

Ошентип, иш стилиндеги текст иш жүргүзүүгө ылайыкталып, өкмөт тарабынан бирдей тартипке келтирилген (унификацияланган) системада калыпка (стандартка) салынып түзүлөт. Анда артык баш нерселердин болушуна, документ текстинин адаттан тыш шөкөттөлүшүнө жана көрсөтүлгөн, макулдашылган калыпташкан (стандарт) үлгүдөн четтөөгө жол берилбейт. Ошондуктан анализге алынган арыз тексти башкача түрдө, формада жазылган болсо, ал өзүнүн юридикалык күчүн жоготуп, кабыл алууга жараксыз деп табылат.

Чындыгында эле, жогорудагы арыз текстинде бирдиктүү форманын, бирдей графикалык бөлүштүрүүлөрдүн (рубрикациянын) болушу арызды жазууга да жана жазылган арызды кабыл алып, түшүнүүгө да жеңилдиктерди түзөт. Иш стилиндеги текстте ал текстти жазууга жана түшүнүүгө жеңилдиктерди түзүү үчүн жана убакытты үнөмдүү пайдаланып, ишти ыкчам уюштуруу үчүн бирдиктүү калып (стандарт) жана шаблон пайдаланылган. Мисалы, жогорудагы арыздан ал кимге жазылгандыгы, анда негизги максат жана мазмун эмне жөнүндө экендиги, адресанттын ким экени, кызматы, адресанттын негизги кызыкчылыгы, арыздын жазылыш себептери, тематикасы, мазмундук, логикалык багыты, арыз жазылган шарт-кырдаал (арыз окуу жылынын башталышында жазылгандыктан, ал иштиктүү, конструктивдүү маанайды, кырдаалды түзө алат) жана башкалар так туюндурулган. Ошондой эле бул арыз кыска, түшүнүктүү жана арызга коюлуучу талаптарга ылайык жазылгандыктан, иштиктүү психологиялык кырдаалды (атмосфераны), маанайды жаратат. Анда артык баш сөздөр, иш стилине жат элементтер болбогондуктан, бул текст бейтарап, иштиктүү мамилени, модалдык системаны түзө алды. Тексттеги мазмун түз жана ачык туюндурулду. Ошондуктан адресанттын негизги саясаты, багыт алган түпкү стратегиясы айкын. Арыздын негизги бөлүгүндөгү текст сылык, ийкемдүү түрдө бир сүйлөмдүн көлөмүндө туюндурулду. Сүйлөмдүн ыргагы, кыймыл өзгөчөлүгү (темпи), ыргак-мукамы (ритмо-мелодикасы) орой, осол эмес. Арыздын ыргагы иш стилине мүнөздүү сылык, бейтарап, расмий маанилик өзгөчөлүктөргө (оттеночно) ээ. Арыз текстинин нормативдик системасы Кыргыз Республикасындагы документтерди толтурууга коюлуучу талаптарга дал келет. Бул текст мазмуну боюнча жеке (индивидуалдуу) мүнөзгө ээ. Ошондой эле анда мурунку муун

тарабынан буга чейин түзүлгөн, калыпташкан (стандарттуу), адат-салтка айланган, көндүм (стереотиптүү) көрүнүштөр да бар. Ошондуктан аталган арыз текстинин мазмуну жеке (индивидуалдуу) жана салттуу, буга чейин калыпташкан (стереотиптүү) көрүнүштөрдүн органикалык биримдигинде, логика-коммуникативдик уюшуусунда түзүлгөн. Ушул себептен улам иш стилиндеги арыз текстти маалымат туюндуруу жана аны кабыл алуу боюнча өзүнө гана мүнөздүү өзгөчөлүккө ээ болуп, башка функционалдык стилдеги тексттерден кескин айырмаланат. Арызда иш кагаздарына мүнөздүү сылыктык тексттин жалпы ыргагы, ыргак-мукамы (ритмо-мелодикасы) аркылуу да жана сылыктык маанини туюндурган лексика-грамматикалык каражаттардын («уруксаат берүүнүздү өтүнөм» деген каражаттардын) жардамы менен да туюндурулду. Арыз өтүнүү мазмунунда болгондуктан, ага буйруу, эрк билдирүүчүлүк (императивдүүлүк) мүнөздүү эмес. Арызда экспрессивдүү, эмоционалдуу, өтмө маанидеги тилдик каражаттар колдонулбай, сөздөр түз мааниде, түшүнүүгө жеңил жагдайда пайдаланылды. Бул болсо, тексттин маанилик-коммуникативдик уюшуусун маалыматтык тутумун оңой кабыл алууга көмөк көрсөттү.

Арыз текстинин мазмундук жактан уюшулушун, анын мазмундук негизде толук кандуу мүнөздө болушун шарттаган факторлор катары адресат менен адресанттын иштеген жери, кызмат абалы, илимий наамдарынын көрсөтүлүшү, өтүнүчтүн кыска, түшүнүктүү баяндалышы, арыз жазылган мезгилдин так белгилениши эсептелет. Ушул факторлор арыз текстинин маанилик өзөгүн түзүп турат. Ушундай өзөктүү коммуникативдик маалымат иш стилинин табиятына ылайык алдын ала өлчөп бекитилген, бекем, так мерчемделген (регламенттелген) формада, үлгүдө туюндурулду. Ал мерчемделген (регламенттелген) үлгү штампка айланып, арыз текстинин колдонулуш чөйрөсү өтө кеңири мүнөзгө ээ болгон. Башкача айтканда, коомдун бардык мекеме, ишканаларында, уюмдарында арыз кеңири колдонулат.

Штамп – иш стилиндеги текстти маанилик-структуралык жактан уюштуруучу, күчтүү каражат. Ал текстте бир маанилүүлүктү (моносемантикалуулукту) жана тактыкты камсыз кылат. Ошондой эле штамп тексттин бирдей, окшош үлгүдө (моделде) уюшулушун жаратат. Бирдей үлгү (модель) текстти жеңил түшүнүүгө да жана оңой жазууга да жардам берип, убакытты үнөмдөөгө мүмкүнчүлүк түзөт. Ошондуктан ыкчам темпте ишти уюштуруу максатын көздөгөн иш чөйрөсүндө

штамптын болушу нормалдуу жана пайдалуу.

Ошентип, арыз тексти сыяктуу эле кеңсе иш кагаздарынын башка тексттеринин да уюшулушу, андагы маанилик-структуралык түзүлүштүн мүнөзү жалпысынан окшош. Андай окшоштук, негизинен, ал иш кагаздарында штамптардын, шаблондордун жана туруктуу, калыпташкан (стандарт) үлгүлөрдүн болушуна тыгыз байланыштуу. Кеңсе иш кагаздарынын тексттерине иш чөйрөсүнүн муктаждыктарынан улам жаралган тилдик эмес факторлор күчтүү таасирин тийгизип, иш тексттерин бардык жактан уюштуруучу активдүү кызмат аткарат.

Ал эми расмий мүнөздөгү укуктук мамилени, мыйзам чыгарууну жана эл аралык карым-катнашты тейлеген дипломатиялык иш кагаздарынын тексттеринин маанилик-логикалык уюшулушу кеңсе иш кагаздарынын тексттерине салыштырмалуу бир кыйла өзгөчөлүктөргө ээ. Расмий иш кагаздарына указ, буйрук, токтом, мыйзам сыяктуу мамлекеттик жогорку органдар тарабынан чыгарылган документтер кирет. Бул иш кагаздары буйруу жана милдеттендирүү маанисин туюндургандыктан, алардын маалыматтык тутуму, логика-коммуникативдик түзүлүшү жана аткарган кызматы да бир кыйла татаал.

Мисалы:

**Кыргыз тилинин орфографиясынын жаңы редакциясы
жөнүндө Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин
Мыйзам чыгаруу жыйынынын
Токтому**

Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссия тарабынан берилген кыргыз тилинин орфографиясынын жаңы редакциясын карап чыгып, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Мыйзам чыгаруу жыйыны токтом кылат:

1. Кыргыз тилинин орфографиясынын жаңы редакциясы бекитилсин. (тиркелет).
2. Кыргыз Республикасынын чегинде кыргыз тилинин орфографиясынын жаңы редакциясын үйрөнүү ал басма сөздө жарыяланган күндөн тартып башталсын.
3. Кыргыз Республикасынын аймагындагы бардык мамлекеттик жана мамлекеттик эмес органдар, уюмдар жана мекемелер кыргыз тилинин жаңы орфографиясын 2003-жылдын январынан тартып

пайдаланууга тийиш.

4. 1953-жылдын 30-майындагы «Кыргыз тилинин орфографиясын бекитүү жөнүндө» Кыргыз ССР Жогорку Советинин Президиумунун Указы күчүн жоготту деп эсептелсин.

**Кыргыз Республикасынын
Жогорку Кеңешинин
Мыйзам чыгаруу
жыйынынын төрагасы**

А.Эркебаев.

Бишкек шаары,
2002-жылдын 28-июну,
3 № 830-П.

(Караңыз: Мусаев С.Ж. Кыргыз тилинин жазуу эрежелери. Б.2004. 55-бет). Мисалга алынган бул токтом өзүнчө текст катары маанилик-структуралык жактан бирдиктүү. Тексттин расмий, иштиктүү, салтанаттуу жана көтөрүңкү интонациясынын бирдейлиги тексттин маанилик бүтүндүгүн, анын ыргактык, ыргак-мукамдык өзгөчө түзүлүшүн аныктады. Бул жагдай токтом текстинин жогорку мамлекеттик орган тарабынан түзүлгөндүгүн жана анын юридикалык чоң күчкө ээлигин, олуттуулугун да туюндурат. Токтом текстинин расмий олуттуулугу анда көтөрүлгөн маселенин маани-мазмунунун олуттуулугунан, маселени чечүүгө мамлекеттик жогорку кызматтагы адамдардын катышышынан, тексттин маалыматтык тутумунун логикалык жактан тыкан ырааттуулугунан, колдонулган лексика-грамматикалык каражаттарда адабий тилдин нормасынын так сакталышынан, буйрук, көрсөтмөлөрдүн иреттүү, түшүнүктүү, кыска, нуска сунушталышынан жана тексттин кыскача, түшүнүктүү, сабаттуу жазылышынан байкалат. Демек, бул текст расмий иш чөйрөсүнүн мыйзам ченемине ылайык түзүлгөн.

Анализге алынып жаткан тексттин мазмуну негизги эки бөлүктөн куралган. Ал бөлүктөрдүн маанилик-структуралык түзүлүшү буга чейин колдонулуп келген калыпташкан (стандарт) үлгүдө (моделде) ишке ашты. Токтом текстинде маалымат туюндуруунун калыпташкан үлгүсү боюнча алгач токтомдо көтөрүлгөн маселе тууралуу билдирүү жасалып, андан кийин ал маселени ишке ашыруунун технологиясы сунушталат жана маселеге түздөн-түз тиешелүү иш-чаралар тууралуу конкреттүү көрсөтмө, буйрук берүү тактикасы колдонулат. Мисалга алынган текстте

маалымат туюндуруунун жалпы эле токтомго тиешелүү жалпы үлгүсү (модели) сакталган. Маселен, бул токтомдо Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссия кыргыз тилинин орфографиясынын жаңы редакциясын даярдап бергендиги, ал жаңы орфография Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Мыйзам чыгаруу жыйынында каралып талкуулангандыгы, ошол талкуунун негизинде Жогорку Кеңештин Мыйзам чыгаруу жыйыны бир бүтүмгө келип, токтом кабыл алгандыгы боюнча алгач билдирүү жасалды. Андан кийин кыргыз тилинин орфографиясынын жаңы редакциясын Кыргыз Республикасынын чегинде, бардык ишкана мекемелерде, уюмдарда милдетүү түрдө колдонулушу тууралуу көрсөтмө, буйрук эрк билдирүүчү (императивдүү) маанайда, эрк билдирүү тонунда туюндурулду.

Токтом текстинин экинчи бөлүгүндө милдеттендирүү, буйрук берүү маанисин туюндурган, иш кагаздарынын текстине мүнөздүү «бекитилсин», «башталсын», «пайдаланууга тийиш», «күчүн жоготту деп эсептелсин» деген сыяктуу туруктуу тилдик каражаттар атайы колдонулган. Натыйжада, буга чейин иш процессинде жүзөгө ашырылып жүргөн токтом текстинин шаблондуу үлгүсү, негизги формасы сакталды. Албетте, бул шаблондуу форма иш чөйрөсүнө байланыштуу иш чөйрөсүнүн белгилүү бир тартибин, иретин камсыз кылат жана маселенин так, тез чечилишине түрткү болот. Мындан көрүнүп тургандай, иш стилиндеги текст түздөн-түз иш чөйрөсүнүн, иш процессинин кызыкчылыгына ылайыкталып, макулдашылып, шартташылып, белгилүү бир чен-өлчөмдөр менен так мерчемделип (регламенттелип) түзүлөт. Ошондуктан иш стилиндеги текст кыска, так, түшүнүктүү, конкреттүү жана объективдүү мүнөздө болот.

Анда көп сөздүүлүккө, эки анжы ойду туюндурган тилдик туюнтмалардын колдонулушуна, ошондой эле эмоционалдуу, экспресивдүү, өтмө мааниде колдонулган каражаттардын, ыксыз салыштыруулардын, көркөм сөз каражаттарынын, гипербола, литоталардын, артык баш, орой жана карапайым, сөгүү маанисиндеги сөздөрдүн болушуна жол берилбейт. Анткени аталган элементтер иш процессин уюштурууга да жана ишти жүргүзүүгө да тоскоол болуп, өзүнүн кедергисин тийгизет. Иш стилиндеги текстте ойду туюндуруунун өзгөчө стратегиясы болот. Анда иликтөө (анализ жасоо), далил (аргумент) келтирүү, эмоцияга, курулай патетикага берилүү

мүнөздүү эмес. **Иш стилиндеги текстте маселени коюу жана анын аткарылышын же чечилишин талап кылуу, көзөмөлдөө – негизги стратегия.** Ошондуктан мындай тексттерде ойду туюндуруунун монологдук түрү (тиби) көбүрөөк колдонулат. Бул жагдай иш стилиндеги тексттин логика-коммуникативдик жана прагматикалык негизде уюшулушунун мүнөздүү бир өзгөчөлүгүн көрсөтөт. Анткени ойду туюндуруунун монологдуу түрүндө маалымат алмашуунун салмактуу, жай кыймылы (темпи) логикалык тынымдар (паузалар), текстти уюштуруучу чынжырча байланыштардын системасы жана тексттин стилдик өзгөчөлүгүн аныктаган угулуш (аудиалдык) базасында ыргак-мукамдык (ритмо-мелодикалык) элементтер, ошондой эле көрүнүш (визуалдык) базасында графикалык, архитектурикалык элементтер кеңири колдонулат.

Бул айтылган теориялык маселелердин баары анализге алынган токтом текстинде чагылдырылган. Маселен, **токтом текстинин угулуш (аудиалдык) базасы** жай, салмактуу ыргакта, бейтарап стилдик боёктогу ыргак-мукамда, расмий оттенктогу тондо жана эрк туюндуруучу (волюнтативдик) интонацияда, кыраатта уюшулган. Анда жазуу текстине мүнөздүү **көрүнүш (визуалдык) базасы** катары графикалык, архитектурикалык элементтер жогоруда аталган токтом текстинин угулуш базасы менен иш стилинин табиятына ылайык бирдей гармонияга келтирилген. Натыйжада, токтом текстиндеги негизги логикалык бөлүктөр атайы логикалык тыным (пауза) катары санап өтүү ыкмасы менен графикалык жактан бөлүштүрүлүп (рубрикацияланып), абзацтарга ажыратылып бөлүнүп жазылган. («Тексттин бөлүктөргө бөлүнүшү, анын бир бөлүгүнүн экинчи бөлүгүнөн графикалык жактан ажыратылышы, ошондой эле текстте аталыштардын, нумерлоонун (нумерациялардын) колдонулушу графикалык бөлүштүрүү (рубрикация) деп аталат» (Рахманин Л.В. 1988., 259-б.).

Спецификалуу мүнөздөгү мындай графикалык бөлүштүрүүлөрдөн (рубрикациялардан,) абзацтардан, өзгөчө мүнөздөгү архитектурикалык, графикалык каражаттардан куралган иш стилиндеги тексттин көрүнүш (визуалдык) базасы мындай тексттин логика-прагматикалык структурасын так туюндурууга да жана аны так кабылдоого да көмөк көрсөтөт да, көрүнүш база өз кезегинде иш текстинин маанилик бүтүндүгүн уюштурууга активдүү катышат. Тексттеги мындай көрүнүш

(визуалдык) базадан андагы мазмундун үзгүлтүксүз кыймылын (континуумун), түпкү логикасын жана негизги стратегиясын байкоого болот. Ошондуктан санап өтүү ыкмасы менен туюндурулган логикалык тынымдар иш стилиндеги текстти маанилик-логикалык жактан уюштуруучу кызмат аткарат.

Мисалга алынган токтом тексти беш абзацтан жана санап өтүү ыкмасы менен графикалык жактан атайы бөлүнгөн төрт логикалык бөлүктөн куралган.

Биринчи абзацта токтомдун тематикасына тиешелүү объектилер жана ага карата чечим туюндурулду. Калган төрт абзацта тема камтыган референттин (кыргыз тилинин орфографиясынын жаңы редакциясынын) ишке ашыш жол-жобосу көрсөтүлгөн. Ошентип, токтом текстинин биринчи абзацы менен калган төрт абзацтары себеп-натыйжалык карым-катнашта маанилик жактан уюшулду. Ошондой эле бул абзацтар бир эле көрүнүштүн, референттин ар түрдүү өнүтүн чагылдыргандыктан, логикалык жактан бирдей референция түрүндөгү чынжырча байланышы аркылуу байланышты. Мындай чынжырча байланышынын өзөгүн түзгөн каражат катары тексттеги санап өтүү ыкмасын атоого болот. Маселен, бул текстте колдонулган санап өтүү:

1. тексттин маалыматтык ыраатын жаратты;
2. чынжырча байланышынын негизин, өзөгүн түздү;
3. тексттин маанилик үзгүлтүксүз кыймылын (континуумун) уюштурду;
4. тексттеги мазмунду негизги логикалык бөлүктөргө бөлүштүрдү (рубрикациялады);
5. угуучу (адресат) тарабынан тексттин мазмунунун кабыл алынышына, түшүнүлүшүнө (интерпретацияланышына) жеңилдиктерди түздү;
6. иш стилинин текстине мүнөздүү, шаблондуу, калыпташкан (стандарт) үлгүнүн, көндүм (стереотиптүү) салт-жөрөлгөнүн, графикалык схеманын сакталышына көмөкчү болду жана башка.

Расмий иш кагаздарынын тексттеринде айрыкча мыйзамдарда, токтомдордо маалымат конкреттүү бир адам тарабынан эмес, мамлекет тарабынан туюндурулат. Маселен, жогорудагы токтом текстинде Жогорку кеңештин төрагасы А. Эркебаевдин ысмы аталганы менен, токтомдун негизги айтуучусу (адресанты) Кыргыз Республикасынын

мамлекеттик башкаруу органы болуп саналат. Ошондуктан токтом таасирдүү жана бакубат юридикалык күчкө ээ. Мындай тексттерде ойду туюндурууда логикалык ырааттуулук, кыскалык, тактык, түшүнүктүүлүк, мазмундук толуктук биринчи катарга, планга коюлгандыктан, аталган бул сапаттар иш стилиндеги тексттин негизги белгилеринен болуп эсептелет. Өзгөчө мыйзамдардын, указдардын, өкмөт тарабынан чыгарылган токтомдордун текстинин так, түшүнүктүү болушу алардын аткарылышында чоң роль ойнойт. (Кожина М.Н. 1983. 176-бет). Тескерисинче, бул тексттердин түшүнүксүз болушу, анда эки анжы ойдун туудурушу расмий иш тексттеринин кадыр-баркын кетирет да, андагы айтылгандардын турмушка ашырылышына тоскоолдуктарды түзүшү мүмкүн. Ошондуктан тактыкка, кыскалыкка, түшүнүктүүлүккө умтулуу аракетин иш стилиндеги тексттин маанилик уюшулушунда супсак жана расмий мүнөздөгү кайталоолордун (тавтологиялардын) болушуна жол берет. Маселен, жогорудагы токтом текстинде «кыргыз» деген сөз 13 жолу, «кыргыз тили» 6 жолу, «Кыргыз Республикасы» 7 жолу кайталанып колдонулду. Иш стилиндеги тексттердин маанилик-структуралык жактан өзгөчө мүнөздө уюшулушун, түзүлүшүн эске алсак, мындай кайталоолор тактыкты, түшүнүктүүлүктү камсыз кылгандыктан, нормалдуу көрүнүш болуп эсептелет. Албетте, тексттеги тактык, түшүнүктүүлүк дайыма деталдаштыруу аркылуу уюшулат. Иш стилиндеги расмий тексттерде айтылуучу маалыматты деталдаштырып берүү максатында бир өңчөй мүчөлөрдөн, бир нече сөздөрдүн тизмегинен куралган узун сүйлөмдөр көп колдонулат да, алар текстти маанилик жактан логикалык бир тутумга келтирип уюштурат. Мисалы: **«Мамлекеттик кызмат жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамына жана Кыргыз Республикасынын Президентинин 2001-жылдын 9-январындагы «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик кызматкерлеринин этикасы жөнүндө» Указына ылайык, ошондой эле салык жөнүндө мыйзамдардын сакталышына контролду күчөтүү жана мамлекеттик кызматкерлердин өзүнө менчик укугуна таандык мүлк жөнүндө маалыматтарды берүүсү үчүн жоопкерчилигин жогорулатуу максатында Кыргыз Республикасынын Өкмөтү токтом кылат.** Көрүнүп тургандай, мыйзам текстинин бул бөлүгү 50 сөздөн куралган узун бир сүйлөмдөн түзүлгөн. Кыргыз өкмөтүнүн токтомун негиздөө башкы коммуникативдик максат болгондуктан,

мында аталган расмий документтин түшүнүктүүлүгүн камсыз кылуу үчүн деталдаштыруу ыкмасы колдонулду. Расмий иш тексттеринин стилдик өзгөчөлүктөрүнө ылайык жана анда маалымат туюндуруунун калыпташкан жөрөлгөлөрүнө (стереотиптерине) ылайык сүйлөмдүн узун болушу мындай жагдайда өзүн-өзү актайт. Орус окумуштуусу М.Н. Кожина 500–600 сөздөн турган сүйлөмдөрдүн болушу, иш стилиндеги тексттерге мүнөздүү эле көрүнүш экенин айтып, кээде 2000 ден ашуун сөздөн турган сүйлөмдөр да кездешерин белгилеген. (Кожина М.Н. 1983., 177-бет.). Биздин оюбузча, иш стилиндеги тексттерде сүйлөмдөрдүн көлөмү кандай болсо да, туюндурулуучу маалымат деталдаштырылып, конкреттештирилип, логикалык бир тутумга негизделип уюшулат. Бул көрүнүш иш стилиндеги тексттердин маанилик-структуралык жактан уюшулушунун, түзүлүшүнүн дагы бир өзгөчөлүгүн түзөт.

Ошентип, иш стилиндеги тексттин маанилик-структуралык жана логика-коммуникативдик түзүлүшү иш чөйрөсү шарттаган иш стилинин жалпы табиятына көз каранды. Тактап айтканда, иш стилиндеги текст иш чөйрөсүндөгү максат, милдеттерге жана муктаждыкка ылайык түзүлөт. Ошондуктан иш стилиндеги тексттердин көлөмү да, мазмундук, прагматикалык табияты да, анда тилди колдонуу мыйзам ченем, нормативдик талаптары да жана алардын маанилик-структуралык жактан уюшулушу да иш чөйрөсүндө маалымат алмашуу өзгөчөлүгүнө көз каранды абалда болот. Ушул себептерден улам иш стилиндеги тексттер ишти чечүү максатын гана көздөгөндүктөн, алар кыска, так, түшүнүктүү, калыпташкан (стандарттуу), шаблондуу, логикалуу болот да, башка функционалдык стилдеги тексттерден лингвопрагматикалык, лингвопсихологиялык, коммуникативдик табияты жана маанилик-структуралык түзүлүшү боюнча кескин айырмаланат.

Илимий стиль

Илимий стиль жөнүндө түшүнүк

Кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдеринин ичинен жаралышы жана коомдук карым-катнашта калыптануусу боюнча илимий стиль жаңыдан түптөлө баштаган стиль болуп саналат. Бул стиль XX кылымдын 20-жылдарынан баштап кыргыз коомчулугунун коммуникативдик муктаждыгынын натыйжасында пайда болду. Тактап

айтканда, «совет бийлигинин алгачкы жылдарынан тартып эле өкмөт менен партиянын өз алдына койгон негизги максаттарынын бири кыска мөөнөттүн ичинде элдин сабатсыздыгын жоюу болгон. Ошондуктан бул жылдары көңүлдүн борбору жаш муундар, чондор үчүн ар түрдүү окуу куралдарын түзүүгө бурулган. Натыйжада, 20-жылдардын орто ченинен тартып 40-жылдарга чейин орто мектептер жана башка окуу жайлары үчүн кыргыз тили, адабияты жана илимдин башка тармактары (тарых, биология, химия, математика ж.б.) боюнча окуу китептери түзүлүп, же орус тилинен кыргыз тилине которулуп, массалык тираж менен басылып чыккан»⁹¹. Демек, кыргыз илимий кебинин пайда болушу совет доорунда массалык түрдө жүргүзүлгөн маданий революциянын жүрүшү менен тике байланышта каралганы туура болот. Совет дооруна чейин эле кыргыз тилинде айрым эмгектер жарык көргөн, бирок алар массалык нуска менен басылбагандыктан, кыргыз илимий кебинин тарыхынын башатын биз совет доорунан эсептейбиз.

Кыргыз адабий тилинин илимий стилинин стилдик өзгөчөлүгү башка адабий тилдердин илимий стилдеринин өзгөчөлүктөрү менен дээрлик окшош жана алар төмөнкүдөй белгилерге ээ.

1. Илимий стиль илим чөйрөсүн тейлейт, башкача айтканда, чындык жөнүндөгү объективдүү билимдердин теориялык жактан туура түшүнүлүш жана иштелип чыгылыш функциясын, алардын адам ишмердигинин чөйрөсүндө колдонулуу өзгөчөлүгүн ар тараптан иликтейт⁹². Бул стиль ойлоо образынын интеллектуалдык түшүнүк белгилери менен мүнөздөлгөндүктөн, көркөм жана сүйлөшүү стилдерине, публицистикалык стилдин бейрасмий түрлөрүнүн айрым подстильдерине карама-каршы коюлат.

Илимий стиль илимдин бардык тармактарын камтыйт. Албетте, илимий ар бир тармак өзүнүн жеке белгилерине ээ. Ошол өзгөчөлүктөр биримдикте келип, конкреттүү адабий тилдин илимий стилинин жалпы өзгөчөлүгүн түзөт.

2. Илимий стиль жаратылыштагы, аң-сезимдеги, коомдогу жана анын көрүнүш формаларындагы ар кандай окуяны, көрүнүштү, кубулушту, абстракттуу жана конкреттүү түркүн абалдарды илимий негизде түшүнүүнү чагылдырат. Натыйжада адамзат үчүн өзүнүн төгөрөгүндө болгон, болуп боло турган ар түрдүү «сырдуу»

91 Мураталиева Ж. Илимий стиль жөнүндө, 85-б.

92 Караңыз: Стилистика русского языка. / В.Д.Бондалетов ж.б., 155-б.

көрүнүштөрдү илимий негизде түшүнүүгө негиз түзүлөт. Бул түшүнүк адамды жаратылыш жана коом менен «тең ата» жашоого, алардын алдында жаратмандык кызмат аткарууга алып келет.

3. Илимий стиль адабий тилдин башка стилдеринен өзүнүн илимий **логикалууулугу, түшүнүктүүлүгү** жана **тактыгы** менен өзгөчөлөнөт⁹³. Жогоркудай стилдик талаптар кыргыз адабий тилинин башка стилдерине да коюлат. Бирок, мисалы, илимий стилдеги тактык менен көркөм стилдеги тактык өздөрүнүн сапаттык белгилери менен айырмаланат. Тактап айтканда, мындай үч талап функционалдык стилдердин бардык түрлөрүнө карата коюлат.

Илимий стилдин логикалууулугу ойду ырааттуу туюнтуу менен шартталган. Илимий тексттин бөлүктөрүнүн бир темага биригиши, ал бөлүктөрдөгү ойлордун мазмундук жактан ирети менен туюнтулушу, мазмундан тыянактын чыгарылышы, текстти түзгөн микротексттердин мазмунунун жекеден жалпыга же жалпыдан жекеге карата уюштурулушу илимий стилдин логикалууулугун түзөт.

Түшүнүктүүлүк илимий стилдин башкы өзгөчөлүктөрүнүн бири болуп саналат, анткени бул стилдеги текст өзүнүн тилдик жана экстралингвистикалык каражаттары менен түшүнүүгө татаалдыгы көзгө даана урунат.

Илимий стилдин түшүнүктүүлүгү бул стилдин подстилдеринин тилдик материалдарынын иргелиши менен тыгыз шартташкан. Мисалы, монография, илимий-популярдык чыгарма, орто мектептин окуучулары үчүн жазылган окуу китептери түшүнүктүүлүгү боюнча өз ара айырмаланат.

Тексттин түшүнүктүүлүк белгилерин андагы терминдердин жыштыгы, сүйлөмдөрдүн курулуш өзгөчөлүктөрү, баяндоонун ыкмасы ж.б. каражаттар да түзөт.

Илимий кептин текстине маанилик **тактык** өтө зарыл. Ал өзүнө мазмундагы бир гана маанилүүлүктү, образсыздыкты, ойду баяндоодогу кургактыкты жана объективдүүлүктү, өзгөчө экспрессивдүүлүктү өзүнө камтыйт⁹⁴. Бул белгилер илимий стилдин подстилинине, пикирлешүүнүн формасына жана жагдайына, сөз болуп жаткан темага, автордун индивидуалдык сапаттарына көз каранды болот. Тактап айтканда,

93 Караңыз: *Стилистика русского языка.* / В.Д.Бондалетов ж.б., 155-б.

94 Караңыз *Кожина М.Н. Стилистика русского языка,* 165-б.

стиль жаратуучу объективдүү жана субъективдүү факторлор⁹⁵ илимий стилдин текстинин тактыгына таасирин тике тийгизет.

4. Илимий стилдин башкы белгилеринин бири – анын мазмунунун **жалпылангандыгы** жана **абстракттуулугу**. Мисалы, тил илиминде ээ категориясы абстракттуу мазмунда келет жана **ким?**, **эмне?** деген суроолорго жооп болуп түшүп, сүйлөмдөгү ойдун негизин атаган жана баяндоочту сан, жак жана түр боюнча ээрчиткен сөз ээнин жалпылыгын түзөт. Илимий стилдин бул өзгөчөлүгү анын тактыгы менен шартташкан. Мындай белги илимдин бардык тармактарына тиешелүү тексттерге мүнөздүү.

5. Илимий стиль **стандарттуулук** белгиге да ээ. Бул талап илимий стилде өтө катаалдык менен аткарылууга тийиш. Мисалы, автореферат илимдин кайсы гана тармагына арналган кандидаттык же докторлук диссертацияныкы болбосун, ал стандарттык негизде даярдалат. Илимий стилдин кайсы гана подстилин албайлы, алардын ар биринде мындай типтүү стандарттык талаптар сөзсүз аткарылууга тийиш. Натыйжада «тексттин структурасынын стандартталышы анын тилдик жактан оформить этилишинде ишке ашат. Стандартка жана композицияга канчалык талап жогору болсо, тилдик стандарттар жыш колдонулат»⁹⁶.

Жазуу формасында аткарылуучу бардык илимий подстилдер калыптанган жана норма катары кепте бекемделген стандарттарды так аткарууну талап кылат жана ал стандарттан четтебөө сунушталат.

Илимий стилдеги стандарттуулук тексттин композициялык түзүлүшү менен тыгыз байланышта каралат. Мисалы, диссертация киришүү, негизги главалар, корутунду, тиркемелер, пайдаланылган адабияттардын тизмеси бөлүктөрүнөн турат. Ал бөлүктөр, биринчиден, диссертацияда өз ордунда турушу зарыл болсо, экинчиден, алар бирин-бири логикалык жактан толуктап турушу керек.

Тексттин композициялык бөлүктөрү да микробөлүктөргө ажырайт. Ал микробөлүктөрдүн ички биримдигине да жогоркудай эле талаптар коюлат.

Илимий стиль түрлүк, подстилдик жана тилдик белгилери боюнча да башка стилдерден айырмаланат. Булар жөнүндө кийинки

95 Караңыз Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: стилистиканын жалпы маселелери, 98-б.

96 Караңыз: Стилистика русского языка. / В.Д.Бондалетов ж.б., 161-б.

параграфтарда сөз болот.

Ошентип, илимий стиль текстине коюлган талаптар, анын композициялык түзүлүшү, тилдик өзгөчөлүгү, подстильдерге бөлүнүшү жана арналышы боюнча башка стилдерден айырмаланган кургак образдуу стиль болуп саналат.

Илимий стилдин тилдик өзгөчөлүктөрү

Кыргыз адабий тилинин илимий стилинин жаралышы жана калыптанышы илимий билимдердин түрдүү тармактарынын пайда болушу, Кыргызстанда окутуунун массалык мүнөз алышы жана адам ишмердигинин түрдүү чөйрөлөрүнүн жаралышы менен тике байланышкан. Демек, кыргыз илимий кеби да коомдун коммуникативдик талабынын туундусу болуп саналат.

Илимий стиль адабий тилдин китеп стилдерине кирет жана функцияланышы жана тилдик каражаттарды колдонушу боюнча өзүнө таандык белгилерге ээ. Илимий тексттин жаралышында алдын ала ойлоо монологдук формада жүргүзүлөт⁹⁷. Натыйжада илимий текстте китеп стилине мүнөздүү тилдик бирдиктер иргелип колдонулат.

Кыргыз илимий кеби орус илимий стилинин негизинде жаралды. Бул процесс орус тилинен терминдерди өздөштүрүү жана илимий тексттерди кыргыз тилине которуу менен коштолуп жүрүп отурду. Албетте, орус жана кыргыз тилдери ар башка тилдер болгондуктан, бул тилдерде даярдалган илимий тексттер экстралингвистикалык каражаттары боюнча окшош болгону менен, тилдик каражаттары боюнча кескин айырмаланат, Бул айырмачылыктар, тилдик бардык деңгээлдердин мисалында ачык көрүнөт.

Илимий стилдин экстратилдик бөтөнчөлүктөрү

Кыргыз адабий тилинин стилдерин классификациялоодо тилдик факторлор менен кошо экстратилдик факторлор да мааниге ээ. Ошондуктан илимий стилдин экстратилдик белгилерин эмнелер түзө тургандыгы да өзүнчө сөз кылууга арзыйт. «Функционалдык стилдерди жиктөөдө экстралингвистикалык факторлор чечүүчү мааниге ээ да, алар жалпы экстралингвистикалык, жеке экстралингвистикалык жана

97 Караңыз: Розенталь Д.Э. Практическая стилистика русского языка, 31-б.

подстилдик экстралингвистикалык факторлор болуп үчкө бөлүнөт»⁹⁸.

1. Илимий стиль жалпы, жеке жана подстилдик экстрастилдик каражаттарга ээ стиль болуп саналат;

2. Башка стилдерден илимий стилди анын подстилдик экстрастилдик факторлору кескин айырмалайт.

3. Илимий стилдин ар бир подстили өзүнүн структуралык-композициялык бүтүндүгүнө, экстрастилдик каражаттарына ээ. Ал эми подстилдердин көлөмдүк айырмачылыктары экинчи пландагы көрүнүш болуп саналат;

4. Экстрастилдик факторлор илимий стилдин конкреттүү кайсы бир подстилин таандык жана жалпы подстилдерге таандык экстрастилдик факторлор болуп бөлүнөт;

5. Адабий тилдин башка стилдеринен илимий стиль, негизинен, экстрастилдик каражаттарынын өзгөчөлүгү менен айырмаланат;

6. Графикалык стилистиканын каражаттары илимий стилде кеңири колдонулат жана алар илимий стилди түзүүчү негизги каражаттар катары пайдаланылат.

Илимий стилдеги тексттерге талдоо жүргүзүү маселеси

Илимий стилдеги тексттин бүтүндөй табияты коомдогу илимий чөйрөнүн, илимий ишмердиктин максаттарына, милдеттерине, анда маалымат алмашуунун, ойду туюндуруунун жана аны кабылдоонун өзгөчөлүктөрүнө тыгыз байланыштуу. Чындыгында эле, илимий стилдеги тексттин маанилик-структуралык, логика-коммуникативдик түзүлүшү, тилдик негизде ойду туюндуруу технологиясы, анда маалымат алмашуунун салттуу, калыпташкан (стереотиптүү) жагдайлары, тактикасы жана стратегиясы, эстетикасы жана саясаты, адамдарга таасир этүүчү прагматикалык, коммуникативдик өзгөчөлүктөрү илимий чөйрөнүн мыйзам ченемине, талап муктаждыктарына бекем шартташкан. Ошондуктан илимий стилдеги тексттин табиятын, анын маанилик-структуралык уюшулуш мүнөзүн таанып билүү үчүн, эң алгач, илимий чөйрөнүн жалпы жана жеке өзгөчөлүктөрүн таанып билүү зарыл.

Биздин байкоолорубуз боюнча, кыргыз коомчулугунда илимий

чөйрө, илимий ишмердик XX кылымга чейин жана XX кылымдан бери эки башка мүнөздө болгон. Ошондуктан кыргыз элинде илимий стилдин калыптаныш эволюциясы бир кыйла өзгөчөлүктөргө ээ. Албетте, профессор Т. Аширбаевдин «...Илимий стиль жаңыдан түптөлө баштаган стиль... Ал XX кылымдын 20-жылдарынан башталды... Кыргыз илимий кебинин тарыхынын башатын биз совет доорунан эсептейбиз», – деген пикири (Аширбаев Т. Б., 2004, 16-бет.) тактоолорго, толуктоолорго муктаж. Анткени кыргыз элинде илимий стиль XX кылымда башталды деген ой-пикир кыргыздарда XX кылымга чейин илимий ой жүгүртүү, дүйнөнү илимий негизде таанып билүү процесси болгон эмес деген идеяны туудурат. Чындыгында эле, кыргыз элинде XX кылымга чейин илим болгон эмеспи? Илим, билими жок болсо, анда кыргыз эли Азия чөлкөмүндөгү эң байыркы эл катары өзүн, өзүнүн тукумун, генофондун, үрп-адат, каада-салтын жана уникалдуу маданиятын, байыркы Эне-Сай жазмасын кантип сактап, кантип байыркы мезгилде эле мамлекет курууга үлгүрдү экен? деген ойлор пайда болот. Жок, эгерде кыргыз элинде байыртадан эле илим болгон десек, анда аларда илимий стиль да болгон. Анткени илим болгон жерде илимий стиль да болот эмеспи.

Ырас, профессор Т. Аширбаевдин жогоруда келтирилген пикири – кыргыз элинде Октябрь революциясынан кийин түзүлгөн Европа тибиндеги илимий стиль тууралуу айтылган пикир. Туура, Европа тибиндеги илимий чөйрө, ошондой типтеги илимий ишмердик XX кылымдын 20-жылдарынан баштап революциянын негизинде кыргыз турмушунда түзүлгөн. Ушуга байланыштуу Кыргызстанга Европа тибиндеги илимий стиль киргизилген.

Чындыгында, Октябрь революциясынан алда канча мурда, байыркы эле кыргыз элинде илимий иликтөөлөр болгон. Кыргыздар бул дүйнөнүн оош-кыйышы, өйдө-төмөн жагдайлары, адам таануу, коом таануу, нарк таануу, бала тарбиялоо, үй-бүлө күтүү, Мекен таануу, адабият таануу, саясат таануу, ыймандуулук, нрава-этикалык жана гигиеналык тазалык, экономикалык, философиялык, эстетикалык дүйнө тааным тууралуу илимий иликтөөлөрдү ошол учурдун талап-өзгөчөлүктөрүнө ылайык жүргүзүп келишкен. Бирок ал илимий түшүнүк-туюмдар, жыйынтыктар чыгыш элдеринин салтына ылайык, өзгөчө түрдө (манерада), өзгөчө ык-амалда, стилде, көбүнесе оозеки түрдө туюндурулган. Ошентип, бизге кийин киргизилген Европалык

типтеги илимий стилден кыргыз элинин байыркы илимий стили өзүнүн көркөмдүүлүгү, эстетикалуулугу, кулакка угумдуу, жугумдуулугу, көңүлгө түйүп алууга жеңилдиги жана оозеки түрдө болгондугу менен кескин айырмаланат.

Биздин пикирибиз боюнча, илим, билими жок айрым адамдар болушу мүмкүн, бирок илим, билими жок эл болбойт. Ошондуктан ар бир элде турмуштук, акыл-эстик жана башка илим, билимдерди туюндуруунун стили, ыкмалары, каражаттары, формалары, системасы ошол элдин үрп-адатына, жашоо образынын өзгөчөлүктөрүнө жана элдин дүйнө таанымына ылайык иштелип чыгат. Ушул өңүттөн алып караганда, кыргыз элинде илим, билимди туюндуруу оозеки түрдө ишке ашкан да, оозеки түрдө муундан-муунга мурас катары калтырылган. Илимий түшүнүк-туюмдар угумдуу, жугумдуу, көркөм, кыска, нуска, так жана таамай туюндурулган. Кыргыз эли сөз багып, сөздү сыйлаган эл болгондуктан, өзүлөрүнүн илимий концепциясын жана илимий кредосун поэтикалуу, көркөм, эстетикалуу негизде туюндурушкан. Ошондуктан **кыргыздарда илимий корутунду ой-пикирлер, жалпылоолор, жыйынтыктар, философиялык ой чабыттар, табылгалар элдик оозеки чыгармаларга сиңирилген.** Мына ушул жагдайларга байланыштуу кыргыз эли оозеки түрдө түзгөн байыркы тексттер көп кызматты аркалаган (полифункционалдуу) табиятка ээ болгон. Башкача айтканда, андай тексттерди бир эле учурда көркөм чыгарма катары да жана илимий, илимий публицистикалык эмгек катары да баалоого татыктуу. Буга мисал катары макалдарды алсак болот. Маселен, «Эрдик билекте эмес, жүрөктө» деген макал (Кыргыз макал-лакаптары/ түз. Усупбеков Ш. Ф., 1982., 42-б.) адамга карата нрава-психологиялык изилдөөнүн жыйынтыгынан улам түзүлгөнү байкалат. Бул макалды мазмундук жактан иликтесек, «эрдик кылуу адамдын ички маданиятына, анын ички дүйнөсүнүн жетилишине, моралдык-психологиялык, нрава-этикалык, атуулдук ой-туюмунун бийиктигине байланыштуу болот» деген ойду түшүнөбүз. Мында «жүрөк» деген сөз адамдагы ыймандуулуктун, нарктуулуктун белгиси катары колдонулган. Демек, «билеги күчтүүлөр (сырткы физиологиялык жактан бакубат абалдагы адамдар) эмес, жүрөгү күчтүүлөр (ички ыйманы, наркы, намысы, руху бийик адамдар) эрдик жасай алат, ошондой адамдар элдин керегине жарай алат» деген илимий концепция бул макалда абдан туура берилген. Мында адамдын табияты, анын

моралдык-психологиялык, рух дарамети жана ушуларга байланыштуу түшүндүрүлүүчү адамдын жүрүш-туруш мыйзам ченеми өтө кылдат изилдегени байкалат. Макалдагы корутунду пикир – бул психологиялык, психофизиологиялык терең илимий изилдөөнүн үзүрү. Эгерде мындай изилдөө жүргүзүлбөсө, жогорудагыдай көз караш жаралмак эмес. Ошентип, мазмундук, концептуалдык жактан алганда, бул макалды илимий текст катары карасак да болот. Ошол эле мезгилде маалыматты көркөм, поэтикалуу, эстетикалуу, каймана түрдө (подтексттик манерада) туюндурган жагын карасак, бул макалды көркөм текст катары таанууга болот. Дагы бир өңүттөн ой жүгүртсөк, бул макал жалпы элге «ички дүйнөндү бакубат абалга келтир» деген үгүт-насаат идеяны каңкуулап турат. Тактап айтканда, сөз болуп жаткан макал ыймандуулуктун, нарктуулуктун адам турмушундагы олуттуу маани-маңызы тууралуу коомдук ой-пикирди калыптандыруучу, коомдук аң-сезимди аракетке келтирүүчү, кубаттоочу (аккумуляциялоочу) кызматты да аткарат. Бул жагынан алганда, аталган макалды публицистикалык стилдеги текст катары эсептесек да болот.

Ошентип, бир эле текст көп кызмат аркалаган табиятка ээ болду. Тексттеги мындай көп багыттуу кызмат аткаруучулукту дүйнөнү көп түрдүү таанып билүүгө түрткү болгон кыргыздык стиль, ык-амал катары карайбыз. Бир эле жүрүш менен бир нече иш жасоо же бир эле объектинин көп түрдүү өңүттөрүн таанып билүү, жалпы алганда, чыгыштык, анын ичинде кыргыздык дүйнө таанымдын изи, нугу болуп эсептелет. Мына ушундай шарттарда көп багыттуу кызмат аткарган тексттер түзүлөт. Мындай стилдеги тексттерде маанилик-структуралык түзүлүш көркөм стилдеги тексттерге окшош, көп түрдүү, көп түстүү мүнөздө болот. Анткени көп багыттуу кызмат аткарган текст – бул жан дүйнөнүн байлыгынын, ой чабыттын кенендигинин жана адамдагы чыгармачыл, ийкемдүү, изденгич, көп кырдуу табияттын молдугунун белгиси. Ошондуктан батыштык типтеги салыштырмалуу «куркак», катаал ыкмага караганда жагымдуу, жылуу-жумшак, ак эдил ыргакка, угумдуу, жугумдуу, элестүү туюнтмаларга бай чыгыштык типтеги илимий стиль дайыма артыкчылыкка ээ.

Кыргыз элинде XX кылымга чейин илимий стиль чыгыштык типте, көбүнесе оозеки түрдө жогоруда айтылгандай спецификалуу жагдайларда өнүгүп келген.

Деги эле, тарыхый аспектиден алып караганда, Европалык

типтеги илимий стиль да эң алгачкы мезгилдерде өзүнүн тилдик жана тилдик эмес белги-касиеттери боюнча көркөм стилге жакын болгон. (Розенталь Д.Э. 1974., 31-б.). Грециялык Пифагор жана Платон, Римдик Лукреций жаратылыштагы жана коомдогу кубулуштарды эмоция менен кабыл алып, аларды ошол турпатында эмоционалдуу жазма формага түшүргөн окумуштуулар болушкан. (Розенталь Д.Э. 1974., 31-б.) Европалык типтеги «илимий тексттин көркөм тексттен бөлүнүп чыгышы илимдин өнүгүшүнүн александрия мезгилине (б.з.ч. IV к. – б.з. V к.) туш келет. Кайра жаралуу доорунан тартып илимий стилдин тилин сыйымдуу жана так берүүгө окумуштуулар чоң аракет жасашкан. Илимий стилге «көркөм» түс берүү Галилейдин эмгектеринде да кездешет. Илимий стилдин нагыз илимий түс алышы Ньютондон башталат жана ньютондук стиль алгач Европага, андан ары дүйнөгө жайылган». (Аширбаев Т. Б., 2004., 23-бет.). Жогоруда көрүнүп тургандай, Европалык типтеги илимий стилдин калыптанышы өтө узак тарыхый мезгилди кучагына камтыйт.

Эгерде XX кылымдагы Улуу Октябрь революциясынын ургалдуу таасири болбогондо, жогоруда айтылган кыргызча типтеги илимий стиль да дал ушундай өзгөрүү эволюциясын башынан кечирмек. Кайсы бир деңгээлде ал көрүнүштү Октябрь революциясы тездетти. Чындыгында, бул революция кыргыз турмушуна көптөгөн жаңылыктарды, урунттуу өзгөрүүлөрдү алып келди. Кыргыз эли отурукташуу, коллективдештирүү, индустриалаштыруу процессин жана маданий революцияны башынан кечирди. Элдин турмуш образы, түшүнүк-туюму өзгөрдү. Европалык цивилизациянын үлгүсүндөгү, анын туундусундагы жаңы мамлекеттик түзүлүш, жаңы адистиктер, түшүнүктөр, коомдук жаңы мамиле-катыштар биздин турмуштан орун очок алды. Албетте, мындай кеңири (масштабдуу), социалдык, революциялык өзгөрүү кыргыз элинин үрп-адат, каада-салтына, мурдагы ишеним, дүйнө таанымына көптөгөн өзгөртүүлөрдү киргизди. Европа тибиндеги жаңы окуу тартиби уюштурулду, аны менен кошо жаңы маданият турмуштун бардык чөйрөсүн кучагына камтыды. Натыйжада, кыргыз турмушу бардык жактан жаңырды, жакшырды. Жаңы типтеги илимий чөйрөнүн түзүлүшү, илимий-техникалык жактан коомдун өнүгүшү кыргыз коомчулугунда илимий изилдөөлөрдүн формасын да, мазмунун да өзгөрттү. Республикада илим изилдөө уюмдары ачылды. Ал уюмдарда орус эли аркылуу кабыл алынган европалык

типтеги илимий стилде иш алып барылды. Ошентип, тарыхый шартка байланыштуу кыргыз коомчулугу мурдагыдан обочолонгон европалык типтеги, жаңы илимий стилде илимий ой-пикирин туюндурууга өттү.

Биздин оюбузча, кыргыз тилиндеги илимий стилди иликтегенде кыргыз эли илимий стилдин эки тибин, чыгыштык жана батыштык тибин колдонгонун эстен чыгарбоо зарыл. Анткени азыркы биздин европалык типтеги илимий стилде илимий ой-пикирди туюндуруунун жогоруда аталган эки тибинин тең элементтери, салттары камтылган. Бул жагдай кыргыз тилиндеги азыркы илимий стилдин спецификалуу өзгөчөлүгү катары каралууга тийиш. Ошондой эле, европалык типтеги илимий стилди колдонгон учурда да, биздин байыркы стилдик ой туюмубуздун изи, таасири баары бир сакталып калганын байкайбыз.

Маселен, ...Цилиндрге камалган газды поршень аркылуу кысуу менен жумуш аткарып, газдын температурасын, аны менен бирге ички энериясын чоңойтобуз. Кысылган газ өзү поршенди жылдырып, кеңейүү менен жумуш аткарсат, анда газдын ички энергиясы азаят. Ошентип, газга карата сырттан, же газ тарабынан сырткы нерселерге карата жумуш аткаруудан ал газдын ички энергиясы өзгөрөт... (Карашов.Т. жана башкалар. Физика 8-кл. Б., 2003.44-б.).

Бул текстте эң алгач сезүү-туюмубузга жылуулук туудурган нерсе – андагы жагымдуу, жылуу-жумшак жана ак дил, ак пейил ыргак-мукам (ритмо-мелодика). Ушул жагымдуу, мукамдуу ыргакта адамга өлөк-жөлөк болуу, адамды өнүктүрүү, адамдын түшүнүк-таанымын кеңейтүү максаты бар экени ачык сезилип турат. Ошондой эле, газдын ички энергиясы ары көркөм, ары элестүү түшүндүрүлдү. Аны түшүндүрүүдө тутумуна көп маанини сыйдырган сөздөр, салыштыруулар, элестүү туюнтмалар колдонулду. Мына ошондой сөз катары «цилиндрге камалган газды» деген туюнтмадагы «камалган» деген сөздү алсак болот. Бул сөздө бир нече маани чөгөрүлгөн. Маселен, 1) «камалган» дегенде өзүнчө бир элес, образ бар. 2) «камалган газ» демек, чеке бели жылчыгы жок туюкталган, бекитилген. 3) «камалган» дегенде салыштыруу бар. Толтурулган эмес, камалган. Мында «газдын мейкиндикте ээн-эркин жүрүүсүнө мүмкүнчүлүк берилбеген, кыймылдын алкагы чектелген» деген элестүү маани бар. 4) «камалган» деген туюнтма «газдын ички энергиясын газды бир нерсеге камап, текшерип, аныктаса болот турбайбы» деген ойго бизди түртөт. Демек, «камалган» деген сөздө ой туюндуруучу, ой жандыруучу касиет бар.

Мында көрүнүп тургандай, илимий түшүнүк-сезимдерди туюндурган байыркы биздин ыкма, форма, стиль өзгөрсө да, үрп-адат, маданият менен тамырланган ишеним, кыргызча дүйнө таанымдын мазмуну өзгөрүүгө учураса да, бирок илимий негизде кыргызча дүйнө тааным, кыргызча дүйнө туюм жиги жок, биротоло жоголуп кетпеди. Байыркы илимий стилдин издери, жөрөлгөлөрү, элемент-каражаттары биз үчүн жаңы болгон европалык типтеги азыркы илимий стилде да сакталды. Тактап айтканда, азыркы илимий стилдеги текстте көркөм каражаттар, образдуу, элестүү сөздөр, оригиналдуу салыштыруулар, тутумуна көп маанини сыйдырган каражаттар, фразеологизмдер, жагымдуу, жылуу, жумшак ыргак, ак эдил, ак пейил ыргак-мукам, жөнөкөйлүк, түшүнүктүүлүк, таасирдүүлүк жана адамга өлөк-жөлөк болуу, адамды өнүктүрүү, анын түшүнүк-туюмун, дүйнө таанымын кеңейтүү ниет-ыкласы (интенциясы) сакталып калды.

Биздин оюбузча, ушул өзгөчөлүктөр азыркы илимий стилдеги тексттин маанилик-структуралык жана логика-прагматикалык түзүлүшүнө өзүнүн изин, таасирин калтырат. Ошондуктан илимий стилдеги тексттин уюшулушун иликтегенде ушул жагдайды эске алуу зарыл деп эсептейбиз.

Жалпысынан алганда, илимий стилдеги текст илим чөйрөсүн тейлейт да, илим чөйрөсүнүн максат, милдеттерине, мыйзам ченемине ылайык түзүлөт. Түпкү негизинде илимий чөйрө материянын түрдүү касиет белгилери, өнүгүү, өзгөрүү мыйзам ченемин ачык түшүндүрүү максатын көздөйт. Ушуга жараша илимий чөйрөдө маалымат туюндуруунун өзгөчө ык-амалы, жол-жобосу, өзүнүн табияты боюнча көркөм стилге, публицистикалык стилдин расмий эмес жанрларына жана турмуш-тиричиликте сүйлөө стилине карама-каршы стили калыптанган. Ошондуктан илимий стилдеги текст логикалуу, түшүнүктүү, так жана жыйынтыктуу болот. Илимий стилдеги тексттин мазмунун түшүнүү үчүн ошол илим тармагы боюнча илимий даярдыктын болушу талап кылынат. Анткени илимий стилдеги текст ошол илим тармагы боюнча билими жана түшүнүгү бар адамдарга арналып түзүлөт. Ушуга ылайык илимий стилдеги текстте маалымат туюндуруу, андагы маанилик-структуралык түзүлүш спецификалуу өзгөчөлүккө ээ болот. Айрым илим тармактарындагы (Маселен, математика, физика, химия жана башка) тексттерде маалымат адистер тарабынан буга чейин кабыл алынган шарттуу белгилер, формулалар, схемалар, эсептөөлөр

түрүндө туюндурулат. Анда терминдер, кыскартуулар, түшүндүрмөлөр жана көрсөтмө (иллюстративдүү) материалдар кеңири колдонулат. Мындай тексттерде мазмундук, маалыматтык түзүлүш жана уюшуу ошол илимдин табиятына жараша ишке ашат.

Мисалы:

Басым бирдиктери

Басымдын $P = \frac{F}{S}$ формуласына ылайык анын CN системасындагы бирдиги Н/м менен ченелет. Бул бирдик франциялык атактуу окумуштуу Блез Паскалдын (1623-1662) урматына Паскаль «Па» деп аталат.

$$1 \ddot{a} = 1 \frac{i}{i^2}$$

Атмосфера басымы жөнүндө сөз болгондо анын чоңдугун көбүнчө сымап мамычасы менен байланыштырып айтабыз. Деңиз деңгээлиндеги атмосфера басымы 760 мм же 76 см сымап мамычасына барабар. Бул басым нормалдык шарттагы абанын басымы деп аталат.

CN системасындагы басымдын бирдиги Н/м² (же Па) сымап мамычасы менен ченелген басымдын бирдиги менен төмөнкүчө байланышат: 76 см сым. мам. = 760 мм сым. мам. = 1.01×10^5 Па. Ал эми 1 мм сым. мам. = 133 Па. Сымаптын тыгыздыгы 13.6 г/см³. Түтүкчөнүн негизинин аянтын S деп белгилейли. Сымап мамычасынын салмагы $P_0 = pghS$ болору белгилүү. Ал эми басымы салмак күчүнүн түтүкчөнүн негизинин аянтына болгон катышына барабар:

$$P = \frac{P_0}{S} = pgh \quad \text{же} \quad p = pgh$$

Чондуктардын ордуна сан маанилерин коюп эсептегенде төмөнкүнү алабыз:

$$p = 9,8 \frac{2}{c^3} \cdot 980 \frac{c^3}{c^2} \cdot 7 \ddot{a} = 1,0 \times 10^5 \ddot{a}$$

(Карашев Т., Мамбетакунов Э., Мамбетакунов У. 2003., 30-б.)

Мисалга алынган текст адистик даярдыгы бар адамдарга гана толук түшүнүктүү. Анткени бул текстте нукура физика илимине тиешелүү элементтер, шарттуу белгилер, ал физикалык кубулушту аныктоо үчүн колдонулуучу формулалар, эсептөө жолдору көрсөтүлгөн.

Мында колдонулган терминдер, формулалар атмосфералык басымдын бирдигин түшүндүрүү максатын көздөйт. Ошондуктан бул тексттин мазмундук-маалыматтык уюшулушу жана тилдик эмес каражаттардын (формулалар, шарттуу белгилер, бирдикти туюндурган белгилердин (символдордун) жана башкалардын) коштоосунда ишке ашты. Аталган тилдик жана тилдик эмес каражаттар тексттеги негизги мазмунду (басым бирдиктерин) ачып түшүндүрүүдө бирин-бири толуктап, айкындап, конкреттештирип турат. Ошентип, бул текстте басымдын бирдиктери физикалык терминдер («басым», «CN системасы», «Па», «атмосфера басымы», «сымап мамычасы», «сымап тыгыздыгы», «аянт», «чоңдуктар»), физикалык номенклатура,

формулалар ($P = \frac{F}{S}$, $1 \text{ Ё} = 1 \frac{i}{i^2}$ ж. б.) жана физикалык белгилер (H , P , $pg h$ ж.б.) аркылуу туюндурулду. Тактап айтканда, басымдын бирдиги физиканын тили менен баяндалды. Мына ушул көрүнүш илимий стилдеги тексттин маалымат туюндуруунун спецификалуу өзгөчөлүгү болуп саналат. Бул тексттин мазмундук, маанилик уюшулушу жана маалымат кыймылы физикалык терминдер, формулалар жана символдор аркылуу ишке ашты.

Демек, илимий стилдеги тексттерде илим тармактарынын өзгөчөлүгүнө жараша маалымат туюндуруу ыкмалары, жолдору ар башка. Ошого жараша андай тексттерде мазмундук, маанилик уюшуунун, түзүлүштүн мүнөзү да ар түрдүү болот. Мисалга алынган текстте басым бирдиктери жөнүндө маалымат ырааттуу туюндурулган. Бул текстте маалымат туюндуруунун жалпыдан жекени көздөй бет алган дедуктивдүү ыкмасы колдонулган. Маселен, алгач жалпы эле басымдын формуласы, аны өлчөөнүн бирдик, каражаттары айтылып, андан кийин жеке атмосфера басымын өлчөөнүн технологиясы, жол-жобосу, өзгөчөлүктөрү сунушталды. Демек, аталган тексттин биринчи абзацы жалпы маселени туюндурду. Ошентип, логикалык жактан алганда, бул текстте жалпы менен жекенин тыгыз карым-катышы бар. Текстте

жалпы менен жеке бирин-бири улантуучу, өнүктүрүүчү, бирин-бири түшүндүрүп, ачып берүүчү байланыштык системада уюшулган. Мына ушул көрүнүш илимий стилдеги тексттин маанилик-логикалык жактан уюшулушунун бир түрү болуп саналат. Ошондой эле, бул көрүнүш илимий стилдеги тексттин логикалуулугунун көрүнүшү да болуп эсептелет. Ошентип, илимий стилдеги текстте маалымат ырааттуу, логикалуу туюндурулуп, илимий стилдеги тексттин маалыматтык тутумун түзгөн бөлүктөр биригип, бир мазмунду ачып түшүндүрөт. Андай маанилик бөлүктөр бири-бирине себеп-натыйжалык, синонимдик, антонимдик жана башка түрдө карым-катнаш түзүп, бирин-бири улантуучу, өнүктүрүүчү, бирин-бири түшүндүрүп, ачып берүүчү байланыштык системада уюшулат. Ошондой эле, илимий стилдеги текстте маалымат туюндуруунун анафора, катафоралык жолдору жана индуктивдүү, дедуктивдүү ык-амалдары колдонулуп, алар илимий тексттеги маанилик-логикалык уюшуунун түрлөрүн түзөт.

Илимий стилдеги тексттин маанилик-структуралык жактан уюшулушу илимий стилдин жанрларына, илимий негизде маалымат алмашуунун түрлөрүнө, жагдай-шарттарына, ал маалымат алмашууда көтөрүлгөн илимий маселеге жана текст багышталган кабыл алуучунун (адресаттын) жөндөм-шыгына, тажрыйбасына, билим деңгээлине, жалпы табиятына жараша болот.

Ошондуктан илимий стилдеги текстте маалымат алдын ала ойлонуштурулуп, бардык жагдай-шарттар эсеп-чотко алынып туюндурулат. Алдын ала ойлонуштурууда туюндурулуучу маалыматтын максаты, милдеттери, логикалык ирет-тартиби, текстте буга чейин жана мындан кийин туюндурулуучу башка маалыматтар менен болгон анын байланышы, карым-катнашы, ал маалыматтын текстте көтөргөн прагматикалык жүгү жана коммуникативдик кызматы такталат. Ошондой эле, маалыматты адресат кандай кабыл алары алдын ала эсеп-чоттолот. Ушуга байланыштуу илимий стилдеги тексттин маанилик-структуралык уюшулушу тыкан жана так болот. Текстти түзүп турган бирдиктердин, байланышы, бири-бири менен болгон карым-катнашы, мазмундук уюшулушу да ачык-айкын мүнөзгө ээ. Бул жагдайлар илимий стилдеги текстте маалымат кыйытылып, каймана түрдө (подтекстте) туюндурулбай,

түз, ачык туюндурулушуна шарт түзөт.

Жогорудагы басым бирдиктерин түшүндүргөн тексттен биз материянын бир көрүнүшүн (басымды) жалпылаштырууну жана конкреттештирүүнү көрдүк. Илимдин табияты материянын ар түрдүү мыйзам ченемин аныктоо болгондуктан, илимий иликтөө ишинде тигил же бул маселе боюнча жалпылоолор, корутундулар чыгарылат. Бул көрүнүш илимий стилге жат эмес. Чындыгында, конкреттештирүү жана жалпылаштыруу ыкмасы дүйнөнү таанып билүүнүн бир жолу болуп саналат. Ошондой эле, конкреттештирүүнүн жана жалпылаштыруунун өзүндө тексти уюштуруучу кызмат да бар. Ушул жагынан араганда, илимий стилдеги текст адамдарга көп жактуу таасир кылат. Тактап айтканда, илимий стилдеги текст маалымат туюндуруу, маалымат алмашуу менен чектелбейт. Ал адамдын дүйнө таанымын кеңейтүүчү, ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүчү, илим-билимин арттыруучу кызматты да аткарат. Илимий стилдеги текстте маалыматты сунуштоонун мына ушундай өзгөчө стратегиясы бар. Бир эле мезгилде бир нече милдетти аркалоо – илимий стилдеги тексттин табиятына мүнөздүү көрүнүш. Ошондуктан илимий текст дүйнөнү терең жана ар тараптуу таанып билүүгө жол ачат. Илимий стилдеги текстте мазмундук уюшуунун бекем болушу, тексттеги маанилик бөлүктөрдүн байланыш системасы (когезиясы), алардын үзгүлтүксүз кыймылы (континууму) так, ырааттуу болушу талап кылынат.

Илимий стилдеги тексттин маанилик-структуралык уюшулушуна, түзүлүшүнө илимий тексттердин структуралык-композициясы жана алардын жанрдык ар түрдүүлүгү таасирин тийгизет. Илимий стилдеги текст структуралык-композициялык жактан, негизинен, калыпташкан (стандарттуу) болот. Муну илимий иштердин буга чейин калыпташкан (стандарттуу) бөлүктөрдөн куралганынан байкайбыз. Маселен, илимий иш киришүүдөн, негизги бөлүмдөн, корутундудан жана колдонулган адабияттардын тизмесинен турат. Кээде ар түрдүү тиркемелер сунушталат. Илимий тексттин композициялык бөлүктөрү ачык, так (эксплициттүү) туюндурулгандыктан, анда маалыматты

баяндоонун өнүгүшү, үзгүлтүксүз кыймылы (континууму) жана мазмундук жактан уюшулушу даана билинет. Албетте, бул жагдай илимий стилдеги тексттин жанрдык өзгөчөлүгүнө ылайык ар түрдүүчө мүнөзгө ээ.

Буга чейинки изилдөөлөрдү эске алганда:

Илимий стилдеги тексттердин жанрлары төмөндөгүдөй:

- 1. Илимий тезис
- 2. Газеталык же журналдык илимий макала
- 3. Окуу китеби
- 4. Окуу куралы
- 5. Окуу
- 6. Илимий
- 7. **Лекция**
- 8. Илимий билдирүү
- 9. Илимий отчет
- 10. **Илимий дискуссия**
- 11. **Диссертация**
- 12. **Курстук жана дипломдук иштер**
- 13. Илимий популярдуу эмгектер

(караңыз: Кожина М.Н., 1983; Бондалетов В.Д. жана башкалар 1989; Аширбаев Т. 2004.)

Жогоруда көрсөтүлгөн ар бир жанрда маалымат туюндуруунун ар башка жолдору, бири-биринен обочолонгон ык-амалдары иштелип чыккан. Илимий стилдеги текст адресаттын өзгөчөлүгүнө жана илимий стилдеги жанрдын табиятына жараша уюшулат. Башкача айтканда, илимий стилдеги тексттин структура-композициялык өзгөчөлүгү ушул жагдайларга байланыштуу болот. (Стилистика русского языка. / В.Д. Бондалетов жана башкалар, 1989., 161-бет.). Илимий иштин структурасы, анын маанилик-логикалык уюшулушу жанрдын мыйзам ченемине да баш ийип түзүлөт.

Деги эле, илимий чөйрө, анда колдонулган илимий стиль өзүнүн табияты боюнча диалогдуу мүнөзгө ээ. Анткени дүйнөнү таанып билүүнүн өзү диалогдуу, көп баскычтуу жана карама-каршылыктуу мүнөздө болот. Туюндурулган илимий түшүнүк же турмуштук көрүнүш адресаттын аң-сезиминде диалогду пайда кылат. Адресат туюндурулган аргументтерге карата ой жүгүртүп, ичинен анын чын-төгүнүн иликтейт да, өзүнүн ошол объектиге тиешелүү жообун (макул болуусун же каршы экендигин билдирген жообун) иштеп чыгат. Мына ушул жүрүштүн өзүндө диалог (адресант менен адресаттын бир объектинин тегерегинде ой жүгүртүүлөрү, кайым айтышуулары, каршылашып тирешүүлөрү, көз караштардын кагылышуусу же биргелешип объективдүү чындыкты изилдөөлөрү) камтылган болот. Ошондуктан текст аркылуу адресант туюндурган маалымат адресатка таасир этип, анын оң же терс жообун (реакциясын) пайда кылат. Ошентип, илимий стилдеги текстте диалог башталат. Бул жагынан караганда, окумуштуу М.М. Бахтиндин деги эле тексттин табияты диалогдуу болот деген пикирине кошулбай коюуга болбойт. (Бахтин М.М. 1986.).

Илимий стилдеги тексттин ушундай диалогдуу табияты анын ырааттуу, иреттүү логикалык структурасын жана көздөгөн прагматикалык стратегиясын, анда маанилик-структуралык жана мазмундук, маалыматтык уюшуунун, түзүлүштүн өзгөчө мүнөздө болушун шарттаган.

Публицистикалык стиль

Публицистикалык стиль жөнүндө түшүнүк

«Публицистикалык стилге коомдук темада жазылган газеталык, журналдык статьялардын, адабий сын макалалардын, агитациялык-пропагандалык материалдардын жана жалпы эле газетага жарыяланган ар түрдүү кабарлардын, билдирүүлөрдүн, кыскача

макала, очерк, фельетондордун стили кирет»⁹⁹.

Бул стиль аркылуу саясий жана башка ар түрдүү маалыматтар элге жайылтылат, массаны ошол маселелерге туура багыт алдыруу, ага ишендирүү, ал аркылуу коомдун алдында пайда болгон проблеманы чечүү милдеттери ишке ашырылат. Бул милдеттерди аткарууда массалык маалымат каражаттарында (ММК) жарыяланган публицистикалык материалдардын мазмуну учурдун талабын так чагылдырып, далилдүү логикага таянышы керек. Натыйжада масса көтөрүлүп жаткан проблеманын зарыл экендигине ишенет жана аны аткаруу үчүн киришет. Ансыз публицистикалык чыгарма өзүнүн актуалдуулугун жоготуп алат.

Кыргыз публицистикасы оозеки түрүндө болсо да байыртадан бери жашап жана өнүгүп келе жатат. Элибиздин оозеки чыгармачылыгындагы Жээренче чечен жана Акыл Карачач бекеринен акылмандыктын жана чечендиктин үлгүлүү өкүлдөрү катары эсептелбейт. Чабышкан тараптарды жараштырганда, кун бычымын белгилегенде, элди достукка чакырганда, деги эле элибиздин турмушунда эриш-аркак жашаган жакшылык жана жамандык иштерде чечендердин кеби чечүүчү мааниге ээ болгон. Алардын кебин эл жөн эле муюп угуп койбостон, кептин мазмунуна жана учурдагы жүйөөсүнө карата өзүнүн активдүү позициясын жарата алган.

XIX кылымда элибиздин саясий тарыхына өздөрүнүн таасирин тийгизген Алымбек датка, Курманжан датка, Ормон хан, Шабдан сыяктуу инсандарды эл бекеринен ээрчибеген, бөтөн элдердин өкүлдөрү алардын суроо-талаптары жана акылман чечимдери менен жөн жерден эле макул болбогон. Алар өз доорунун публицисттери болушкан.

Төкмө акындардын чыгармачылыгынын табиятында да публицистикалык стилдин белгилери айкын көрүнөт. Мисалы, Токтогулдун эзүүчү тапка каршы ырдаган ырлары жабык, кээде ачык маанайда таптык мүнөзгө ээ. Анда массаны бай-манаптарга каршы чыгууга үндөгөн учур арбын.

Кыргызстандын советтик республикалардын катарында бир союзга кириши өлкөбүздөгү маданий процесстердин алга бат жылышын шарттады. Кыргыздардын жаш интеллигенциясынын

---

99 Кудайбергенов С. Публицистикалык стиль жөнүндө жалпы маалымат / Кыргыз адабий тилинин стилдик түрлөрү, 5-6-бет.

профессионал-публицисттеринин тобу жаралды. К. Тыныстанов, Ж. Жамгырчиев, А. Токомбаев, Ж. Бөкөнбаев, Ж. Турусбеков, М. Элебаев сыяктуу акындардын чыгармачылыгынын борборун публицистикалык лирика түзгөн. Бул акындар кыргыздын демократиялык жана социалисттик публицистикасынын мыкты үлгүлөрүн жаратканы менен тарыхта калышат.

Чоң саясатчы И. Раззаковдун партиялык жана чарбалык чогулуштарда сүйлөгөн көптөгөн сөздөрү кыргыз публицистикасынын мыкты үлгүлөрүнөн болуп саналат. Кыргызстандын И. Раззаков жетекчиликте турган учурдагы тарыхы республикабыздын турмушунун ар тараптан өнүгүшү менен белгиленет. Жалаң эле айыл чарбасы менен өнөр жайы эмес илим изилдөө, билим берүү жана маданият тармактары республикабызда болуп көрбөгөн ылдамдык менен алга жылды. Ушундай бийик, оптимисттик массалык аң-сезимди түзүүдө жана элди алдыдагы ийгиликтерге шыктандырууда И. Раззаковдун тубаса ораторлук жөндөмү, сөзсүз, чечүүчү мааниге ээ болгон.

Кыргыз публицистикасын кыргыз сөз чеберлеринин Ч.Айтматов баш болгон кийинки мууну улап кетти. Натыйжада бул стиль жалаң эле сөз чеберлеринин гана интеллектуалдык мейкиндиги болбой калды. Илимпоздор, мисалы, Б. Алымов, С. Байгазиев, А.Муратовдор өздөрүнүн заманбап публицистикалык чыгармалары менен кыргыз жаштарынын жаңы муунун тарбиялоого өз салымдарын кошо алышты.

Кыргыз элинин эгемендүүлүккө ээ болушу демократиялык, коом түзүүчүлүк, чарбалык, идеологиялык багыттагы, жаңы мазмундагы публицистикалык чыгармалардын жаралышын шарттады. «Манас» эпосунун 1000 жылдыгына, Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн 2200 жылдыгына ж.б. иш-чараларга арналган публицистикалык чыгармалар элибиздин улуттук сезимин арттырууга, жаңы Кыргызстанды курууга болгон көз карашын бекемдөөгө чоң салым кошту.

Публицистикалык стиль табиятында коомдун жашоосу, андагы өзгөрүүлөр менен жарыш жашайт. Бул стиль коомдук аң-сезимди улуттук нукка бура алат. Ар бир адамдын жүрөгүнүн тереңиндеги атуулдук улуу сезимди жаратат. Коомдун ар бир мүчөсүнүн келечекке болгон зор ишенимин арттырат.

Жогорудагы пикирлерди төмөнкүдөй жыйынтыктоого болот:

1. Публицистикалык стиль кыргыз адабий тилинин бир стили

катары каралат;

2. Публицистикалык стилдин коомдук кызматы – массанын аң-сезимине таасир этүү менен, өзү кызмат кылган коомду куруу;

3. Публицистикалык стиль оозеки жана жазма формада жашайт. Ал экөөнүн тилдик каражаттары окшош, бирок экстратилдик каражаттарды пайдалануу өзгөчөлүгү боюнча айырмаланышат;

4. Бул стилдин текстинин мазмуну коомдун бардык мүчөлөрүнө арналат, бирок ага карата угуучу, окурман же көрөрман өз позициясын өзү аныктайт;

5. Кыргыз адабий тилинин тилдик каражаттарын пайдаланууда публицистикалык стиль илимий жана иш кагаздар стилдерине салыштырганда бир топ активдүүлүгү менен өзгөчөлөнөт;

6. Кыргыз публицистикасынын башаты фольклордук чыгармаларда жатат;

7. Кыргыз публицистикасынын түптөлүшүнө XIX-XX кылымдарда элибизден чыккан акындар, жазуучулар, саясий ишмерлер жана илимпоздор өз салымдарын кошкондугу талашсыз чындык.

Публицистикалык стилдин тили

Тилдик бирдиктерди жана каражаттарды пайдалануу өзгөчөлүгү боюнча публицистикалык стиль кыргыз адабий тилинин башка китеп стилдеринен айырмаланат. Түрдүк жана подстилдик көп түрдүүлүгү, стиль катары системасынын татаалдыгы публицистикалык стилдин тилинин жалпы белгилерин аныктоого негиз берген. Мисалы, бул стилде терминдер, газетизмдер, эмоционалдуу-экспрессивдүү тилдик каражаттар, реалийлер, эскирген жана жаңы сөздөр, көркөмдүк жаратуучу тилдик каражаттар жана кептик кубулуштар публицистикалык стилдин түрүнүн жана подстилдеринин талабына ылайык колдонула берет.

Тилдин жашоосунун бир белгиси – анын лексикалык корунун жаңыланып турушу. Тилдик ушул процесс биринчи кезекте публицистикалык стилде даана чагылат. Бул тилдик кубулуш сөз өздөштүрүүдө да, сөз жасоонун ички мүмкүнчүлүктөрүнүн деңгээлинде да ачык көрүнөт.

Жогоруда айтылган пикирлерди төмөнкүдөй жалпылоого болот:

1. Кыргыз адабий тилинин публицистикалык стили башка стилдерден коомдук аткарган кызматы боюнча гана эмес тилдик бирдиктерди пайдалануу өзгөчөлүгү боюнча да айырмаланат;

2. Публицистикалык стилдин расмий түрүнүн подстилдери, негизинен, орток маанилүү тилдик бирдиктерди, терминдерди, кесиптик сөздөрдү, газетизмдерди активдүү пайдалангандыгы менен өзгөчөлөнөт;

3. Публицистикалык стилдин бейрасмий түрүнүн подстилдери эмоционалдуу-экспрессивдүү тилдик бирдиктерди, троптун жана стилистикалык фигуралардын түрлөрүн активдүү пайдаланат;

4. Публицистикалык бейрасмий подстилдердин тилинде боектуу тилдик бирдиктер жана каражаттар колдонулганы менен, алар аркылуу окурмандардын (угармандардын) сезимине эмоциялык-экспрессивдик негизде таасир этүү экинчи планда кала берет;

5. Публицистикалык расмий подстилдер тили боюнча китеп стилдерине, ал эми бейрасмий подстилдер сүйлөшүү стилдерине ыктайт;

6. Публицистикалык стилдин текстинин темаларына өзгөчө маани берилет. Алар кандай структурада жана мазмунда келбесин, анда мазмундун чагылдырылышы, окурманды (угуучуну) өзүнө тартуу мүмкүнчүлүгү, эсте калуу өзгөчөлүгү дайыма сакталууга тийиш.

Публицистикалык стилдин кыргыз тил илиминде изилдениши

1950-жылдардан баштап кыргыз тилчилери кыргыз акын-жазуучуларынын чыгармаларына лингвистикалык талдоо жүргүзө баштайт. Академик Б.М. Юнусалиев Молдо Нияздын, К. Кырбашев А. Осмоновдун чыгармаларынын тилине лексика-стилистикалык планда илимий изилдөө иштерин жүргүзүшкөн. Айрым акын-жазуучулардын чыгармалары көбүнчө лексика-стилистикалык планда газета-журналдык макалалардын иликтөө темасы болуп калды [Т. Аширбаев. 2000., 11-б.].

1960-жылдардын аягында кыргыз орто мектептеринин окуу программасында биринчи жолу функционалдык стилистиканын түрлөрү окутула баштады. 1968-жылы окумуштуулар Э. Абдулдаев, А. Жапаров, Б. Орузбаева тарабынан IX-X класстар үчүн түзүлгөн кыргыз тили китебинде функционалдык стилдин түрлөрү боюнча

программалык талаптын деңгээлиндеги көнүгүүлөр жана мисалдар берилген [Э. Абдулдаев, А. Жапаров, Б. Орузбаева. 1968.]. Ошондой эле окумуштуу А. Жапаровдун «Стилистика жана анын тил илиминен алган орду», «Лексикология менен семасиологияга стилистиканын катышы», «Грамматика жана ага стилистиканын катышы», «Орфоэпия, фонетика жана аларга стилистиканын катышы» боюнча макалалары байма-бай «Кыргызстан маданиятына», «Мугалимдер газетасына» (1968,1969) жарыяланып турган. Профессор А. Жапаров стилистика боюнча жазган эмгектеринде: «Жазма адабий тил өзүнүн лексикалык жана синтаксистик конструкциялык өзгөчөлүктөрүнө жараша көркөм адабияттын, илимий чыгармалардын, публицистикалык жана иштик кагаздардын стилдери болуп төрт негизги түргө бөлүнөт, алардын ар бири өз учурунда дагы өз ара бир нече түргө бөлүнүп кетет» - деп функционалдык стилдин төрт түрүн белгилеген [А. Жапаров. 1968.17-21-август].

Кыргыз ССР Илимдер академиясынын Тил жана адабият институтунун илимий кызматкерлери тарабынан функционалдык стилдин түрлөрүнүн өзгөчөлүктөрү тууралуу бир нече макалалар жарык көргөн. Мисалы: 1969-жылы «Кыргызстан маданияты» гезитинин №50 санына окумуштуу В. Закированын «Кыргыз тилиндеги официалдуу иш кагаздар стилинин кээ бир өзгөчөлүктөрү» деген макаласы жарык көргөн. Бул көрүнүш ошол мезгилдерде кыргыз тил илиминде функционалдык стилдин түрлөрү боюнча изилдөөлөрдүн жүргүзүлгөндүгүнөн кабар берет.

Кыргыз тилинин функционалдык стилистикасы жана анын стилдик түрлөрү жөнүндө бир кыйла толук маалымат профессор А.Турсуновго таандык [А.Турсунов. 1969., 84-92-б.б.].

А.Турсунов өзүнүн эмгегинде публицистикалык чыгармаларда логикага терең негизделген ар түрдүү далилдер кеңири берилерин белгилейт жана публицистикалык стилде илимий жана көркөм адабияттын стилинин айрым белгилери учурай тургандыгын көрсөтөт. Ал: «Лексикалык жагынан алсак, стилдин бул түрүнө коомдук-саясий, атайын техникалык терминдер, абстракттуу маанидеги жана жалпы колдонулуучу сөздөр, эмоционалдуу сөздөр, неологизмдер, троптун түрлөрү, ошондой эле идиомалар мүнөздүү» - деп, адилет белгилеген [А.Турсунов. 1969. 90-б.]. Жогоруда байкалгандай, профессор А.Турсунов бул эмгегинде публицистикалык стилди жана анын айрым

өзгөчөлүктөрүн гана белгилеп көрсөткөн.

Окумуштуу Ж. Мамытов 1970-жылдардан баштап көркөм чыгарманын тилинин маселеси боюнча бир топ эмгектерди жаратты. Анын «Көркөм чыгарманын тили» аттуу монографиясы [Ж. Мамытов. 1990.] кыргыз адабиятынын мыкты үлгүлөрүнүн тилин анализдөөгө арналат. Кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдерин К.К. Сартбаев да изилдеп, анын «Функционалдуу стилдер жөнүндө» деген макаласы жарык көргөн [К.К. Сартбаев. 1977, 58-61-б.б.]. Ошондой эле 1983-жылы Кыргыз ССР Илимдер академиясынын Тил жана адабият институтунун кызматкерлери тарабынан С.Кудайбергенев, А.Турсуновдун жооптуу редакциясынын астында «Кыргыз адабий тилинин стилдик түрлөрү» аттуу жыйнак даярдалган. Жыйнактын баш сөзүндө профессор С. Кудайбергенев: «Адабий тил ар кандай тармакта колдонулат. Айталык, адабий тилибизде газета, журналдар чыгат. Мындагы материалдардын тили, жалпы жонунан, публицистикалык стиль деп аталат да, өзүнө тиешелүү тилдик өзгөчөлүктөрү бар. Ушу сыяктуу эле илимий эмгектер мазмуну боюнча башкача стилде жазылат, мунун да өзүнө тиешелүү тилдик бөтөнчөлүктөрү бар. Көркөм адабияттар да стили боюнча башкача, анда тилдик башка ыкмалар колдонулат. Иш кагаздары да стили боюнча жогоруда саналгандардан айырмаланып турат» - деп белгилеген [Жооптуу ред.: С. Кудайбергенев, А.Турсунов. 1983; 4-б.]. Аталган эмгекте төрт стиль боюнча түшүнүктөр берилип, тилекке каршы, турмуш-тиричиликте сүйлөшүү стилине бул авторлор токтолгон эмес.

1983-жылы чыккан «Кыргыз адабий тилинин стилдик түрлөрү» деген эмгекте публицистикалык стиль жөнүндө бир кыйла кененирээк маалымат берилген. Анда публицистикалык стилдин лексикалык мүнөздөмөсү, көп колдонулуучу терминдер, бул стилдин грамматикалык бөтөнчөлүктөрү, жанрлары, аталган стилдин калыптануу маселесине карата айтылган ойлор камтылган.

Окумуштуу Т. Аширбаев: «Стилистика – океан сымак илим. Биз анын жээгине эми гана келдик. Баарыбыз биригип, бул зор мухиттин сырын ачууга милдеттүүбүз», - деп айткан эле [Т.Аширбаев. 2000., 4-б.]. Чындыгында, кыргыз тилинин стилистикасы жазуу түрүндө жаңыдан изилдене баштагандыктан, анын тактай турган, изилдей турган маселелери арбын. 1990-жылы окумуштуу Т.Аширбаев «Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» романынын тили» деген темада

кандидаттык диссертациясын коргогон [Т.Аширбаев.,1990].

1994-жылы профессор Б.Ш. Усубалиев «Көркөм чыгармага стилистикалык илик» аттуу эмгегинде [Б.Ш.Усубалиев., 1994] көркөм чыгармага стилистикалык талдоо жүргүзүү маселесин бир топ терең иштеген. Аталган эмгек докторлук диссертацияга негиз болгон.

2000-жылдан баштап профессор Т. Аширбаевдин кыргыз тилинин стилистикасына арналган бир нече эмгектери жарык көрдү. Анын биринчи китеби кыргыз тилинин стилистикасынын жалпы маселелерине арналган [Т. Аширбаев. 1-к., 2000]. Экинчи китепте фонетикалык, сөз жасоо жана лексикалык стилистика маселелери илимий-теориялык деңгээлде изилденген [Т. Аширбаев. 2-к., 2000]. Үчүнчү китебинде кыргыз тилинин грамматикалык стилистикасы талдоого алынган [Т.Аширбаев. 3-к., 2001]. Төртүнчү китеп кыргыз тилинин функционалдык стилдеринин тилдик жана экстрадилдик табиятын иликтөөгө арналган [Т. Аширбаев. 4-к., 2004]. Окумуштуунун бул эмгектери кыргыз тилинин стилистикасынын өнүгүшүнө чоң таасирин тийгизди деп эсептөөгө болот. Т.Аширбаевдин «Кыргыз тилинин стилистикасы» боюнча 4-китебинде публицистикалык стилдин табияты, түрлөрү жана подстилдери, тилдик өзгөчөлүктөрү, анын экстрадилдик табияты жөнүндө кеңири маалыматтар берилген.

Мында профессор Т. Аширбаев: «Публицистикалык чыгарма коомдун чектелбеген адамдар тобуна арналгандыктан, анын тили да элдик тилге жакындыгы менен башка стилдерден айырмаланат жана публицистикалык стиль баалоо жана маалымат берүү кызматын алдыга коёт», - деп белгилейт.

Публицистикалык стиль жана андагы тексттердин интеграциясынын, уюшулуш маселелеринин бири-бири менен болгон айкашын, жуурулушуусун окумуштуу Т.С. Маразыков «Экстралингвистикалык факторлордун тексттеги интеграциясы» деген эмгегинде төмөнкүдөй белгилейт: «Публицистикалык стилдеги текст коомдун жана ар бир адамдын жашоо турмушуна, ишмердигине, келечек абалына түздөн-түз тиешелүү, тагдыр чечүүчү информацияларды туюндуруп, ошо аркылуу коомдун саясий аң-сезимин, атуулдук жоопкерчилигин калыптандырууга салым кошот жана коом мүчөлөрүнүн гумандуулук позициясын бекемдөөгө көмөк көрсөтөт» [Т.С. Маразыков. 2005,76-б.] .

Демек, кыргыз тил илиминде публицистикалык стилди

1950-жылдардан баштап ар тараптан изилдөө ишине Б.М.Юнусалиев, К. Сартбаев, С. Давлетов, Э. Абдулдаев, Б. Орузбаева, А. Жапаров, А. Турсунов, С. Кудайбергенов, Т. Аширбаев, Т. Маразыков сыяктуу окумуштуулар салым кошушкан.

Кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдерин классификациялоодо профессор А. Турсунов беш стилди, профессор Ж. Мамытов төрт стилди, профессор К. Сартбаев үч стилди, профессор Т. Аширбаев беш стилди бөлүп көрсөтүшкөн. Биз А. Турсуновдун жана Т. Аширбаевдин классификацияларына таяндык.

Публицистикалык стиль, бул – коом менен, мезгил менен кадамдаш кошо жүрүүчү процесс. Ар мезгилдин, адамзат тарыхынын ар кайсы элементтерин публицистикалык тексттерден жолуктурууга болот. Ошондуктан ар бир коомдун, мезгилдин күрөө тамыры публицистикалык тексттерде чагылдырылат. Демек, келечекте публицистикалык стилдин лингвистикалык, прагматикалык, коммуникативдик багытта изилдениши өзүнүн актуалдуулугун жоготпойт.

Кыргыз тил илиминде публицистикалык стиль боюнча жогоруда белгиленгендей азыноолак изилдөөлөр жүргүзүлгөн. Бирок гезиттик кабар түрүндөгү кыска тексттердин лингвосемантикалык табияты, алардын графикалык жактан жабдылышы, эстетикалык турпаты, мындай кыска тексттердеги модалдуулук маселелеринин туюндурулушу, алардын тематикалык өзгөчөлүктөрү, гезиттик кабар түрүндөгү кыска тексттерде тилдик каражаттардын колдонулуу өзгөчөлүктөрү жана аталган тексттерге мониторинг жүргүзүүнүн зарылдыгы тууралуу маселелер буга чейин атайы изилдөөгө алынган эмес. Бул диссертациялык изилдөөдө аталган маселелер ар тараптан иликтөөгө алынды.

Публицистикалык стилдеги тексттерди изилдөөдө колдонулган методдор

Бул изилдөөнүн негизги материалдары болуп гезиттик кабар түрүндөгү кыска тексттер эсептелет. «Эркин -Тоо», «Кыргыз туусу», «Кыргыз руху», «Агым», «Жаңы агым», «Заман Кыргызстан», «Кыргыз тили», «Фабула», «Форум» аттуу гезиттердеги кабар түрүндөгү кыска тексттер стилистикалык багытта иликтенди. Албетте гезиттик кабар түрүндөгү кыска тексттердин стилистикалык өзгөчөлүктөрүн

лингвистикалык методдордун негизинде иликтөө үчүн эң алгач кыргыз публицистикасынын өзгөчөлүктөрүнө токтоло кетүү жана андагы илимий маселелерди тактоо абдан зарыл.

Публицистикалык стиль кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдеринин башка түрлөрү сыяктуу эле жазма жана оозеки формада болот. Публицистикалык стилде текст кандай формада аткарылгандыгына карабай, анда туюндурулуучу, берилүүчү маалыматтын жалпы мазмуну аталган стилдин табиятына ылайык жазма жана оозеки тексттин экөөндө тең сакталат. Бирок жазма жана оозеки тексттин өзгөчөлүгүнө байланыштуу анда экстралингвистикалык факторлордун катышы боюнча өз ара айырмачылыктар бар.

Октябрь революциясына чейин кыргыз коомчулугунда публицистикалык стиль ошол мезгилдин жашоошартына, өзгөчөлүгүнө ылайык оозеки формада чыгыштык нукта өнүгүп келгендиги, ал эми революциядан кийин публицистикалык стилдин өнүгүшү жазуу формасында батыштык нукта жүргүзүлгөндүгү тууралуу Т.С. Маразыковдун айткан ой-пикирлерине кошулабыз [Т.С.Маразыков.1-к., 2005., 57-б.]. Демек, кыргыз публицистикасы оозеки түрүндө байыртадан бери эле жашап жана өзгөчө формада өнүгүп келген деп айтууга негиз бар. Кыргыз эли байыртадан бери эле сөздү барктаган, сөздүн маңызына өзгөчө тыкыр көңүл бурган, сөздүн таасирине баам салып, ага карата өзүнүн чечимин, мамилесин билдирген эл болуп саналат.

Элибиздин оозеки чыгармачылыгындагы Жээренче чечен жана Акылкарачак бекеринен акылмандыктын жана чечендиктин үлгүлүү өкүлдөрү катары эсептелбейт. Чабышкан тараптарды жараштырганда, кун бычымын белгиленгенде, элди достукка чакырганда, деги эле элибиздин турмушунда эриш-аркак жашаган жакшылык жана жамандык иштерде чечендердин сүйлөгөн сөздөрү чечүүчү мааниге ээ болгон. Алар айткан сөздөрдү эл муоп угуп, анын мазмунуна жана учурдагы жүйөсүнө карата өзүлөрүнүн активдүү позициясын жаратып келишкен [Т. Аширбаев. 4-к., 2004.,63-б.]. Жогорудагыдай маалыматтарга караганда, кыргыз публицистикасында маалыматты кылдат иликтөө (анализ) жана маалыматты ошол учурдагы коомчулуктун көйгөйүнө ылайык ийине жеткирип туюндуруу (синтез) ыкмалары кеңири колдонулганы байкалат. Маселен, кыргыз элинин байыркы тарыхына баам салсак, бир уруудан экинчи бир урууга жамандыкты, жакшылыкты билдирген кыскача кабарлар айтылганын, аш, тойлордо төкмө акындар элге кайрылып учур

талабына ылайык маселелер, көйгөйлөр тууралуу ыр түрүндө айтып келгенин көп эле кездештирүүгө болот. Албетте, профессор Т. Аширбаев туура белгилегендей, XIX кылымда элибиздин саясий тарыхына өздөрүнүн күчтүү таасирин тийгизген Алымбек датка, Курманжан датка, Ормон хан, Шабдан сыяктуу инсандар өз доорунун публицисттери болушканы – айныгыс чындык [Т. Аширбаев. 4-к., 2004., 63-б.].

Ошондой эле XIX кылымдагы уникалдуу жазгыч акындарыбыз Молдо Нияз, Молдо Кылыч жана айтышаарга теңи жок төкмө Жеңижок сыяктуу акындарыбыздын чыгармаларынан да элди ошо заманда ой-санаага бөлөгөн, актуалдуу маселелер тууралуу публицистикалык маанайдагы ыр саптарын жолуктурууга болот. **Мисалы:**

Кафирдин угуп дарегин,

Каарланды Алымкул.

Олтура албай ордунда,

Оруска кетти Алымкул.

Бетпактар (орустар-М.Н.) моюн сунарда,

Мусулман журт тынарда,

Ок жаңылды өзүнө [Молдо Нияз. 1993., 63-64-65- б.б.].

Молдо Нияздын бул ырында XIX кылымдын башында кыргыз коомчулугунун саясий турмушунда болуп өткөн урунттуу окуя чагылдырылган. Тактап айтканда, өзүнүн замандашы жана кыргыз тарыхында өзүнүн орду бар, мыкты инсаныбыз Алымкул аталыкты окко учурган падышачылык орус баскынчыларына каршы ой-пикирин Молдо Нияз ошо замандын көйгөйүнө жараша поэтикалуу туюндурган. Эгерде бул ырдын жалпы мазмунуна тереңирээк үңүлсөк, анда ошо доордо коомчулукту көп түйшөлткөн орустар менен кыргыздардын ортосундагы алака-катыш, орус баскынчыларына карата терс мамиле, терс баа жана баскынчыларга каршы элди үгүттөө сыяктуу публицистикалык маанай ачык байкалат. Молдо Нияз өз заманынын патриот инсаны катары орус баскынчыларына моюн сунуп, багынып калууну каалабаганы, кыргыздардын өз мекенинде эркин, эгемен өмүр сүрүүсүн тилегени мисалга алынган ыр саптарында публицистикалык пафос катары туюндурулган. Аны орустарга карата айтылган «бетпак» деген туюнтмадан билүүгө болот. Ошентип, XIX кылымдын башында кыргыз коомчулугунда орустар менен болгон карым-катыштын түбү жакшы болбойт деген көз караш өкүм сүргөнүн мындан аңдап байкоого болот. Мисалга алынган бул ыр саптары ошо мезгилдин күрөө

тамырын түзгөн коомдук, саясий идеяларды туюндургандыктан, анда публицистикалык тексттерге мүнөздүү белги-касиеттер, элементтер арбын.

Ал эми XIX кылымдын аягында XX кылымдын башында жашап өткөн дагы бир таланттуу жазгыч акын Молдо Кылыч орус эли менен кыргыз элинин ортосундагы байланыш-катышка бир кыйла башкача көз карашта экенин билдирген.

Мисалы: Орустан көрбө күнөөнү,
Кыргыздын курсун тилеги.
Орустун ичи кең экен,
Эси менен жүргөн эл экен

[Молдо Кылыч. 1990., 161-б.].

Молдо Кылычтын бул ырынан XIX кылымдын аягында орус эли тууралуу көз караштар, мамилелер кыргыз коомчулугунда координалдуу түрдө өзгөрүүгө учураганын, орус эли менен болгон алака-катыш келечектүү жана позитивдүү болоору тууралуу үмүт-тилектердин орун алганын байкоого болот. Молдо Кылыч кыргыздар менен жанаша жашап, өмүр кечирип келген орус эмгекчи-дыйкандарына карата «орустун ичи кең экен, эси менен жүргөн эл экен» деп оң баа берип, мындан кайсы бир деңгээлде орус эли менен биримдикте, ынтымакта жашоого үгүттөгөн жагдайды да туябыз. Мына ушул көрүнүш бул ыр саптарынын публицистикалык мүнөзүн, наркын аныктайт. Демек, жогоруда мисалга алынган фактылардын негизинде публицистикалык стилдеги тексттер байыркыдан азыркыга чейин кыргыз коомчулугунун саясий, идеологиялык маданиятынын өнүгүүсүн, өзгөрүүсүн, динамикасын чагылдырып келген жана чагылдыра бермекчи деп эсептөөгө болот. Жогорудагы анализден көрүнүп тургандай, Молдо Нияз, Молдо Кылыч түзгөн көркөм поэтикалуу тексттеги публицистикалык элементтер, маалыматтар салыштыруу ыкмасында жазылган.

Мисалы: «Бетпактар (орустар менен) моюн сунарда,
Мусулман (кыргыз менен) журт тынарда» (Молдо Нияз. 1993, 63-б.)

«Орустан көрбө күнөөнү,

Кыргыздын курсун тилеги» (Молдо Кылыч. 1991, 161-б.) деген саптардан салыштыруу ыкмасы ачык байкалат. Ошондуктан ушул сыяктуу публицистикалык маанайдагы тексттерге анализ

жүргүзгөн учурда салыштыруу ыкмасын колдонуу максатка ылайык келет деп эсептейбиз.

Кыргыз коомчулугунда байыркы мезгилдерден бери эле публицистикалык стилдеги чыгармалар жалаң эле саясий, идеологиялык маанидеги маселелерди камтыбастан, ошондой эле адеп-ахлак, агартуу, илим-билим маселелери тууралуу да элге маалымат тартуулап келген. Ушул аспектиден алып караганда, Октябрь революциясына чейин эле кыргыз коомчулугунда публицистикалык стиль элдин каада-салтына, жашоо-шартына ылайык өнүккөндүгүн айтууга болот. Аны акындар чыгармаларынан арбын кезиктиребиз. **Маселен:**

Кандар өтөт, калк калат,

Укум менен тукумга,

Уланышып нарк калат.

Канча заман өтсө да,

Кадырлаган салт калат... [Жеңижок. 1982., 171-б.].

Жеңижоктун бул ырында коом турмушунда өтө чоң маани-маңызга ээ болгон адеп-ахлак, таалим-тарбия маселеси көркөм публицистикалык багытта чагылдырылган. Ошондуктан Жеңижок этика-эстетикалык термин катары, элди эл кылып турган ички барометр-туюнтма катары «нарк» жана «салт» деген сөздөрдү өтө кылдат колдонгон. Аталган сөздөрдүн маанисинде көп мезгилдер бою издеп тапкан улуттук акыл-эс да, кыргыз элине таандык көркөм эстетикалык туюм-сезимдер да, элдик дүйнө көз караш жана турмуштук кредо да, асылдык, аруулук, адалдык, адилеттик тууралуу нукура кыргыздык түшүнүк-туюмдар да сыйдырылган. Демек, коом турмушунда элдик нарк, салт-санаа адамды калыптандыруучу, ага таалим-тарбия берүүчү негизги база, өзөк-таяныч экенин Жеңижок коомдук маанилүү маселе катары поэтикалуу ыр саптарында козгогон. Ошондуктан мисалга алынган ырдын жалпы мазмунунда жана анын прагматикалык багытында атадан калган наркты жана өзүбүздүн ыйык салт-санааны сактоо зарыл деген үгүт тымызын туюндурулган. Мындан көрүнүп тургандай, Октябрь революциясына чейин кыргыз коомчулугунда публицистикалык маанайдагы чыгармалар, тексттер ары көркөм, ары эстетикалуу, мукамдуу касиет-белгилерге ээ болгон.

Ошентип, төкмө акындардын айрым чыгармаларынын табиятында публицистикалык стилдин белгилери айкын көрүнөт. Өзгөчө акындардын карапайым элге арнаган ырларында

публицистиканын элементтери жыш кезигет.

Ушул сыяктуу эле кыргыз элинин бүтүндөй тарыхын, акыл казынасын, маданиятын, наркын өз боюна сиңирилген «Манас» эпосунда публицистикага сугарылган миндеген идеялар бар экендигин байкоо кыйын эмес. «Манас» эпосундагы публицистикалык идеялар адамдагы улуттук духту, рухту көтөрүп, Мекенди көздүн карегиндей коргоого, элди сүйүүгө, келечекке болгон ишенимди бекемдөөгө, улуттук намысты бийик тутууга, патриоттук сезимди аздектөөгө үндөйт. **Мисалы:**

Бөлүнсөң, бөрү жеп кетет,

Бөлүнүп калды кыргыз деп,

Бөлөк элге кеп кетет.

Жарылсаң, ууру алуучу,

Жай уксаң акыл нак ушу... [Т.Байжиев. 2005., 168-б.]

«Манас» эпосундагы бул ыр саптарында элдин биримдиги, ынтымагы, сабырдуулугу, кечиримдүүлүгү, көтөрүмдүүлүгү өтө чоң мааниге ээ экендиги туюндурулган. Аталган публицистикалык идея мурда да, азыр да жана келечекте да абдан актуалдуу, кыргыз коомчулугу үчүн өтө зарыл маселе катары элди ынтымакка, биримдикке чакырган, үгүттөгөн, элди тартипке нарк-насилге багыттаган ыр саптары «Манас» эпосунда абдан көп. Ушул фактылар байыркы кыргыз элинде публицистикалык стилдеги тексттер, чыгармалар элдик оозеки чыгармаларга, макал-лакаптарга сиңирилип кеткенин, көркөмдүүлүк менен публицистикалуулуктун синтездешип, бири-бирине ширелишип калганын тастыктайт. Мына ушул көрүнүш кыргыз публицистикасынын урунттуу дагы бир өзгөчөлүктөрүн көрсөтөт.

Кыргыз элинде публицистикалык идеяларды элге сунуштоонун дагы бир жолу иштелип чыккан. Ал - макал-ылакап түрүндө элдин көйгөйүн, учурдагы жана болочоктогу максат-мүдөөсүн ачык, так жана ийкемдүү туюндуруу.

Жалпыга белгилүү болгондой, макалдар түзүлүшү кыска, мааниси нуска, тоодой ойду томуктай сөзгө батырган, элдин чыгармачылыгын, акыл-эсин өстүрүүдө өтө кеңири колдонулган байыркы көөнөргүс мурастар болуп саналат [Т.С. Маразыков. 1-к., 2005., 58-б.].

Макалдар да өзүнүн маанилик тутумунда публицистикалык

элемент-белгилерди камтый алат. Мисалы: «Туулган жердин топурагы алтын» деген макалдын түпкү маани-мазмунунда, идеясында ар бир адамды Ата Мекенди сүйүүгө, барктоого, коргоого ынандыруу идеялары да, ошондой эле Мекенди ыйык катары баалай билүү сезимдери да кошо туюндурулган. Мындан сырткары, бул макалда Мекенди ызаттоого байланыштуу үгүттөө, насааттар да камтылган деп ойлойбуз.

Ошентип, чыгыштык нукта, өзгөчө жагдайда өнүккөн кыргыз публицистикалык стили Октябрь революциясына чейин оозеки формада элдин бүтүндөй тарыхын камтып, өз мезгили менен бирге муундан-муунга өтүп, элдин элдигин сактоодо чоң роль ойногон.

Ал эми революциядан кийин кыргыз публицистикасы жазуу формасында батыштык нукта өнүккөн. Буга 1924-жылы «Эркин-Тоо» газетасынын жарыкка чыгышы чоң роль ойноп, өлкөбүздө маданий процесстердин алга бат жылышына өбөлгө болгон. Натыйжада, 1920-30-жылдары кыргыздардын жаш интеллегенциясынын арасынан профессионал-публицисттердин тобу суурулуп чыккан. Маселен ошол жылдары К.Тыныстанов, Ж.Жамгырчиев, Т.Сыдыкбеков, А.Осмонов, А.Токомбаев, Ж.Турусбеков, С.Сасыкбаев, Р.Шүкүрбеков сыяктуу ж.б. акын-жазуучулардын, окумуштуу-педагогдордун чыгармачылыгынын борборун публицистикалык маселелер түзгөндүгүн, бул акын-жазуучулар кыргыздын демократиялык жана социалисттик публицистикасынын мыкты үлгүлөрүн жаратканы менен тарыхта калышкандыгын профессор Т. Аширбаев өз кезегинде адилет белгилеген [Т.Аширбаев. 2004., 64-б.].

Ырас, советтик доордо кыргыз публицистикасына көптөгөн акын-жазуучулар, окумуштуу-педагогдор, коомдук ишмерлер чоң салым кошуп келишти. Ошол кыргыз публицистикасынын улуу көчүн аалам алпы Ч. Айтматов («Манас атанын ак кар, көк музу») баш болгон кийинки муундар татыктуу улай алды деп ойлойбуз. Илимпоздор Б. Алымов («Шакирtime кат»), С. Байгазиев («Иниме кат»), А. Муратовдор заманбап публицистикалык чыгармалары менен жаңы муунду тарбиялоого чоң салым кошушканын айтпай коюуга болбойт.

Ошентип, кыргыз коомчулугунда, Октябрь революциясынан кийин кыргыз публицистикалык стили батыштык принципте өнүгүүгө дуушар болгон. Функционалдык стилдин бир түрү катары публицистикалык стилдин калыптануу эволюциясы, анын жанрларга,

түрлөргө бөлүнүшү жана публицистикалык стилдеги тексттердин тилдик өзгөчөлүктөрү сыяктуу ж.б. ушул өндүү айрым бир илимий маселелер 1960-жылдардан баштап азыноолак изилдене баштаган.

Мындай жаңы саамалыкты баштоодо тилчи-окумуштуу профессорлор А. Турсунов, А. Жапаров, С. Кудайбергеновдордун эмгеги чоң. Аталган окумуштуулар кыргыз тил илиминде публицистикалык стилдин изилдене башташына чоң салым кошушкан. Кыргыз тил илиминде стилдик багыттагы изилдөөлөрдүн андан кийинки этабында Б. Усубалиев, С. Өмүралиева, Т. Аширбаев, Т. Маразыков, А. Асанова, А. Дуйшекеева сыяктуу окумуштуулар публицистикалык стилдин дагы терең, ар тараптан иликтенишине чоң салым кошо алышты.

Гезиттик кабар түрүндөгү кыска тексттерди изилдөөдө кыргыз публицистикасындагы жогорудагыдай өзгөчөлүктөрдү эске алуу илимий негизде абдан керек. Кыргыз публицистикасынын түптөлүшүндөгү процесстер азыркы гезиттик тексттердин стилистикалык табиятына чоң таасирин тийгизет. Биздин оюбузча, публицистикалык стилге карата буга чейин жүргүзүлгөн изилдөөлөрдө бир нече методдор колдонулган. Алар – анализ, синтез, салыштыруу, статистикалык, антономия ж.б. методдор. Публицистикалык стилдин жанрлык өзгөчөлүктөрүн иликтөөдө окумуштуулар бул методдорду активдүү колдонушкан. Маселен, публицистикалык стилдин жанрларга классификацияланышы жана ал жанрлардын табият-өзгөчөлүктөрү боюнча окумуштуулар буга чейин бир нече илимий-изилдөө иштерин жүргүзүшкөн [М.Н. Кожина. 1983., Г.Я. Солганик. 1968., В.В. Одинцов. 1980.]. Маселен, кыргыз окумуштуусу С. Кудайбергенов публицистикалык стилди төмөнкүдөй жанрларга бөлгөн:

- 1) Билдирүү жанрлары – хроникалык билдирүүлөр жана чет элдик кабарлар;
- 2) Фельетон, макала, корреспонденция жана интервью;
- 3) Көркөм адабият: аңгеме, очерк, ыр, повесть, роман жана пьеса.

Бул жанрлар бири-биринен стиль жагынан айырмаланып жана функционалдык стилдин башка түрлөрү менен жакындашарын, маселен, жогоруда көрсөтүлгөн адабияттык жанрлар көркөм чыгарманын стилине жакындашса, билдирүү, чет элдик кабарлар, хроника публицистикалык стиль менен жазыларын, бирок бул аталган жанрлардын баары негизги, өзөктүү, мазмундук өңүттө окшош

белгилери боюнча, жалпы жонунан, публицистикалык стилдеги чыгармаларга кирерин окумуштуу С.Кудайбергенов баса белгилеген [Жооптуу ред.: С. Кудайбергенов, А.Турсунов. 1983; 7-б.] .

Публицистикалык стилдин жанрлары бир нече түргө бөлүнөт. Анткени публицистикалык стилдеги тексттер коомдун аң-сезимине, адеп-ахлагына таасир этүү кызматын аткарууда жана коомчулуктун саясий, идеологиялык, маданий, агартуу багытында түшүнүк-туюмдарын калыптандырууда бир түрдүү эмес, ар түрдүү ык-амалда информация туюндурат. Ушул жагдайдын негизинде публицистикалык стилдеги тексттердин жанрларга, түрлөргө бөлүнүш себептери камтылган десек болот. Чындыгында эле, эл массасына сунушталган публицистикалык тексттер мазмундук жактан да жана формалык, жанрдык жактан да канчалык ар түрдүү, көп жактуу болсо, андай тексттердин эл тарабынан кабыл алынышы да, элге таасир этүүчү күчү, мүмкүнчүлүктөрү да ошончолук майнаптуу болору бышык. Биздин оюбузча, жалпы эл массасынын кабыл алуу мүмкүнчүлүгүнө жараша элге түздөн-түз таасир этүү, аларды жакшылыкка, жалпы адамзаттык маданиятка, ынтымакка, биримдикке багыттоо, үгүттөө максаты публицистикалык стилдеги тексттердин көп түрдүү жанрларга жиктелип классификацияланышына өбөлгө болгон.

Ошентип, публицистикалык стилдеги тексттердин жанрларга классификацияланышы жана ал жанрлардын табият-өзгөчөлүктөрү тууралуу буга чейин жүргүзүлгөн илимий-теориялык изилдөөлөргө назар салсак, окумуштуулар публицистикалык стилдеги тексттердин жанрлык түрлөрү боюнча бир түрдүү ой-пикирде эмес. Анткени окумуштуулар аталган маселени ар түрдүү методдо изилдешкен. Маселен, публицистикалык стилдеги тексттердин төмөндөгүдөй жанрлык түрлөрү илимий коомчулукта белгиленип жүрөт:

1. Мезгилдик маалыматты туюндурган жанрлар [В.Д. Бондалетов. 1989, 181-б.].

2. Көркөм публицистикалык жанрлар [И.В. Арнольд. 1981., 263-265-б.б.].

3. Массалык маалымат каражаттарынын түрүнө, өзгөчөлүгүнө карата публицистикалык стилдеги тексттер газеталык публицистика жана журналдык публицистика деп да классификацияланган [М.П. Брандес. 1983, 195-196-б.б.].

Ошондой эле телеберүү жанрлары жана радио уктуруу

жанрлары да өз ара түрлөргө жиктелип келүүдө [А. Дуйшекеева. 2009].

4. Публицистикалык стилдеги тексттердин мазмундук типтерине карата алар өз ара информациялык, аналитикалык жана көркөм публицистика деген жанрдык түрлөргө бөлүнөт [М.П. Брандес. 1983.,195-196-б.б.].

5. Публицистикалык стилдеги тексттерде тилдик бирдиктерди жана тилдик эмес каражаттарды колдонуу өзгөчөлүгү боюнча расмий публицистикалык тексттер жана бейрасмий публицистикалык тексттер деген түрлөргө да бөлүнүп жүрөт [Т. Аширбаев. 4-к., 2004., 65-б.]. Биздин оюбузча, публицистикалык стилдеги тексттердин минтип классификацияланышы шарттуу мүнөзгө ээ. Бул жагдайды ХХ кылымдын соңунда окумуштуулар стилди китеп стилдери жана китептик эмес стилдер деп бөлүштүргөн ойдун илебинен, таасиринен улам болгон көрүнүш деп эсептөөгө болот.

Анализ, синтез, салыштыруу методдорунун негизинде кыргыз публицистикасында окумуштуулар тарабынан расмий жана бейрасмий публицистикалык стилдин түрлөрү аныкталып көрсөтүлүп келет.

Расмий публицистикада мазмунду баяндоодо автордук «мен» колдонулбагандыгы, мындай стилде маалыматтар объективдүү берилип, тилинин түзүлүшү белгилүү бир стандартка адабий норманын чегинде аткарылышы талап кылынары, ал эми бейрасмий публицистикада расмий публицистикага карама-каршы белги-касиеттер болору, расмий публицистика, негизинен, хроника, отчет, заметка, билдирүү, интервью, баш макала, рецензия, комментарий ж.б.у.с. подстилдерге бөлүнөрү профессор Т. Аширбаев тарабынан көрсөтүлгөн [Т. Аширбаев. 4-к., 2004., 66-67-б.б.].

Публицистикалык стилдин хроника жанрында күндөлүк коомдук турмушта болгон түрдүү жаңылыктар, фактылар, оперативдүү маалыматтар чакан көлөмдө чагылдырылат.

Публицистикалык отчетто коомдук мааниге ээ кандайдыр бир аткарылган иш-чара же чечилген маселе боюнча жасалган иштер тууралуу ар түрдүү көлөмдө маалыматтар берилет. Публицистикалык отчет семантика-структуралык, прагматикалык табияты боюнча илимий отчеттон, ошондой эле иш стилиндеги отчеттордон обочолонуп турат.

Публицистикалык стилде өтө кенири колдонулган жанр – **баш макала**. Баш макалада гезит окурмандарына белгилүү бир саясий-идеологиялык багыт берүү максаты көздөлөт. Ушуга

байланыштуу баш макалада туюндурулуп жаткан маалыматка аналитикалуу мамиле жасалып, ачык баа берүү ишке ашат. Гезиттик баш макалада мамлекеттин ички саясаты жана эл аралык саясий, экономикалык, маданий ж.б. байланыштары тууралуу маалымат берилет. Анда коомдогу урунттуу маселелерге окурмандын (угуучунун) көңүлү бурулат [М.П. Брандес.1983.,196-б.].

Публицистикалык стилдин **маалымат** жанрында коомдо болуп жаткан түрдүү окуялар, кубулуштар, фактылар тууралуу чакан көлөмдө кабарлар берилет. Маалымат документалдуу, маалыматтык негизи так, расмий жана ойду туюндуруу өзгөчөлүгү бейтарап болот. Маалыматта автордун маалыматка карата эмоциясы билдирилбейт [Т.Аширбаев. 4-к., 2004., 67-б.].

Корреспонденция – коомдо болуп жаткан окуя, кубулуш жана фактыларга карата талдоо жүргүзүлүп, аларга кайсы бир саясий, идеологиялык көз караштын нугунда баа берилет. Корреспонденция текстинин мазмуну жалпы коомчулукка арналат, багытталат. Корреспонденция тематикалык жактан көп түрдүү болгондуктан, массалык маалымат каражаттарында көп колдонулат.

Публицистикалык **макала** учурда коом үчүн олуттуу саясий мааниге ээ болгон кандайдыр бир маселеге арналат. Макаланын да тематикасы ар түрдүү болот. Макалада коомчулуктун көңүлүн бурган, аларды козута ала турган бай тилдик каражаттар колдонулат. Мында коомчулукту белгилүү бир идеологиялык багытка буруу, саясий көз карашка ынандыруу максаты көздөлөт.

Публицистикалык стилде иш стилинин жана көркөм стилдин элементтери кездешет. Маселен, публицистикалык стилдин айрым бир жанрлары стилдик белгилери боюнча иш стилине жакын. Муну гезитке жарыяланган өкмөт башчыларынын отчеттук докладдарынан, чогулушта сүйлөгөн сөздөрүнөн, коомдук темага арналып жазылган макалалардан байкоого болот. Бул жанрларда текстке эмоционалдуу-экспрессивдүү жана көркөмдүк маани берүүчү стилдик боёкко ээ тилдик каражаттар өтө эле аз колдонулат. Булардын ордуна аталган жанрларда коомдук, саясий, маданий лексика көп колдонулуп, чакыруу, үндөө, үгүттөө маанилери туюндурулат. Публицистикалык стилдеги иш стилине жакын жанрлар тууралуу кыргыз окумуштууларынын изилдөөлөрү бүгүнкү күнү да актуалдуу деп ойлойбуз [А. Турсунов. 1969., 90-б.].

Окумуштуулар расмий жана бейрасмий публицистикалык жанрларды өз ара түрлөргө бөлүүдө, биринчи кезекте, публицистикалык чыгармалардын эмоционалдуулугун жана «кургак эмоциялуулугун» эске алып жүрүшөт. Мында салыштыруу, байкоо жүргүзүү методдору активдүү колдонулган.

Ошентип, көпчүлүк окумуштуулар бейрасмий публицистикалык жанрларга фельетон, памфлет, репортаж, очерк, глосса сыяктуу публицистикалык чыгармаларды кошуп жүрүшөт [М.Н. Кожина.1983., Т. Аширбаев. 4-к., 2004., 68-б.]

Фельетон – күндөлүк маселеге арналган, юмор жана сатира менен баяндалган чакан көлөмдөгү публицистикалык чыгарма. Фельетондо коомдук этикага, эстетикага жана аң-сезим, жүрүм-турумга ылайык келбеген көрүнүштөр көркөм стилдик боёктор менен юмор түрүндө сындалат. Анда сатиралык маанайда фельетондун каармандар образы түзүлүп, коомчулукка коомдогу терс көрүнүштөр тууралуу ары көркөм, ары таасирдүү маалымат берилет.

Памфлетте күндөлүк турмушта белгилүү бир саясий багытты, кимдир бирөөнү же кайсы бир саясий топту сатиралык мүнөздө сындао ишке ашат. Публицистикалык стилдин бул жанрында да көркөм сөз каражаттары кеңири колдонулат.

Бул стилдин бир кыйла көлөмдүү жанры – **очерк**. Очеркте турмуш фактылары, же белгилүү бир инсандын иштери, өмүр жолу көркөм сүрөттөөгө алынат. Очерк – көркөм сөз жана публицистика өнөрүнүн татаал, көп түрдүү жанры.

Очеркте көркөмдүк менен публицистикалык маанай касиет айкалышат. Очерк коомчулукка багытталып, анда автордук «мен» үстөмдүк абалга ээ. Очеркте сунушталган фактылар таасирдүү келип, информация образдуу, элестүү, эстетикалуу, жандуу туюндурулат. Очерктик маалымат аркылуу адамдардын аң-сезимине таасир этүү максаты көздөлөт.

Бейрасмий публицистикалык жанрларда колдонулган көркөм сөз каражаттары, көркөм стилдик боёктор көркөм стилдеги көркөм каражаттардан бир кыйла айырмаланат. Маселен, көркөм стилдеги тексттерде информациянын көркөмдүүлүгү образдуулук, поэтикалуулук жана эстетикалуулук категориялары менен татаалданып, адамдын эмоционалдык дүйнөсүнө да, акыл-сезимине да катуу таасир этүү максаты көздөлөт. Ал эми публицистикалык

стилдеги бейрасмий тексттерде колдонулган көркөм элементтер, көркөм образдар информацияны туюндурууну ар түрдүүлөп, негизинен, тиешелүү маалыматты кабарлайт да, ага карата автордун позитивдүү же негативдүү мамилесин жана баасын кошо билдирет [Т.С. Маразыков. 2005., 87-б.].

Публицистикалык стилдин радио, телекөрсөтүү жана документалдык кино түрү оозеки түрдө, ал эми газета жана журналдар публицистикалык стилдин жазма түрүндө ишке ашат. Айрым учурларда, публицистикалык стилдин оозеки жана жазма формасы айкашып, публицистикалык текст жазма жана оозеки тексттин айрым элементтеринин коштолуусу менен окулат.

Ошентип, публицистикалык стиль түрлүк, жанрдык жактан ар түрдүү, көп катмарлуу стиль болуп саналат. Публицистикалык стилдеги тексттер коомчулукка учурда олуттуу мааниге ээ маалыматтарды туюндуруу жана элди белгилүү бир саясий-идеологиялык багытка ынандыруу максатын көздөйт.

Биздин оюбузча, изилдөө методдору иликтөөгө алынган материалдардын табият-өзгөчөлүктөрүнө жараша болот. Бул жагдай публицистикалык стилдин жанрдык өзгөчөлүктөрүн аныктоо боюнча окумуштуулардын жүргүзгөн изилдөөлөрүнөн анык көрүнүп турат. Изилдөөдө гезиттик кабар түрүндөгү кыска тексттердин стилистикалык табиятын аныктоо учурунда материал топтоо, байкоо жүргүзүү, чечмелөө, системалаштыруу, топтоштуруу, саноо сыяктуу эмпирикалык методдор жана анализ, синтез, сыпаттоо, салыштыруу, жалпылоо, моделдештирүү сыяктуу теориялык методдор кеңири колдонулду.

Публицистикалык стилде жазылган тексттерди талдоо маселелери

Публицистикалык стилдеги текст жалпы элди кызыктырган маселелер тууралуу эл менен маалымат алмашуу, ой бөлүшүү максатын көздөйт. Мындай маалымат алмашуу жалпыга маалымдоо каражаттары катары эсептелинген радио, телеберүүлөрдө оозеки түрдө жана газета, журналдарда же башка басылмаларда жазуу түрүндө ишке ашат. Публицистикалык стилдеги тексттин мазмундук жалпы багытын, маалыматтык стратегиясын коомчулукту кызыктырган урунттуу

маселелер түзөт. Байкоолорубуз боюнча, коомду кызыктырган ошондой урунттуу маселелерге төмөндөгүлөр кирет:

- 1) Мамлекеттик түзүлүш, өлкөнүн аймактык бүтүндүгү;
- 2) улуттук коопсуздук, тынчтык;
- 3) улуттар аралык ынтымак, өлкөнүн ичиндеги тартип, демократия жана эркиндик;
- 4) өлкөдө жүргүзүлүп жаткан экономикалык саясат, адилет башкаруу;
- 5) өлкөнүн тышкы иштер саясаты, эл аралык пайдалуу карым-катнаш;
- 6) улуттук тил жана маданият, анын ар тараптан колдоого алынышы жана өнүгүшү;
- 7) коомдун келечегин эске алган, адамды ар тараптан колдоочу, өнүктүрүүчү, өстүрүүчү идеология;
- 8) адамдардын агартуучулук, медициналык, дене тарбиялык, спорттук, укуктук, менчиктик кызыкчылыктарынын орундальшы;
- 9) Ата мекендин экологиясы, жаратылышы, кен байлыктары; жана башка.

Бул маселелер мамлекеттик түзүлүш жана коом жашап турганда түбөлүктүү маселелер болсо да, мамлекеттик ар бир башкаруучу тарабынан булар ар башкача түшүнүктө кабыл алынып, алардын чечилиши ар түрдүү мүнөзгө ээ болот. Ошондуктан жогоруда саналып өткөн коомчулукту кызыктырган урунттуу маселелер дайыма көпчүлүктүн кароолунда болуп турат. Ар бир жаңы тарыхый-экономикалык шарт-кырдаалда ар бир жаңы башкаруу тобу бул маселелерди кандайча чечүүгө аракет кылат жана аларды кантип иш жүзүнө ашыра алат деген маселе өлкөдөгү жалпыга маалымдоо каражаттарынын мазмундук өзөгүн түзүп турат. Аталган маселелерди бурмалабай, туура, калыс, объективдүү чагылдыра алганына байланыштуу өлкөдөгү жалпыга маалымдоо каражаттарынын кадыр-баркы, интеллектуалдык деңгээли, атуулдук жоопкерчилиги жана ар-намысы аныкталат. Демек, публицистикалык стилдеги текст коомдун жана ар бир адамдын жашоо турмушуна, ишмердигине, келечек абалына түздөн-түз тиешелүү, тагдыр чечүүчү маалыматтарды туюндуруп, ошо аркылуу коомдун саясий аң-сезимин, атуулдук жоопкерчилигин калыптандырууга салым кошот жана коом мүчөлөрүнүн адамкерчиликтүү, гумандуу көз карашын түзүүгө жана бекемдөөгө көмөк көрсөтөт. Мына ушундай олуттуу, жоопкерчиликтүү максат публицистикалык стилдеги

тексттин көп кырдуу, көп жанрлуу табиятын анын жөнөкөй, түшүнүктүү, ачык-айкын коммуникативдик сапаттарын жана логика-прагматикалык түзүлүш-табиятын аныктап турат.

Коомду кызыктырган жогорудагы маселелер дайыма карама-каршы ой-пикирде, карама-каршы көз карашта каралат. Ошондуктан публицистикалык стилдеги текстте тиги же бул коомдук-экономикалык, саясий, идеологиялык, нрава-этикалык жана башка маселелерге калыс (объективдүү), акыйкат, оң (позитивдүү), адилет көз карашты түзүү, аны калыптандыруу максаты көздөлөт. Ушул сапаты менен публицистикалык стилдеги текст коомдук ой-пикирди түзүүчү, калыптандыруучу жана ага багыт берүүчү кызмат аткарат. Мисалы:

«Кыргыздар», же патриотизм деген эмне?

Улуттук тарыхыбызда бир ажайып жакшы окуя болду. Улуу инсандарыбыздын бири Ишеналы Арабаевдин ысымындагы Кыргыз мамлекеттик педагогикалык университетте «Кыргыздар» деген илимий-популярдык китептин он томдугунун жүз ачары өттү...

Аны университеттин ректору, тарых илиминин доктору Абылабек Асанканов ачып, он томдуктун маанисине кыскача токтолду.

Бул – элибиздин байыркы тарыхын баяндаган уникалдуу, табылгыс китеп. Ушундай кыйчалыштуу оор мезгилде бул томдуктардын жарыкка чыгышы да өзгөчө окуя, жакшы саамалык. Анын түзүүчүлөрү – белгилүү жазуучу **Кенеш Жусупов** менен «Учкун» акционердик коомунун президенти **Каныбек Иманалиевдин** бул томдуктарды чыгарууда жасаган чыныгы патриоттук аракеттерине таазим этүү парз.

Кечээги эле эгемендүү мамлекет болгонго чейин байыркы тарыхыбыздын издерин иликтөөгө, аларды илимий жактан тактап, байыркылыгыбызды илимий негизде далилдөөгө кудуретсиз болгонбуз. Эгемендүүлүктүн он үч жылында гана миң жылдап жетпегенге жеттик, ачапанды ачтык, тапапанды таптык. Бүткүл дүйнөлүк Кыргыздардын биринчи, экинчи курултайлары, Манастын 1000 жылдыгы, Ош шаарынын 3000 жылдыгы, эл аралык тоолор жылы, Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн 2200 жылдыгы дүйнөлүк денгээлде өткөрүлдү. Кыргыз мамлекетинин тунгуч Президенти Аскар Акаев өзү баштап, Барсбек бабабыз Ата Мекен үчүн набыт болгон касиеттүү Энесайда, Монголиядагы Кыргыз нор көлү өндүү ата-бабалардын

арбагы жашаган ыйык жерлерде болуп кайтты. Байыркы тарыхыбызды көздөй жол ушинтип салынды, күнкордук замандарда басынган, мокогон патриоттук сезим ойгонуп, кайра жаралуунун жаңы доору келди.

Аскар Акаев өзү баштап, байыркы тарыхыбыз жөнүндө китеп жазды. Мамлекет башчысынын бул аракети тарыхыбызды тастыктоонун, күкүмдөн жыйып-терип чогултуунун эшигин ачты.

Патриоттук күчтөрдүн жаңы толкунун, жаңы муунун пайда кылды. Алар бабалар тарыхын иликтөөгө жан-жигерин салып, жаңы көз караш менен жазып жатышат. Кыргыздар жөнүндөгү байыркы кытай жазмаларынан тартып азыркы тарыхчыларыбыздын, жазуучуларыбыздын эмгектеринен куралган он томдук уникалдуу жыйнак ушинтип жарыкка чыкты. Анда санжыралар, тарыхый эмгектер, ата мурас, каада-салттар, популярдуу очерктер, баяндар топтоштурулду.

«Кыргыздар» он томдугунун бет ачаарында Кыргызстандын эл жазуучулары, эл депутаттары, белгилүү тарыхчылар, коомдук ишмерлер Бексултан Жакиев, Өскөн Даникеев, Болот Шерниязов, Токторбек Өмүрбеков, Кыяз Молдокасымов, Мелис Абакиров, Кадыркул Өмүркулов жаш муундарды тарбиялоодо бул китептердин тарыхыбыздын табериги, руханий байлыгыбыз катары аткараар эбегейсиз озуйпасы тууралуу ойлорун ортого салышты. Анткени ким болбосун, өз элинин тарыхын, маданий-адабий мурастарын, руханий казынасын терең үйрөнүп билгенде гана өз элинин чыныгы патриоту болот. Тарыхыбызды тастыктап, окурман алдына жайып берген мындай уникалдуу жыйнак мурда болгон эмес.

Калыгул олуя бабабыз мындан жүз элүү жыл мурда эле 2006-жылдан тарта «Кыргыздардын алтын кылымы – кой үстүнө торгой жумурткалаган заманы келерин» алдын ала айтып кетиптир «XXI кылым – кыргыздардын кылымы» деп эл оозунда айтылып жүргөн кеп да бекеринен эмес көрүнөт. Тарыхыбызды канча терең билсек, патриоттук духубуздун тамыры ошончо тереңге кетип, зоболобуз жогорулап, уюткулуу журт катары кадырыбыз бийиктейт. Байыркы тарыхыбыздын даңазалуу жактарын жаш муундардын дээр-демине сиңдирип, орун-очок алдыра алсак, он-он беш жылдан кийин эле патриоттук руху күчтүү жаңы муундун жаралышына күбө болуп калабыз. Эки патриот замандашыбыз Кеңеш Жусупов менен Каныбек Иманалиев бүгүнкү кыйынчылыкка карабай

жарыкка чыгарып, элге тартуулаган «Кыргыздар» аттуу он томдук ушул үчүн да табылгыс таберик, улуттук казына. Эмки маселе бул казынаны көз карегиндей сактап, жаш муундарды тарбиялоо майданына салууда турат.

Бекбай Алыкулов,

«Кыргыз Туусу»

(«Кыргыз Туусу» 30-ноябрь – 2-декабрь 2004-жыл, 10-бет).

Бул чакан, билдирүү түрүндөгү макалада «Кыргыздар» деп аталган он томдуктун жүз ачары И. Арабаев атындагы КМПУда болуп өткөндүгү, бул жыйнак элибиздин байыркы тарыхын баяндаган уникалдуу, табылгыс китеп экендиги, он томдук жазуучу К. Жусупов менен «Учкун» АКнын президенти К.Иманалиев тарабынан чыгарылгандыгы, эгемендүү мамлекет болгонго чейин байыркы тарыхыбызды иликтөөгө, тактоого, илимий негизде далилдөөгө кудуретсиз болгонубуз, эгемендик алгандан кийин гана кыргыздардын байыркы тарыхын калыбына келтирүүгө мүмкүнчүлүк түзүлгөнү, он томдук табылгыс таберик, улуттук казына экендиги маалымдалган. Кыргыздардын байыркы тарыхы жана маданияты гуманисттик акыл казынага жык толо болгондуктан, бул текст өзүнүн ички мазмундук стратегиясы боюнча коомчулукка гуманисттик ойлорду таратуу, акыйкат, адилет принциптерди өнүктүрүү максатын көздөйт. Мына ушул ички пафос, ички ыклас, бул тексттин маанилик-маалыматтык бекем уюшулушун көмүскө (имплициттүү) жана ачык, айкын (эксплициттүү) түрдө да ишке ашыра алган.

Макала мезгилдик маалымат жанрында (профессор Т. Аширбаевдин термини менен атаганда «расмий публицистикалык стиль жанрында» (Т.Аширбаев. 2004. 66-бет)) жазылган. Ошондуктан тексттеги маалымат ал жанрдын табиятына ылайык жөнөкөй, түшүнүктүү, кабыл алууга жеңил, мазмуну ачык, так жана ырааттуу туюндурулду. Тексттин жалпы архитектурасы, графикалык жактан жабдылышы да макаладагы маалыматты ыкчам, тез (оперативдүү) кабыл алууга мүмкүнчүлүк түзөт. Маселен, эң алгач макаланын кыскача аннотациясы берилип, ал мазмун графикалык жактан өзгөчөлөнүп жазылган түрдө тексттин кийинки бөлүгүндө ар тараптан чечмеленет. Демек, макала мазмундук-логикалык түзүлүшү боюнча катафоралык негизде уюшулган. «Катафора» деген термин «текстте али айтыла элек маалымат жөнүндө алдын ала сөз кылуу, баяндалып жаткан окуя бүтө электе анын андан ары эмне болоору тууралуу

алдын ала билдирүү, алдыга кайрылуу» деген маанини туюндурат. Бул жагдай макаладагы негизги мазмунду тез жана так түшүнүүгө көмөк көрсөтөт. Ошентип, гезиттик макалалардын графикалык жабдылышы жана анын архитектурасы тилдик эмес фактор катары макаланын текстинин маанилик-логикалык уюшулушун, өзгөчө түзүлүшүн жаратат.

Тексттеги маалымат логикалык жактан ырааттуу жана дискреттүү. Маселен, бул текст мазмундук биримдикти, логикалык бүтүндүктү түзгөн төмөндөгүдөй алты маанилик-логикалык бөлүктөн куралган. Салыштырабыз:

	«Кыргыздар» 10 томдугу
→	1. Улуттук чоң табылга, илимий өзгөчө окуя
→	2. Жыйнакты түзүүчүлөр К.Жусупов, К.Иманалиев
→	3. Эгемендүү мамлекет болгонго чейинки мындай багыттагы тарыхый изилдөөлөрдүн ал-абалы
→	4. Эгемендиктин мезгилиндеги кыргыздардын байыркы тарыхына, Кыргыз мамлекеттүүлүгүнө болгон мамиле жана анын мааниси
→	5. Илимий-популярдуу бул жыйнактын жүз ачарына кимдер катышканы, алардын жыйнакка карата оң мамилеси
→	6. Жыйнактын улут үчүн, улуттун өзүн өзү таануусу үчүн чоң ролу, бийик маани-мазмуну

Көрүнүп тургандай, тексттин маанилик-логикалык уюшулушу тилдик каражаттар аркылуу ачык-айкын (эксплициттүү) түрдө түзүлгөн. Бул болсо, тексттеги автордук ой-пикирди ниет-ыкласты (интенцияны), жүйөө-себептерди (мотивацияны) жана мамилени ачык туюндурууга жол ачат. Ошондой эле публицистикалык стилдеги тексттин табиятына ылайык бул макаланын тили баарыга түшүнүктүү, жөнөкөй жана тиешелүү деңгээлде образдуу. Текстте маалымат кыргыз коомчулугунун улуттук аң-сезимине, турмуштук сезүү-туюмуна, үрп-адат, каада-салтына, ой-санаа, үмүт-тилегине ылайык туюндурулган. Башкача айтканда, маалымат туюндурууда улуттук дүйнө тааным, үрп-адат, психология жана маданий жөрөлгөлөр

кылдат эске алынган.

Маселен, анализге алынып жаткан тексттин жалпы тонунан, интонациясынан, ыргак-мукамынан сылык-сыпаа, сый-урмат мамилени (манераны) жана адамды урматтап кайрылуу, жылуу-жумшак маалымдоо тактикасын байкоого болот. Бул көрүнүш маалыматты кабыл алууда жылуу, жагымдуу, жумшак психологиялык кырдаалды түзө алат. Мындай фактор маалымат алмашууда кыргыздын үрп-адат, каада-салт психологиясына жана маданиятына дал келет.

Буга кошумча катары текстте кыргыздын дүйнө тааным өзгөчөлүгүн чагылдырган «кыйчалыштуу оор мезгил», «күнкордук заман», «күкүмдөн жыйып терүү», «тарыхыбызды тастыктоонун... эшигин ачты», «патриоттук күчтөрдүн жаңы толкуну», «кой үстүнө торгой жумурткалаган заман», «патриоттук духубуздун тамыры», «уюткулуу журт», «байыркы тарыхыбыздын даңазалуу жактарын жаш муундардын дээр-демине сиңирип, орун-очок алдыра алсак», «патриоттук руху күчтүү жаңы муун», «табылгыс таберик», «бул казаны көздүн карегиндей сактап, жаш муундарды тарбиялоо майданына салуу» деген сыяктуу образдуу, элестүү, угумдуу, туюмдуу тилдик каражаттардын колдонулушу текстти ар тараптан терең түшүнүүгө жардам берди. Бул каражаттар көркөм, элестүү, кыргыздын дүйнө таанымдын кайсы бир өңүтүн, табиятын ачып берип тургандыктан, алар бири-бири менен маанилик жактан бекем байланышкан. Маселен, «күнкордук заман», «кой үстүнө торгой жумурткалаган заман», «уюткулуу журт», «дээр-сезимге орун-очок алдыруу» деген туюнтмалар – тутумуна көп маанини сыйдырган туюнтмалар. Алар көп кырдуу, чыныгы турмуш элесин калыбына келтирип, андагы бүтүндөй өзгөчөлүктөрдү, жандуу да, элестүү да, туюндура алат. Ошентип, сөздүн артына бүтүндөй дүйнө сыйдырылат. Мына ушул кубулуш публицистикалык стилдеги текстте өзүнчө бир маанилик-маалыматтык уюшууну түзөт.

Демек, публицистикалык стилдеги текст маанилик-логикалык, структура-композициялык жактан жөнөкөй түзүлгөнү менен, анын мазмундук негизи сылык, сыпаа кайрылууга, адамды урматтоо, анын кызыкчылыгын сыйлоо, коомдук турмуштун көйгөй маселелерин чечүүгө аракет кылуу, терс көрүнүштөргө кайдыгер, кош мамиле кылбоо сыяктуу жүйөө-себептерге (мотивдерге) жык толгон. Мына

ушул жагдай публицистикалык стилдеги тексттин уюшулушуна, анын маанилик-структуралык, логика-коммуникативдик жактан уюшулушуна өзүнүн таасирин тийгизет.

Анализге алынып жаткан бул текстте мезгилдик маалымдоо жанрына мүнөздүү үгүт-насаат, ар түрдүү чакырык формалары да колдонулган. Маселен, «эгемендүүлүктүн он үч жылында гана миң жылдап жетпегенге жеттик, ачпаганды ачтык, таппаганды тапттык... «Манастын» 1000 жылдыгы, Ош шаарынын 3000 жылдыгы, Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн 2200 жылдыгы дүйнөлүк деңгээлде өттү... бул патриоттук күчтөрдүн жаңы муунун пайда кылды...» деген туюнтмалардын түпкү мазмуну Кыргыз мамлекетинде эгемендүүлүк жылдарында саясий-экономикалык кырдаал стабилдүү өнүккөндүгү жөнүндө корутунду ой-пикирдин жаралышына өбөлгө түзөт. Ошентип, бул туюнтмалар кыргыз коомчулугундагы адамдардын ой-санаасын, эртеңки күнгө болгон үмүт-тилегин, ишенич-ынананын оң багытка (настройго) жетектейт. Мындагы негизги максат өлкөдө ынтымак, тынчтык идеялары үстөмдүк кылган коомдук психологиялык кырдаалды баяндоо жана ошондой кырдаалга элди ынандыруу, жетектөө, багыттоо болуп саналат. Мындай мазмунда, ички маанилик агында бизге чыр-чатактын, баш аламандыктын, дестабилизациянын, экстремизм, терроризмдин, улуттук жиктелүүнүн керек эмес экендиги тууралуу тымызын чакырык да бар. Маалыматтын мындай багытта туюндурулушу мамлекеттин биримдигине, ынтымагына, коопсуздугуна, атуулдук тилектештиктин, макулдашуунун ымала-ынтымактын өөрчүп өнүгүшүнө жем таштаган ой-пикирлерди кучагына камтыйт. Алар атайы тилдик каражаттар ачык-айкын туюндурулбастан, көмүскө, кыйытма (имплициттүү) түрдө азыркы мамлекеттик башкаруу аппаратынын саясаты жана идеологиясы туура багытта жүргүзүлүп жатканын туюндурду. Натыйжада, ошол саясий-экономикалык, маданий иш-чараларды колдоого үгүттөө ниет-ыкласы (интенциясы) айкын туюндурулду. Бул текстте Кыргызстандын саясий кубулушу, анын татаал, көп кырдуу, диалектикалуу мүнөзү көрсөтүлүп, буларга карата автордук мамиле жана баа ачык билдирилди. Демек, публицистикалык стилдеги текст түпкү мазмундук стратегиясы боюнча башка стилдеги тексттерден баштапкы

этапта эле обочолонот. Ошол ички стратегия тилдик эмес күчтүү фактор катары публицистикалык стилдеги тексттин уюшулушун, анда малыматты кандайча структура-композицияда тундуруунун шарт-жагдайларын, жол-жоболорун, мүмкүнчүлүктөрүн аныктайт. Тактап айтканда, мазмунду туюндуруу стратегиясы публицистикалык стилдеги тексттин бүтүндөй табиятын, анын уюшулуш мүнөзүн, түзүлүш өзгөчөлүктөрүн да аныктайт. Ошондуктан публицистикалык стилдеги тексттер рекламалуу келип, бири-бирине структура-композициясы да, мазмуну, тематикасы да, маалымат туюндуруу жол-жобосу (технологиясы) да, тилди колдонуу жагдайлары, нук-багыты (принциптери) да окшош эмес, ар түрдүү жана кайталангыс болот. Мына ошол кызыктуулугу, пайдалуулугу, ар түрдүүлүгү жана кайталангыстыгы менен мындай тексттер өзүнчө обочолонуп, адамды өзүнө тартып турат. Бул сапаты боюнча публицистикалык стилдеги текст көркөм стилдеги тексттерге айрым белгилери боюнча жакындашат. Бир жагынан, публицистикалык стилдеги тексттердин маанилик-структуралык уюшулушу жөнөкөй, стандарттуу, шаблондуу болот. Мындай көрүнүш текстти талапка ылайык адекваттуу, ыкчам (оперативдүү) кабыл алууга, жеңил түшүнүүгө өбөлгө түзөт. Бул сапаты боюнча публицистикалык стилдеги текст иш стилиндеги жана илимий стилдеги тексттерге окшошуп кетет. Буга публицистикалык стилдеги тексттердин далилдүү (аргументтүү), фактуалдуу, объективдүү, документалдуу жана текстте туюндурулган маалыматтын расмий, олуттуу мүнөзгө ээ болушу да далил боло алат. Бул өңүттөн караганда, окумуштуу В.Г.Костомаровдун «... публицистикалык стиль экспрессивдүүлүк менен стандарттуулуктун айкашынан түзүлгөн...» деген ой-пикири (Костомаров В.Г., 1971) жана М.Н.Кожинанын «... публицистикалык стиль – илимий стиль менен көркөм стилдин ортосундагы стиль...» деген ою чындыкка дал келет. (Кожина М.Н. 1981, 188-б.)

Мына ушундай көп жактуу табияты эске алынып, публицистикалык стилдеги тексттер окумуштуулар тарабынан төмөндөгүдөй негиздерде жанрларга классификацияланып жүрөт:

**Публицистикалык стилдеги тексттер маалымат туюндуруу
ыкмасы, өзгөчөлүгү боюнча**

Мезгилдик маалымат жанры.
(Арнольд М.В., Бондалетов В.Д. 1989, 181–182-б.б.).
Т.Аширбаевдики боюнча **расмий публицистикалык стиль.** (Аширбаев Т. 2004. 65–69-б.б.)

↓
1. Мезгилдик маалымат (хроника)

2. Отчет

3. Баш макала

4. Билдируу

5. Корреспонденция

6. Макала

7. Интервью

8. Проблемалуу сын макала

9. Комментария

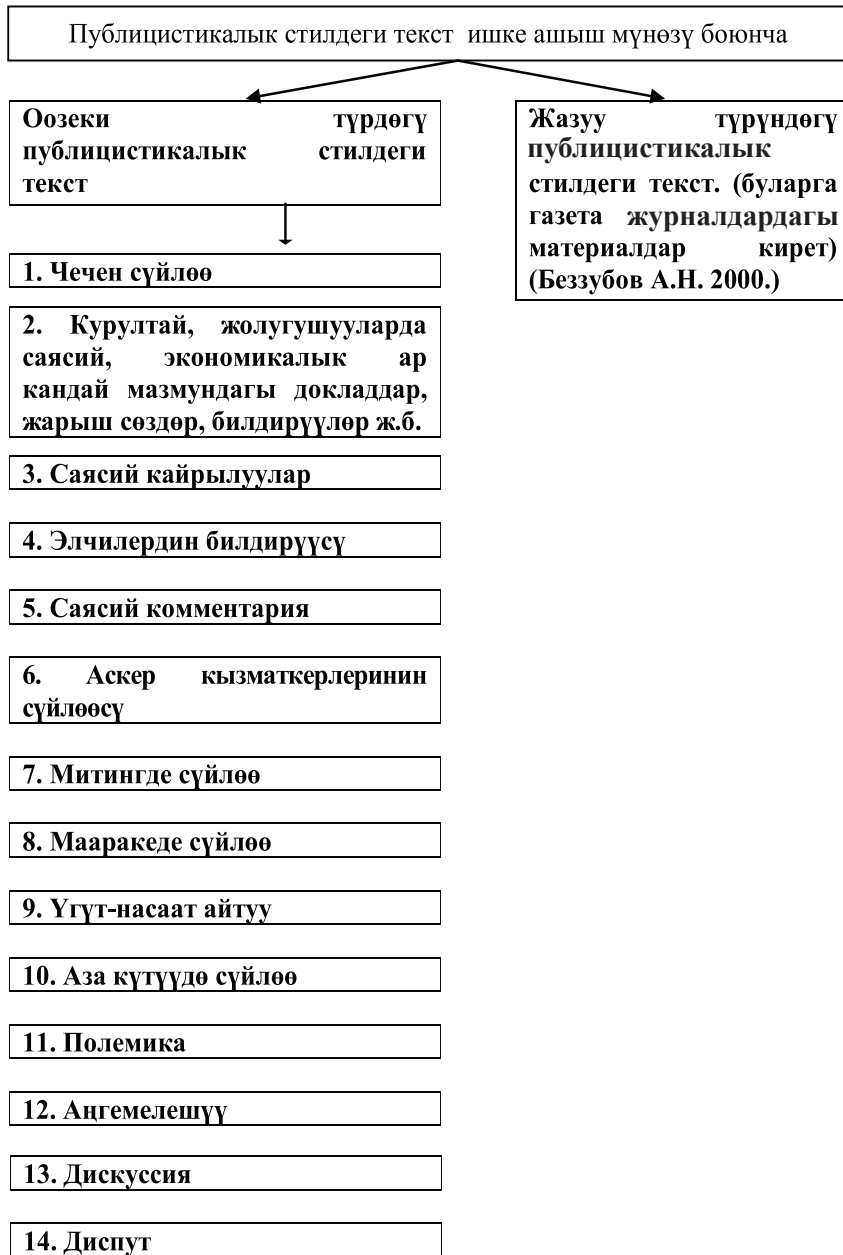
Көркөм публицистикалык жанры (Арнольд М. В. Л., 1981, 263–265-б.б.)
Т. А ш и р б а е в д и к и боюнча **бейрасмий публицистикалык стиль**

↓
1. Фельетон

2. Памфлет

3. Очерк

4. Глосса

ж.б. (караңыз. Брандес М.П. 1983, 201–203-б.)

Бул классификацияга кирген тексттер бири-бирине окшош жана бири-биринен кескин айырмаланган мүнөзгө ээ. Анткени биздин оюбуз боюнча, коомдо жашаган адамдардын керектөөлөрү, кызыкчылыктары, умтулуулары көп багыттуу, көп түрдүү болот. Аталган маселелерди тулкусунда чагылдырган публицистикалык стилдеги тексттердин мазмундук, тематикалык, прагматикалык, структуралык-композициялык, жанрдык табияты да дал ошондой көп багыттуу, көп жактуу. Публицистикалык стилдеги тексттердин жогорудагыдай жанрдык (подстилдик) түрлөргө классификацияланышынын түпкү жүйөө себептери да ушул жагдайга кайсы бир деңгээлде түз да, кыйыр да байланыштуу. Ошондой эле публицистикалык стилдеги тексттерде маалымат туюндуруунун көп түрдүү, өзгөчөлүү, бири-биринен айырмалуу ыкмаларынын, жолдорунун колдонулуш себептерин да ушул жактан издөө керек деп ойлойбуз. Ошондон улам публицистикалык стилдеги тексттер, бирде, ырааттуу, логикалуу баян курса, бирде, көркөм, эстетикалуу, юморлуу маанайда маалымат туюндурат. Бирде, олуттуу, расмий маалыматтарды чагылдырат. Демек, публицистикалык стилдеги текст коомдун ар түрдүү кызыкчылык, талаптарына ылайык көп жактуу, көп түрдүү негизде маалымат туюндурат. Натыйжада, публицистикалык стилдеги тексттер коомду саясий-идеологиялык, нрава-этикалык, көркөм-эстетикалык, турмуштук-философиялык, этномаданий, этнопсихологиялык жана башка жактан багыттап, калыптандырып, өнүктүрүп туруучу күчкө ээ болот.

Бирок кандай болгондо да, публицистикалык стилдеги тексттерде маалымат ачык туюндурулат. Эгерде мындай тексттерде көркөм сөз каражаттары, көркөм-эстетикалык элементтер колдонулса, анда алар белгилүү бир максатка ылайык колдонулат да, туюндурулуп жаткан маалыматка ачык баа берилет жана маалыматка карата автордук мамиле айкын билдирилет. Публицистикалык стилдеги тексттердин мындай коммуникативдик сапаты аны көркөм стилдеги тексттерден обочолойт. Бул жерде көркөмдүктүн эки башка түрү, эки бөлөк кызматы айкын байкалат. Маселен, көркөм стилдеги тексттерде маалыматтын көркөмдүүлүгү образдуулук, поэтикалууулук жана эстетикалууулук категориялары менен татаалданып, адамдын эмоционалдык дүйнөсүнө да, акыл-сезимине да катуу таасир этүү максаты көздөлөт. Ошол аркылуу адамдарга эстетикалык ырахат тартууланат. Ошондуктан көркөм

стилдеги тексттерде маалымат ачык, түз эмес, кыйытылып, каймана түрдө (подтексте), ар түрдүү белгилер аркылуу (символдоштурулуп) туюндурулат. Көркөм стилдеги тексттерди түшүнүүдө жана аны мазмунуна ылайык (адекваттуу) кабыл алууда кабыл алуучунун (адресаттын) чыгармачыл изденүүсү талап кылынат. Анда текстти ар ким өз деңгээл-түшүнүгүнө, билимине, камылгасына жараша кабыл алат жана өзүнчө жыйынтык чыгарат. Көркөм текстте мындай иш-аракеттерге жол берилет.

Ал эми публицистикалык стилдеги тексттерде колдонулган көркөм элементтер, көркөм образдар маалымат туюндурууну ар түрдүүлөп, негизинен, тиешелүү маалыматты кабарлайт да, ага карата оң же терс мамилени жана бааны кошо билдирет.

Мисалы:

Жамгыр менен сүйлөшүү

Тык-тык, тык-тык... Ким бул? Такылдаткан эшиктенби же терезеденби деп чочуп ойгонуп, элеңдеп калдым. Бул жамгыр экен. Терезени такылдатып мени ойгото албай жатыптыр. Анан экөөбүз сүйлөшө кеттик. Тур. Эчки чөптү чайнады дейт. Үнүндө таарыныч бардай. Жылда мен сени ойготмок турсун, сен мени күтүп турчусун. Өзүм да коркуп кеттим, барсыңбы-жоксуңбу деп. Быйыл сени ойготуш кыйын болду. Көпкө жаадым дыбырап, шамал аралаш борошолоп да жаадым.

...Ойлорум азоо аттай жулкунушат эшикте. Сыртка чыктым. Эшиктин жапжашылдыгынан, абанын озон жыттанган тазалыгынан уйку-соо абалым жоголуп, көзүм чайыттай ачылып, мээме шам чырак жагылгандай боло түштү. Ойлорум жайылып оттоп киришти. Жамгыр дыбырап барып токтоду. Кайда дедим. Башкаларды да барып ойготуп келейин деди. Сапарым карып бара жатат. Жай келсе, кеч болуп калат. Кетеринде дагы бир дыбыратып өткүн болуп өт, сөз көп дедим. Сөзсүз дейт.

Ойлорум дале оттоп жүрүшөт. Мен да жөн койдум. Өрүк эчак гүлдөп, гүлүн төгүптүр, ал эмес, башкасы да гүлүн төгөйүн деп калыптыр. Мен алар азыр гүлдөрүн төгүп салчудай болуп «сугалактанып», көкүрөктү кере-кере жаз жытын искеп жаттым. Сирень күчүндө экен бажырайып. Аны көрүп сүйүнүп кеттим. Гүлдүн жыты өтүп кетпесин деп шап шыйрактан алдым. Ал чочуп кетти. Коркпо мен дагы турам деди. Ошентип, мен жаз жытына мас болуп отурдум. Өрүктүн жытына

өзгөчө мас болчу элем. Ал маалды өткөзүпмүн уйку менен. Жакшы, дагы минтип жаздын кетип бара жаткан жеринен «шыйрактап» кармап, жытын жыттап калдым.

Жамгыр кайра дыбырттай баштады. Биз дагы сүйлөшө кеттик. Көптөрдү ойготтуңбу дедим. Көптөрүн деди. Дагы көптөрү ойгонбой калды. Сенин ойгонгонун ырас болбодубу. Ойгонбой калсаң, калмаксын робот болуп дейт. Ойгонбогондордун баары роботко айландыбы десем, ооба дейт жамгыр. Эми алардын ички сезими, жан дүйнөсү эмне болду десем, алардын ички дүйнөсү жөнүндө менден сурабай эле койчу дейт.

Быйыл жакшы жаадың, күнөөбүз жуулуп, тазаргандай боло түштүк дедим. Быйыл канча күнөө жуудуң десем, көп, абдан көп дейт. Баарын жуудуңбу десем, кайдан, жуулганынан жуулбаганы көбөйүп кетти окшойт. Өзүм да түшүнбөй калдым, жуулбай турган күнөөлөр көбөйүп баратканына. Челектеп төгүп, көл-шал болуп жуусам да кетпей койду. Бардык эле күнөөнү суу менен жууп кетире албайт экенсиң. Кан көп экен. Ошо кандар кетпей койду да, дейт жамгыр күнөөлүүдөй. Алар кантет эми дедим. Кантмек эле, жүрө берет күнөөсү денесине жүк болуп. Ага алардын башы оорубагандан кийин, сен аларга көп башынды оорута бербечи дейт.

Жамгыр мага быйыл неге кеч ойгондуң, ошону божурачы дейт. Менби? Мен акчаны-башканы, окууну-чокууну, жашоону-пашоону, экономиканы-сэкономиканы, саясат-паясатты, итти-питти... ойлоно берип, ойлонуу сезимим сестенип калган го чамасы дедим. Сенин уйкуңда жөн эле ойлонуудан башка дагы тереңирээк бир балээң бар окшойт дейт. Билип койду. Ооба бар дедим. Адамдар Күн болуп кетти – чөнтөгүң чоң болсо, жаркырап тийген, чөнтөгүң жок турмак жука болсо, булуттарды «телохранитель» кылып, тегерегин бүт тосуп жашынган. Адамдар Ай болуп кетти – туруксуз, ооп-төгүлүп, бир сөзүнүн өтөсүнө чыгалбаган. Адамдардын ниети бузулуп, бутунун тырмагынан төбөсүндөгү чачына чейин көрө албастык болуп. Заманды көрө албастыктын кара булуту каптап кетти. Билесиңби, бир айтылып жүрчү жомок бар эле го дедим. Кайсы, айтчы дейт. Бир кишиге сыйкырчы айтат экен, сага эмне кааласаң ошону берем, бирок мен каалаган нерсе коңшуна эки эсе болуп берилет деп. Анда аркы киши аны сурайт, муну сурайт, анан акырында менин бир көзүмдү алып салчы деген экен. Мына, азыр ошондой кишилердин заманы болуп кетти. Заман карышкыр болуп баратат, бир бооруң боорго

тээп. Эжем деп барсам, жездем башка, акам деп барсам, жеңем башка дейт го элде. Бирок ошо «башкалар» чеги менен болбосо, боорго тепчүлөр көбөйүп, баары карт бөрү болуп кетет бейм. Мени угуп, акырын дыбыраган жамгыр чыдабай чыйпылыктап, заматта нөшөр болуп кетти. Анча-мынча оозума кирген жамгыр ачуу болуп жатты. Көрсө, бул жамгырдын көз жашы экен...

Жамгыр, мен чарчадым, ушуларды ойлоп, угуп туруп, укпай дүлөй, көрүп туруп, көрбөй көр болуп алсамбы? Кой антпе! Тирүүлөй өлүккө айланып каласың. Сен эч качан ичиндеги жалынды, көзүндөгү отту өчүрбөчү. Улам-улам чычала салып тур. Анан сен Бетховендин симфониясын көбүрөөк укчу деп жамгыр өткүн болуп өтүп бара жатты. Бетховендиби? Ооба, Бетховенди дейт. Көчөдө басып жүрдүм жамгырды узатып, мага ошо жамгырдын дыбыраганы Бетховендин симфониясы болуп кулагыма угулуп турду.

Канымгүл Элкеева, БГУнун студенти («Агым» 17-май, 2002-ж. 12-бет.)

Мисалга алынган публицистикалык стилдеги бул текстте көркөм сөз каражаттары, көркөм образ, көркөм белгилер (символдор) жана көркөм абстракция максатка ылайык колдонулуп, адамдагы ички сезимдерди, ой-санааларды жана адамдын жан дүйнөсүн азыркы опуртал мезгилдин фонунда туюндурду. Маалымат көркөм публицистика жанрында туюндурулгандыктан, ал жанрдын табиятына ылайык тексттин маанилик-структуралык уюшулушу ишке ашты. Ал, эң оболу, тексттин мазмундук негиздеринен айкын көрүнөт. Маселен, Жамгыр менен сүйлөшүү – бул көркөм белги (символ), көркөм абстракция. Ошол аркылуу автор өзүндөгү ич күптү ой-санаасын, адамдарга болгон мамилесин, сезимдерин, кайрылуусун, турмушка болгон көз карашын, кредосун поэтикалуу, көркөм жана символикалуу туюндуруу максатын көздөгөн. Натыйжада, тексттеги баян жагымдуу, көркөм, өзгөчө, кайталангыс мүнөзгө ээ болуп, адамдарга жылуу сезимдерди тартуулай алды.

Бул текстте колдонулган көркөм абстракция, көркөм шарттуулук баяндоонун ээн-эркин мүнөздө болушун камсыз кылды. Ошондой эле бул жагдай текстте көркөм сөз каражаттарынын, салыштыруулардын ээн-эркин мүнөзүн да аныктады. Ошондуктан текстте «ойлорум жайылып оттоп киришти», «гүлдүн жыты өтүп кетпесин деп шап шыйрактан алдым», «ойлонуу сезимим

сестенип калган го», «булуттарды «телохранитель» кылып», «көрө албастыктын кара булуту» деген сыяктуу оригиналдуу, өтө шарттуу, бирок өзүнүн тутумуна көп маанини сыйдырган, образдуу, көркөм каражаттар, салыштыруулар колдонулду. Бул каражаттар текстте маалымат туюндуруунун көркөм жана шарттуу ыкмасына дал келет. Ошонусу менен алар текстте мазмундук уюшууну жаратат. Натыйжада, колдонулган бул көркөм каражаттар тексттеги негизги, концептуалдуу маалыматты ар тараптан туюндурууга, ачып берүүгө мүмкүнчүлүк түзөт. Демек, бул текстте көркөм салыштыруулар, көркөм деталдар ар түрдүү, ар башка болгон менен, баары биригип жамгырдай төгүлүп чачылган адамдын жан дүйнөсүн, сезимдерин, ой-санаасын туюндурат. Жамгыр – бул адамдын тынчы жок, төгүлүп-чачылган жан дүйнөсүнүн белгиси. Жамгыр менен жер көгөрөт. Демек, жамгыр – жандануунун, өсүп-өнүгүүнүн белгиси. Ушул сыяктуу эле жан дүйнөсү, аруу ниет-пейли менен адам өнүгөт, өсөт. Ошондуктан «жан дүйнөндү байыт, өзүндөгү адамдык касиеттерди бөпөлө, ичиндеги жалынды, көзүндөгү отту өчүрбө» деп кайрылуу бул тексттеги негизги максат жана жүйөө-себеп (мотив) болуп саналат. Ошентип, көркөм каражаттар аркылуу текстте ички маанилик уюшуу ишке ашты. Чындыгында эле, колдонулган көркөм элементтер, салыштыруулар маанилик жактан абдан бай жана оригиналдуу. Алар текстте маанилик уюшуу кызматын түзүүчү функцияны да аткарды. Мисалы, «Эчки чөптү чайнады дейт» деген туюнтма – убакыттын образы, таңдын атышынын белгиси. Эчки чөптү чайнады – таң атты, тиричилик, жашоо-турмуштун жүрүшү башталды... Дароо жаздын жамгырлуу таңы көз алдыга тартылат. Кыялдарды ала качат... Таң атпай «дыбырап», «борошолоп» жамгыр жаганда «...ойлор азоо аттай жулкунушат эшикте». Бул көркөм салыштыруудан лирикалык каармандын ичинен толкундануусун, кубануусун, эркек чын ыкластан сүйүнүүсүн, жан дүйнө майрамын туябыз. Аталган туюнтмалар жан дүйнөнүн дагы бир өнүгүн, көрүнүшүн поэтикалуу чагылдыра алат. Кызыгы, ал сезимдер бул маалыматты кабыл алуучунун (адресаттын) ой-сезимдерине да жугуп, аны кыялга батырат. Көз алдына ошол таңдын бүтүндөй элесин (картинасын) элестетет. Мындайда «эшиктин жапжашылдыгы», «абанын озон жыттанган тазалыгы» уйкуну тумандай таратып, «мээге шам чырак

жандырары», «ойлордун жайылып оттоп кириши» – чындык. Мындайда көңүл сергип, куунак, жаркын маанай түзүлөт. Турмушка, табиятка суктанып, азыркыга жана эртеңкиге үмүт толгон көз караш менен карагың келет. Бул көркөм каражаттар биздин ой-санаабызга ушинтип таасир этет. Ошондо лирикалык каарман менен кошо «сугалактанып, көкүрөктү кере-кере жаз жытын искегибиз» келет. «Гүлдүн жытын шыйрактан кармап», «жаз жытына мас болобуз». Жазга болгон суктануу, кумарлануу, жүрөк жаркып ырахаттануу, жан дүйнөнүн жаз мезгилиндеги ушундай майрамы түгөнбөсө экен деген ойлор келет. Ушундай романтикалуу фондо көр тириликтен өйдө көтөрүлө албаган, бир жактуу, кунарсыз жашоону, табият менен бирге болуп, анын керемет сырын таанып билбей, көзү туюк, уйку-соо абалында турмуш кечирүүнү автор роботко орундуу салыштырган. Мында адамдагы ички сезим, жан дүйнө адамга тартуу кылынган табияттын чоң байлыгы, чоң таберик, табияттын чоң аманаты экени кыйытылып туюндурулду.

«Күнөөнүн тазарышы», «күнөөлүүлүк» – бул адамдагы пендечиликтин көрүнүшү. Ошондуктан адам дайыма жан дүйнөсүн тазартып, аруулап турууга муктаж. Башкача айтканда, адам өзүнүн сезимдерин, ички дүйнөсүн, адамдык адат-салтын (менталитетин) дайыма куруп, өнүктүрүп турууга муктаж. Ошентип, текстте күнөөлөрдүн жуулбай калышы, демек, пендечиликтин үстөмдүк абалга ээ болушу адамды ичинен бузулууга (деградацияга) алып барары жөнүндө ой камтылды.

Бир чети, «мен акчаны-башканы, окууну-чокууну, жашоону-пашоону, экономиканы-сэкономиканы, саясат-паясатты, итти-питти... ойлоно берип, ойлоноу сезимим сестенип калган го чамасы» деп лирикалык каармандын турмуштун ыкчам өзгөрүүлөрүнөн чарчап-чаалыгып турганы да чындык. Мында доордун, мезгилдин образы лирикалык каармандын ой-санаасынын багыттарынан, жүрүшүнөн элестелет. Азыркы адамдын ою – он, санаасы – сан. Анткени бүгүнкү күндөгү турмуштун ыкчам (интенсивдүү) жолу, жүрүшү ошондой опурталдуу, ошондой бараандуу. Албетте, ушундай улуу жүрүштө адамдардын пендечилик кылуусу, күнөөлөргө батуусу – боло жүргөн көрүнүш. Аны автор: «адамдар күн болуп кетти – чөнтөгүң чоң болсо, жаркырап тийген, чөнтөгүң жок турмак жука болсо, булуттарды «телохранитель»

кылып, тегерегин бүт тосуп жашынган. Адамдар ай болуп кетти – туруксуз, ооп-төгүлүп, бир сөзүнүн өтөсүнө чыгалбаган. Адамдардын ниети бузулуп, бутунун тырмагынан төбөсүндөгү чачына чейин көрө албастык болуп. Заманды көрө албастыктын кара булуту каптап кетти», – деп абдан таамай, адилет айтты. Бул дагы адамдын жан дүйнө анатомиясына тиешелүү фактор. Ошондуктан маанилик жактан бул туюнтма жалпы темага, логика-коммуникативдик багытка шайкеш келет. Демек, аталган туюнтма тексттин маанилик жактан биригүүсүнө, логикалык багытта уюшулушуна өз салымын кошо алат.

Тексттин соңунда: «заман карышкыр болуп баратат, бир боорун боорго тээп. Эжем деп барсам, жездем башка, акам деп барсам, жеңем башка дейт го элде. Бирок ошо «башкалар» чеги менен болбосо, боорго тепчүлөр көбөйүп, баары карт бөрү болуп кетет бейм» деген жан дүйнөнүн чаңырыгы бар. Бул, менимче, адамдарга кайрылуу. Жөн эле кайрылуу эмес, адамдыкты, адамдын улуулугун сактап калуу үчүн, ички дүйнөнүн аруулугун, тунуктугун, бийиктигин сактап калуу үчүн жамгырдай көз жаш төгүп кайрылуу. Ошондуктан автор: «сен эч качан ичиндеги жалынды, көзүндөгү отту өчүрбөчү. Улам-улам чычала салып тур. Анан сен Бетховендин симфониясын көбүрөөк укчу» деп адамдарга түз да, кыйыр да жалбарып кайрылды. Мында «адам болуу – ичтеги жалынды, көздөгү отту өчүрбөө. Адам болуу – адамдын улуулугу, ички дүйнөнүн сулуулугу. Аны жоготуу – көр болуп, тирүүлөй өлүккө айлануу» деген асыл ойлор каңкууланды. Ошондуктан автордун «ойлору азоо аттай жулкунуп», Бетховендин симфониясындай адамдарды арбап, сезимдерди ала салдыра алды.

Жогоруда көрүнүп тургандай, көркөм публицистикалык стилдеги бул текстте колдонулган көркөм деталдар, образдар жана көркөм шарттуулук тексттеги жалпы мазмунга, коммуникативдик ниет-ыкласка (интенцияга), негизги жүйөө-себептерге (мотивге) жана стилдик талапка шайма-шай келет. Бул көрүнүштүн түпкүрүндө маанилик-структуралык, логика-коммуникативдик бекем уюшуу, биригүү бар.

Анализге алынган көркөм публицистикалык жанрдагы текстте нравалуулукка, ыймандуулукка көпчүлүктү үндөө, багыттоо сыяктуу ички жүйөөлөр (мотивдер) жана максаттар да бар. Ошентип, бул публицистикалык стилдеги текстте учурдун күрөө тамырынын

кагышына, мезгилге, азыркы турмуштук шарт-кырдаалга, жалпы моралдык-психологиялык, нрава-этикалык алахвалга, коом багыт алган түпкү саясатка, идеологияга ылайык маалымат туюндурулду. Бул публицистикалык стилдеги тексттен биз коомчулукту дайыма толкундандырган актуалдуу, өзөк маселенин (адам болуу, адамкерчилик) тегерегинде маанилик ички чыңалууну, коомдун өнүгүшүнө, ынтымак, биримдигине чырак жандырган, үрөн сепкен улуу максат-мүдөөнү байкайбыз. Демек, публицистикалык стилдеги тексттер кыргыздык философияга сиңирилген, адамкерчиликке, гумандуулукка багытталган улуттук идеологияны элге жеткирип, аны коомдун аң-сезимине сиңирүүчү кызматын аткарат. Бул фактор коомдук умтулууну, улуттук дүйнө таанымды жана улуттук ишеним-рухту ар тараптан коргоп-колдоочу (стимуляциялоочу), толуктап-дүрмөттөөчү (аккумуляциялоочу), жандандыруучу жана кыймылга келтирүүчү кызматты да иш жүзүнө ашырат. Натыйжада, коомдо ишеним-үмүттөргө толгон оң (оптимисттик) психологиялык маанай, оң психологиялык атмосфера түзүлөт. Деги эле, публицистикалык стилде маалымат туюндуруунун себеби, негизинен, ушул жагдайга байланыштуу. Башкача айтканда, публицистикалык стилди түптөп, калыптандырган дал ушул мүдөө-максаттар. Ошондуктан публицистикалык стилдеги тексттер элди жакшы иштерге чакырат, жаңы ийгиликтерге шыктандырат. Белгилүү бир саясий, экономикалык же коомдук, маданий багыттагы иш-аракеттерге көпчүлүктү багыттайт, уюштурат. Ошондой эле публицистикалык стилдеги тексттер адамдардын активдүү турмуштук позицияда болуусуна, коомдук талап-мүдөөлөрдү терең түшүнүп, жалпы элдик иш-чараларга активдүү катышуусуна көмөк көрсөтөт.

Жыйынтыктап айтканда, публицистикалык стилдеги тексттер тиги же бул маселе тууралуу коомдук аң-сезимди, коомдук мамиле-түшүнүктү, көз карашты, дүйнө таанымды кайсы бир багытка өзгөртүү же аны ар тараптан бекемдөө үчүн түзүлөт. Ошондуктан анда көркөм элементтер, каражаттар колдонулса да, маалымат каймана түрдө (подтекстте) эмес, ачык-айкын туюндурулат. Бул жагдай публицистикалык стилдеги тексттердин маанилик-структуралык, логика-прагматикалык негизде уюшулушунун ачык, так болушун, анын түзүлүш-элементтеринин байланышы (конституенттеринин когезиясы), мазмунундагы үзгүлтүксүз кыймылы (континууму) даана болушун шарттайт.

Көркөм стиль

Көркөм стилдин өзгөчөлүктөрү

Кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдеринин ичинен көркөм стиль өзүнүн өзгөчөлүгү менен башка стилдерден кескин айырмаланат.

1. Көркөм стиль кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдеринин тобунда изилденүүгө жана үйрөнүлүүгө тийиш;

2. Көркөм стиль тилдик жана экстратилдик белгилери боюнча башка стилдерге салыштырмалуу көп катмарлуу болот;

3. Көркөм стиль байыркылуулукка ээ. Ошондуктан ал тектик, түрдүк жана жанрдык жактан өнүккөндүгү менен өзгөчөлөнөт;

4. Көркөм стилде автордук жекече белгилер даана көрүнөт.

5. Көркөм стиль өзүнүн тилдик белгилери боюнча адабий тилдин башка стилдеринен кескин айырмаланат;

2. Көркөм стиль улуттук тилдин бардык тилдик бирдиктерин эстетикалык максатта колдонуу мүмкүнчүлүгүнө ээ;

3. Көркөм чыгармада улуттук тилдин бардык кептик кубулуштары реализацияланат. Ал кубулуштардын сан жагынан көптүгү, сапат жагынан мазмундуулугу автордун жалпы интеллектине байланыштуу болот;

4. Адабий тилдин нормасынан четтеп кетүү эстетикалык жактан өзүн актаса, ал көркөм чыгармада норма бузуу катары эсептелбейт.

5. Адабий нормадан четтөө жалаң эле тилдик планда жүрбөйт. Көркөм текстте ал тыныш белгилерин пайдаланууда, сөздөрдү жазууда орфографиялык эрежелердин бузулушунда да (мисалы: **жо-ок**) аң-сезимдүүлүк менен ишке ашырылат.

6. Эпикалык текке кирген көркөм чыгармаларда тексттин тили эки катмардан – жазуучунун тилинен жана каармандын тилинен - турат да, алар тилдик бирдиктерди колдонууда өз ара кескин айырмаланат.

7. Көркөм стилде пайдаланылган кептик кубулуштардын дээрлик бардыгы сүйлөшүү стилинде да кездешет. Ал кубулуштар сүйлөшүү стилинде спонтандуу (даярдыксыз) негизде аткарылса, көркөм стилде автор тарабынан аң-сезимдүүлүк менен ишке ашырылып, алардын кептик көрүнүштөрү көркөм чыгарманын

контекстине киргизилет.

Көркөм стилде жазылган тексттерге талдоо жүргүзүү маселелери

Биздин көркөм дүйнөбүз, эстетикалык көз карашыбыз, турмушка карата оң же терс баамыбыз, үмүт-тилегибиз, кыялый дүйнөбүз, ишеним-рухубуз, көкүрөктө терең катылган, муундан-муунга өтүп турган каада-салт, үрп-адатыбыз, жалпы маданиятыбыз, дүйнөгө карата философиялык ой чабыттарыбыз, көркөм ой жүгүртүү дараметибиз, адамдык парасатыбыз, сулуулукту, аруулукту сезүү, туюубуз көркөм стилдеги текст аркылуу абдан терең жана ар тараптуу чагылат. Көркөм стилдеги текст – кайталангыс, уникалдуу, улуттук маданиятты жана жалпы адамзаттык маданиятты түптөөгө негиз болгон жагдайларга бай, өзгөчө текст. Анткени анда улуттун бүтүндөй маданияты, мурункунун өтө бай тажрыйбалары, турмуштун ачуу чындыгы, илим-билими жана кайталангыс өзгөчөлүктү түзгөн көркөм-эстетикалык табылгалары, ачылыштары бар.

Ошентип, көркөм стилдеги текст өзүнүн функционалдык-прагматикалык табияты боюнча жана текст катары уюшулушу, логика-коммуникативдик, маанилик-структуралык түзүлүшү боюнча башка функционалдык стилдеги тексттерден кескин айырмаланат. Анткени көркөм стилдеги текст дүйнөнү көркөм чагылдырып, адамдарга эстетикалык ырахат тартуулоочу кызмат аткарат. Анда образдар аркылуу көркөм ой жүгүртүлүп, эстетиканын, поэтиканын мыйзам ченемине ылайык маалымат туюндурулат. Көркөм адабият турмуш чындыгын, адамды, адам турмушун, анын сезимдерин, рух дараметин, адамдын ички жан дүйнөсүн ар тараптан көркөм иликтөө максатын көздөйт. Башкача айтканда, көркөм адабиятта адамды, анын бүтүндөй табият-сырын, мүмкүнчүлүктөрүн көркөм таанып билүү негизги маселе болуп саналат. Мына ошондуктан көркөм адабият адам баласы үчүн абдан ыйык, баалуу жана маанилүү. Көркөм адабият көркөм сөз өнөрүнүн бир түрү катары көркөм стилдеги тексттер аркылуу туюндурулат. Мына ошондуктан көркөм стилдеги тексттер адамды, адамдын турмушун, анын жан дүйнөсүн ар тараптан көркөм чагылдырып, адамдарды аруулукка, адеп-ахлактык (нравалык) тазалыкка, ички

дүйнөнүн сулуулугуна үндөйт. Демек, көркөм стилдеги тексттердин түзүлүшүнүн түпкү максаты, жүйөө-себептери (мотивдери) функционалдык стилдик табияты башка тексттерден таптакыр башкача, бөлөкчө болот. Мындай шартта көркөм сөз өнөрүн жүзөгө ашырган көркөм стилдеги тексттердин түзүлүшү да, уюшулушу да, анда көркөм-эстетикалык маалыматты туюндуруунун логика-коммуникативдик, маанилик-прагматикалык түзүлүштүн мүнөзү да өзгөчө, жекече (индивидуалдуу), кайталангыс табиятка ээ болот. Ушул себептерден улам көркөм стилдеги тексттерди айрым окумуштуулар функционалдык стилдин катарына кошкулары келбейт. (Караңыз Мамытов Ж. 1990, 8–10-б.).

Бул жагынан алганда, академик В.В. Виноградовдун, М.Н. Кожина, И.В. Арнольд, Л.Г. Барлас, М.П. Брандестин, Т.Аширбаевдин жана башка окумуштуулардын көркөм стилди функционалдык стилдин катарына кошкон пикирине толук кошулабыз. (Караңыз: Виноградов В.В. 1963, Кожина М.Н. 1983, Арнольд И.В. 1981, Барлас Л.Г. 1978, Брандес М.П. 1983, Аширбаев Т. 2004 жана башкалар.) Тактап айтканда, биздин оюбуз боюнча, көркөм стиль – функционалдык стилдин бир түрүнө кирген, өзгөчө мүнөздөгү стиль. Көркөм стилдеги тексттер ошол стилдик табиятка ылайык өзгөчө негизде, шарт-кырдаалда коомдун көркөм-эстетикалык улам жаңы рухий муктаждыктарын канагаттандырыш үчүн түзүлгөн тексттердин катарына кирет. Демек, көркөм текст маалымат туюндуруу технологиясы боюнча, тилдик каражаттарды колдонуу мүнөзү, стилдик, жанрдык табияты, логика-прагматикалык түзүлүшү коммуникативдик, эстетикалык негиздери жана жаралуу башаты, жүйөө-себептери боюнча башка функционалдык стилдеги тексттерден кескин, обочо мүнөзгө ээ. Сулуулукту, аруулукту таанып билүү, дүйнөнү көркөм андап билүү жана дүйнөнү көркөм-эстетикалык маанайда чагылдыруу максаты – көркөм тексттеги негизги өзгөчөлүк жана негизги тилдик эмес фактор болуп саналат. Мына ушул фактор көркөм стилдеги тексттин бүтүндөй табиятын, касиет-белгилерин жана анын уюшулушун, маанилик-структуралык, логика-прагматикалык жактан түзүлүш мүнөзүн аныктап турат.

Мисалы:

«Биздин айыл Ак-Жар тоо этегинде, суулар шаркырап аккан, чоң теректерде орношкон. Андан ылдый туурасынан суналган

Кара-Тоого чейин – түзөң өзөн, темир жол кеткен казактын сары талаасы.

Айылдын үстүндөгү адырда, мен бала чактан бери билген, эки зор терек болор эле. Бул кош терек азыр да ошол жерде. Качан карабагын, айылга кайсы туштан келбегин, элден мурун эле дөбөдө жанаша кыналышкан ушул бийик теректер көзгө учурайт. Эмне үчүн экенин билбеймин, же балалык таасирдин күчүбү, же болбосо, сүрөтчүлүк кесибине байланыштуубу, айтор, станциядан түшүп, капчыгайдан чыгып, айылды көздөй бет алганда, тээ адырда баягы кош теректер турат болду бекен деп, чыдамсыздык менен ошол тарапты акмалап караймын. Ушунчалык алыстыктан бактар канчалык бийик болбосун, көрүнөрү шектүү, бирок мен үчүн алардын сөлөкөтү ар качан байкалгандай туюлат. Эртерек айылыма жетип барып, эртерек дөбөгө чыгып барып, кош терекке ийилип салам берип, кулагымдын моокусу кангыча алардын күүлөнгөн үнүн уксам деп дайым дегдеймин.

Көчөдө бак деген толуп жатат, бирок бул теректердин бир укмуштуу касиети – алар бөтөнчө үндүү, тил бүткөндөй жандуу теректер. Түнү-күнү тынбай, качан болбосун жалбырактар дирилдеп, чайпалган чокулары айкалыша, теректер ар кандай үнгө салып шуулдайт. Бирде – жээкке урунган эрке толкундай угулар-угулбас шапшынып, бирде – тым-тырс ойлоно калып, сагынычтуу санаага толгондой, алда эмнеге муңкана үшкүрүп, жулкунган шамал булут айдап, жаан айдап, бутактарын кайрып тийгенде, теректер бой тиреше чыңалып, «бизди жыгалбайсың» – дегендей, өжөрлөнө күүлөнүшөт.

Кийин эс тартып чоңойгондо, мен бул теректердин сырын түшүндүм. Бийикте, туш тарабы ачык дөбөдө тургандыктан, булар дайым шамалдын огуна туура келип, абанын ар бир кыймылына жооп кайтарып, жанагыдай тынымсыз шуулдап, бөтөнчө үндүү болгон себеби да ошол. Анткен менен менин бул байкап тапканым балалык кыялымдын алгачкы таасирин сууталбады. Ошол кездеги сонуркаганым азыр да тарабай, мен үчүн бул теректер ушул күнгө чейин кандайдыр тегин эместей сырдуу, жандуу сыяктанат. Бул теректердин түбүндө менин өмүрүмдүн эң бир сыйкырдуу чагы калгандай, эстеген сайын кайра баштан эскергим келет.

Окуудан таркаган жайкы маалда биз бир топ балдар болуп,

балапан алабыз деп, ушул жерге келчүбүз. Биздин чуркурашкан үнүбүзгө ыраазы болгондой, дөбөдө кериле чайпалган алп теректер дайымкысындай жалбырактарын леп-леп желпилдетип, бизди күндөн көлөкөлөп тосуп ала турган. Ошондо биз, чор таман, чор алакан тентектер, теректерге мышыкча асылып чыга баштаганда, чуу көтөргөн таранчылар жаны калбай чырылдашар эле. Анысына болобузбу! Улам бутактан-бутакка өйдөлөп, бир убакытта, куштар учкан бийиктиктен дүйнөнүн аймагы ачыла калган көрүнүшүнө таң калып, баарыбыз тең үн катпай, бутак-бутакка жармашып, алабыз деген чымчыктын балапандарын да унутуп коёр элек. Биз эң чоң деп эсептеген имарат колхоздун ат сарайы теректин башынан тепкедей эле көрүнүп, ал эми айылдан төмөн, алда кайда мунарыктаган мейкиндиктин ушунчалык зор экенине, бизден нары дагы нечен кыйыр жерлер, биздин суулардан башка дагы нечен күмүштөнгөн суулар бар экенине суктана карап, ааламдын чети ошолбу, же андан нары да ушундай асман, ушундай булут, ушундай жер барбы деп ойлоно турганбыз. Ошол учурда көкөлөгөн жел күүсү кулакка угулуп, ага удаа бир дабыштан шапырттаган жалбырактар көз көрбөгөн көгүлтүр алыстыкта нечен сонундар, нечен кызыктар бар дегендей тымызын күү чалып, беттен эркелете сылар эле. Жүрөгүм жарылып кетчүдөй дикилдеп, кош теректин шуулдаганын кыялга батып тыңшар элем. Көз алдыма жомоктогудай ар түркүн нерселерди келтирип, ошондо бир гана нерсени ойлонбоптумун. Бул теректерди ким тикти, кандай тилек, кандай үмүт менен өстүрдү экен деп оюма алып койбоптумун.

Мына ушул теректер турган жерди айылдагылар эмне үчүндүр «Дүйшөндүн мектеби» – деп койчу. Кокус бир мал издеп калганда: «Ой, баланча, менин тору кунанымды көрдүңбү?» – десе, анда беркиси токтой калып: «Тээ жогору Дүйшөндүн мектебинде жылкы жүрөт, ошол жактан чалып көр» – деп бастырып кете берчү. Чоңдорду туурап, биз дагы: «Жүр, кеттик Дүйшөндүн мектебине, терекке чыгабыз» – дей турганбыз.

Бир кездерде ошол дөбөнүн үстүндө мектеп болгон имиш. Биз анын ордун да көрбөй калдык. Бирок кош теректүү дөбөнүн аталышы эл оозунда мурунку бойдон келе жатат. Бул мектептин ордун, бала чакта адырларды кыдырып, бир нече ирет издеп да көрдүм. Кийинчерээк: «Эмне үчүн «Дүйшөндүн мектеби»? Ал кайсы

Дүйшөн? – деп, карыялардан сураштырсам, алар менин бул сурооо эч бир кызык жок, жок иштей, кайдыгер гана жең шилтеп коюшту:

«Э, ушул эле жүргөн аксак-кой Дүйшөн. Кече уруяттан кийин, тиги дөбөдө бир жаман там болор эле, Дүйшөн комсомол болдум деп ошого мектеп ачып, бала окуткан. Мектеп дегендей да эмес болчу, тимеле бир кеп. О, анда өзүнчө бир кызык заман эмес беле, кудай салбасын, үзөнгүгө буту илингендин баары эле бет алдынча чоң, ар ким билгенин кылчу. Андан бери ал жаман тамдын топурагы да калган жок, бир пайдасы – аты жок дөбө эле, «Дүйшөндүн мектеби» – болуп калды»...

Дүйшөн деген кишини мен анча жакшы билген эмесмин. Бою каркайган, бүркүт кабак, салабаттуу адам окшоду эле. Анын үйү суунун аркы маңдайында экинчи бригаддын көчөсүндө. Мен айылда жүргөн кезде Дүйшөн колхоздун мурабы болуп, канжыгасына чоң кетменди байланып алып, шатектен чыгып калган, өзүндөй калжайган жээрдени минип, биздин көчөдөн кээде бастырып өтө турган. Кийин, карый түшкөндө, почточулукка өтүп кетти деп уктум. Бирок кеп башкада. Комсомол деген менин түшүнүгүмдө ишке да, сөзгө да курч, жалкоо жегичтерди газетке жазып жиберчү айыл жигиттеринин чекке чыккан мыктысы. Ал эми жанагы сакалы буурул-ала карапайым киши, кашаң атын чүчүлөгөн кебетеси менен өз заманында кандайча комсомол болуп, анан калса сабатсыз жатып, балдарды кандайча окутуп, кантип мугалим болуп жүргөнүн эч бир көз алдыма келтиралбадым. Чынын айтсам, айылдагы көп жомоктун бир жомогу го деп мен бул сөзгө анча деле ишенген жок элем. Көрсө, «Дүйшөндүн мектеби» дегендин өзүнчө тарыхы бар экен, мен аны эч бир күтпөгөн жерден жакында гана билдим». (Ч. Айтматов «Биринчи мугалим» Ф., 1978, 3–6-б.).

Бул текст – стилдик функционалдык өзгөчөлүгү боюнча көркөм стилдеги текст. Ошого ылайык бул текстте маалыматты жөн эле туюндуруу эмес, көркөм-эстетикалык маанайда туюндуруу максаты көздөлгөн. Текстте негизги көркөм маалымат кыйытылып (подтексте) туюндурулган. Тактап айтканда, көркөм тексттин табиятына жараша мында туюндурулуучу негизги маалымат көркөм деталдардын жардамы менен ачык эмес, каймана түрдө, кыйытылып берилди. Мына ушундай максат, жүйөө-себептерге жараша бул текстте тилдик каражаттар тандалган, иргелген жана тексттеги

негизги логика-прагматикалык өзөккө ылайык колдонулуп жайгаштырылган. Ошентип, бул көркөм стилдеги текст көркөм тексттин бүтүндөй өзгөчөлүктөрүнө, табият-белгилерине ылайык түзүлгөн.

Текст мазмундук тутуму боюнча беш метатексттен турат.

I метатекст: «Биздин айыл Ак-Жар тоо этегинде суулар шаркырап аккан чоң теректерде орношкон» деген сүйлөмдөн «Бирде – жээкке урунган эрке толкундай угулар-угулбас шапшынып, бирде – тым-тырс ойлоно калып, сагынычтуу санаага толгондой, алда эмнеге мундана үшкүрүп, жулкунган шамал булут айдап, жаан айдап, бутактарын кайрып тийгенде, теректер бой тиреше чыңалып, «бизди жыгалбайсың» – дегендей, өжөрлөнө күүлөнүшөт» деген сүйлөмгө чейин. Микротемасы – теректер жөнүндө маалымат.

II метатекст: «Кийин эс тартып чоңойгондо мен бул теректердин сырын түшүндүм» деген сүйлөмдөн «Бул теректердин түбүндө менин өмүрүмдүн эң бир сыйкырдуу чагы калгандай, эстеген сайын кайра баштан эскергим келет» деген сүйлөмгө чейин. Микротемасы – теректердин сыры жөнүндө маалымат.

III метатекст: «Окуудан таркаган жайкы маалда биз бир топ балдар болуп, балапан алабыз деп, ушул жерге келчүбүз» деген сүйлөмдөн «Бул теректерди ким тикти, кандай тилек, кандай үмүт менен өстүрдү экен деп оюма алып койбоптурмун» деген сүйлөмгө чейин. Микротемасы – лирикалык каармандын теректин тегерегинде өткөн романтикалуу балалыгы жөнүндө маалымат.

IV метатекст: «Мына ушул теректер турган жерди айылдагылар эмне үчүндүр «Дүйшөндүн мектеби» деп койчу» деген сүйлөмдөн «Андан бери ал жаман тамдын топурагы да калган жок, бир пайдасы – аты жок дөбө эле, «Дүйшөндүн мектеби» болуп калды...» деген сүйлөмгө чейин. Микротемасы – Дүйшөндүн мектеби жөнүндө маалымат.

V метатекст: «Дүйшөн деген кишини мен анча жакшы билген эмесмин» деген сүйлөмдөн «Көрсө, «Дүйшөндүн мектеби» дегендин өзүнчө тарыхы бар экен, мен аны эч бир күтпөгөн жерден жакында гана билдим» деген сүйлөмгө чейин. Микротемасы – Дүйшөн жөнүндө маалымат.

Албетте, көркөм текстти мындай бирдиктерге, метатексттерге бөлүп ажыратуу өтө шарттуу жана үстүрт, формалдуу мүнөзгө

ээ. Анткени бул тексттин түпкүрүндө, уңгусунда кыйытылып, каймана туюндурулган дагы бир маани бар. Ал – Дүйшөндүн өтө сырдуу махабаты. Ал маани өзүнчө бир ички агын сыяктуу бул метатексттердин бүткүл тулкусуна тараган. Аны жогорудагыдай формалдуу түрдө кандайдыр бир метатексттерге же дагы бир бирдиктерге бөлүп ажыратууга да мүмкүн эмес. Бул жагынан профессор Б.Усубалиевдин «көркөм чыгарма чулу, жумуру бүтүндүктөгү түзүлүшкө ээ» деген пикирине кошулбай коюуга болбойт. (Усубалиев Б. 1994). Бирок ошондой болсо да, көркөм текстте баяндоонун үзгүлтүксүз кыймылын (континуумун), маанилик-логикалык уюшулушун жана баяндоонун байланыштык (когеренттик), континуумдук өзгөчөлүктөрүн ачып түшүндүрүү багытында жогорудагыдай ыкмада көркөм текстти бирдиктерге ажыратуу (баары бир ал бир жактуу болуп каларын билсек да) кайсы бир деңгээлде пайдалуу.

Ошентип, мисалга алынган тексттин жалпы темасы – «Дүйшөндүн мектеби жана анын сырдуу махабаты». Текст тематикалык жактан бирдиктүү. Анткени текстти түзгөн бардык каражаттар бул текст көздөгөн негизги коммуникативдик максатты, Дүйшөндүн мектебин жана анын жашыруун, сырдуу махабатын көркөм туюндурду. Мына ушул жагдай бул көркөм тексттин жалпы темасын, мазмундук багытын жана анын маанилик-структуралык, логика-прагматикалык түзүлүшүн аныктады. Тексттеги тематикалык биримдик бул тексттин мазмундук, логика-коммуникативдик уюшулушунан, сюжеттик, композициялык түзүлүшүнөн ачык байкалат. Ошондой эле бул тексттеги тематикалык биримдик жалпы темага тиешелүү сөздөрдүн, туюнтмалардын туруктуу кайталануусунан (рекуренттүүлүгүнөн) улам түзүлгөн. Текстте ошондой туруктуу кайталанган каражаттар катары: «терек», «сырдуу терек», «Дүйшөн», «Дүйшөндүн мектеби» деген туюнтмалар эсептелет. Мындай туруктуу кайталанган каражаттар тексттеги баяндын багытын, кыймылын жана өзгөчөлүктөрүн көрсөтөт да, алардын туруктуу кайталануусунан улам текстте мазмундук, тематикалык бүтүндүк түзүлөт.

Албетте, текст аркылуу маалымат туюндуроуда тематикалык биримдиктин болушу өзгөчө зарыл. Анткени маалымат алмашууда тематикалык биримдик бузулганда тексттин ыргагы, мазмуну,

логикалык түзүлүшү бузулат да, текст түшүнүксүз болуп калат. Демек, тематикалык биримдиксиз текстте кандайдыр бир маалымат туюндуруу мүмкүн эмес. Ошондуктан тематикалык биримдик биздин маалымат алмашуубуздун маанилик-логикалык ыраатын, коммуникативдик тыкан түзүлүшүн камсыз кылып турат.

Көркөм текстте тематикалык биримдик бир нече жолдор, ык-амалдар аркылуу түзүлөт. Ошондой ыкмалардын бири – бирдей референция ыкмасы. Бирдей референция көркөм тексттин тематикалык, маанилик биримдигин түзүүгө активдүү катышат. Маселен, мисалга алынган текстте негизги, өзөк маанини түзгөн референт – Дүйшөндүн мектеби жана анын сырдуу махабаты. Ал эми терек жөнүндөгү, Дүйшөн жөнүндөгү маалыматтар Дүйшөндүн мектеби жана анын сырдуу махабаты тууралуу көркөм маалыматты ар тараптан конкреттештирип, деталдаштырып туруучу кызмат аткарат. Мына ушул көрүнүш – бирдей референция кубулушу. Тексттеги референт көркөм тексттин табиятына ылайык көркөм деталдар менен кыйытылып туюндурулду жана ачылып берилди. Натыйжада, тексттин бардык конституэнттери туюндурулган негизги референтти – Дүйшөндүн мектебин жана анын сырдуу махабатын ар тараптан деталдаштырып, конкреттештирип көркөм туюндура алды.

Баарыбызга белгилүү болгондой, адам баласынын маалымат алмашуусу бөлүк-бөлүк түрүндө ишке ашат. Анткени адам дүйнөнү бөлүк-бөлүк түрүндө таанып билет, кабыл алат да, кабыл алган дүйнөнүн бөлүк-бөлүк түрүндө кайра туюндурат. Ошондуктан биз кайсы бир чоң нерсе, окуя жөнүндөгү маалыматты анын деталдары, майда-майда бөлүктөрү аркылуу туюндурабыз. Бул кубулуш – адамдардын маалымат алмашуусунда объективдүү, мыйзам ченемдүү мүнөзгө ээ болгон кубулуш. Мисалга алынган көркөм текстте маалымат туюндуруу ушул сыяктуу таанып билүүнүн объективдүү мыйзам ченеминен сырткары эмес. Маселен, Дүйшөндүн мектеби жана анын сырдуу махабаты тууралуу көркөм маалымат ал мектептин жана сырдуу сүйүүнүн деталдары аркылуу туюндурулган. Дүйшөндүн мектебинин деталдары төмөнкүлөр: мектептин айылда жайгашкандыгы, революция мезгилиндеги мектеп болгондугу, анын ордунда азыр кош терек тургандыгы, ал мектептин бузулуп жок болгондугу, мурда ал мектеп ат сарай

экендиги, анда иштеген мугалимдин азыр да бар экендиги жана ошол мектептин жашыруун бир сыры бар экендиги. Ушул деталдар аркылуу мектеп жана сырдуу махабат тууралуу жалпы, бирдиктүү мазмун туюндурулду.

Байкоолорубуз боюнча, басымдуу көпчүлүк көркөм тексттер ушундай маанилик бөлүктөрдөн турат жана куралат. Ал бөлүктөр бири-бири менен тематикалык, маанилик, жалпы мазмундук, функционалдык жактан бекем ширелишип, байланышып, уюшулуп турат. Текстте ошол бөлүк, түзүлүш, элементтердин (конституэнттердин) баары биригип бир гармонияга келтирилет, маанилик бекем түзүлүшкө биригет.

Мисалга алынган текст беш бөлүктөн турат да, ал бөлүктөр бири-бири менен мазмундук, логика-коммуникативдик, маанилик-прагматикалык жактан бири-бири менен тыгыз байланышта болуп турат. Бул байланыш тексттин тулкусунда ички маанилик агынды түзгөн көркөм деталдар аркылуу да бекемделген. Маселен, мисалга алынган көркөм текст тээ түпкүрдө каймана (подтексттик) маалыматты туюндурган **негизги деталдардан** жана ошондой маанини туюндурууга кыртыш болуп берген **көмөкчү деталдардан** куралган. Бул текстте мына ошондой негизги деталь – кош терек, анын кулпуруп, кээде сагынычтуу санаага толгондой, мундана үшкүрүнүп турушу. Ал эми көмөкчү деталдар – Дүйшөндүн мектеби, Дүйшөн жана лирикалык каармандын романтикалуу балалыгы.

Чындыгында эле, I метатексттеги кош терек жөнүндөгү баян биз үчүн сырдуу, белгисиз, табышмактуу. Дөбөдө кериле чайпалган кош теректин «сагынычтуу санаага толгондой», «алда эмнеге мундана үшкүрүнүп» турушу кандайдыр бир кайгылуу (трагедиялуу), купуя окуя жөнүндө тымызын сөз ыргытып тургандай сезилет. Алдыда бир кызык окуя болору жөнүндө автор бизге алдын ала, көмүскө түрдө, көркөм белгилер аркылуу (символдоштуруп) кабарлап турат. Ошентип, I метатексттеги «кош терекке» каймана (подтексттик) маани чөгөрүлгөн. Көрсө, дөбөдө кыналыша чайпалып, муңканып турган кош терек – Алтынай менен Дүйшөндүн арзып, бирок ишке ашпаган үмүт-тилеги, жүрөктөрүндө бекем катылган ыйык махабаты, өмүр бою кыйнап келген кайгылуу сүйүүсү, сагынычы, кусалыгы, эңсеп, бирок жолукпаган, көкүрөгүндө гана жашаган

арманы, азабы. Демек, кулпуруп, кулактын моокумун кандырган кош терек – бул чоң сүйүүнүн белгиси. Биз муну повесттин кийинки тексттеринде дагы тереңирээк андап туябыз. Ч.Айтматов I метатекстте эле повесттин кийинки бөлүктөрүндө эмне жөнүндө сөз болорун алдын ала кыйгытып, каймана түрдө (подтекст менен) туюндурган.

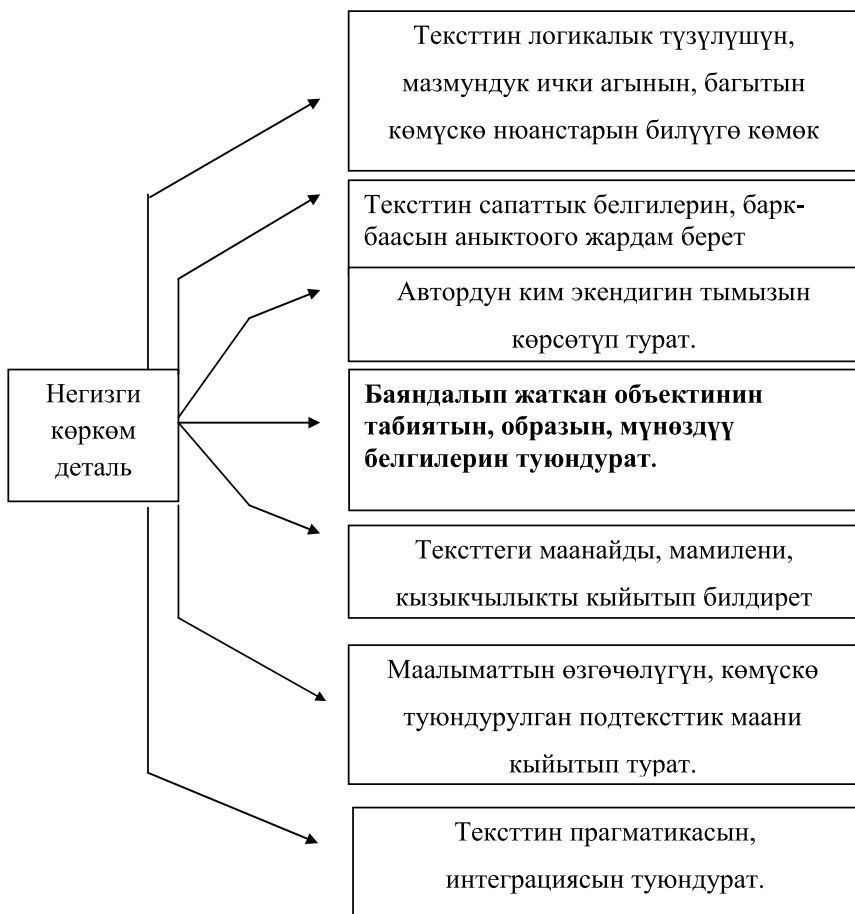
Биздин байкоолорубуз боюнча, бул «кош терек» негизги көркөм детал катары дагы көп кырдуу, бир нече каймана (подтексттик) көркөм-эстетикалык маалыматты өзүндө алып жүрөт. Маселен, бир чети, көздүн жоосун алып, кулактын моокумун кандырып, адамдарды суктандырып, теректердин ушинтип кулпуруп турушу аны тигип, асырап өстүргөн адамдын (Дүйшөндүн) ички дүйнөсүн кыйыр баяндайт. Дагы бир өңүткөн караганда, теректердин эч бир шамал, бороонго баш ийбей, дайыма дөбөдө кыналышып, көз жоосун алып, кулактын моокумун кандырып, адамдардын сезимине ырахат тартуулап турушу – аны өстүргөн Дүйшөндүн турмушта ишке ашпаса да, кыялтый дүйнөсүндө дайыма сыйынып келген, өмүр бою сыйлап, кастарлап, күтүп келген романтикалуу, сырдуу сүйүүсүнүн көрүнүшү. Бул теректер – Дүйшөндүн тунук махабатынын, Алтынайга болгон сыйынын белгиси. Ошондой эле бул теректер – турмуштун эч бир добулуна, шарт-кырдаалына баш ийбеген, мезгилдин өктөм жагдайларына моюн сунбаган Дүйшөндүн ыйык, таза сүйүүсүнүн белгиси. Жүрөгүнө мына ушундай махабатты түнөктөтүп, өмүр бою багып жүргөн адамдын ички дүйнөсү бир керемет абалда болорун, дал ушул кош теректей керемет болорун жана майтарылбас, бакубат рухта болорун автор бизге сыр катып, кыйгытып айтып жатат. Ошондуктан бул тексттеги бардык метатексттер жалпы мазмуну боюнча, туюндурган каймана (подтексттик) көркөм бирдей маалыматы боюнча да бири-бири менен маанилик-логикалык жактан бекем байланышып, бир бүтүндүктү, жумурулукту түзүп турат.

Анализге алынып жаткан текстте маалымат туюндуруунун анафоралык жана катафоралык ык-амалдарынын экөө тең колдонулган (маалымат туюндуруунун катафоралык жолу, ыкмасы – баяндала турган маалымат жөнүндө алдын ала айтуу, алдын ала билдирүү. Ал эми мурда туюндурулган маалыматты улам-улам эскертип, кайталап туруу – маалымат туюндуруунун анафоралык жолу, ыкмасы болуп саналат.).

Натыйжада, бул тексттеги метатексттер, маанилик бөлүк – конституэнттер бирин-бири толуктап, улап, түшүндүрүп ачып бере тургандай негизде маанилик-структуралык жактан уюшулган. Мындай

байланыштын негизинде текстте бирдиктүү маалыматтык алкак түзүлдү. Ошол алкак көркөм деталдар менен бирдикте текстти кабыл алууга, түшүнүүгө чоң өбөлгө түздү.

Жогоруда көрүнүп тургандай, көркөм стилдеги текст түпкү максаты, жүйөө-себептери (мотиви), маалымат туюндуруу мүнөзү, манерасы, ык-амалы боюнча башка тексттерге таптакыр окшобойт. Көркөм стилдеги тексттерде негизги жана көмөкчү көркөм деталдар менен маалымат ачык эмес, каймана түрдө (подтекстте) туюндурулат. Ошондуктан көркөм текстке анализ жүргүзүүдө негизги көркөм деталдарга көңүл буруу абдан зарыл. Анткени

мыкты жазылган көркөм текстте негизги деталдар окурмандын

(адресаттын) оюн жандандырат. Аны керемет дүйнөгө жетелейт, аруулукка, сулуулукка суктандырат, кубандырат, күтпөгөн нерсеге жолуктурат, эргитет, сар санаага салат, иренжитет, кайгыртат, адамдын адамдык касиет сезимин ойготот. Негизги деталдар көркөм текстте тилдик эмес факторлорду тереңирээк андаганга мүмкүнчүлүк түзөт. Текстте ачык айтылбаган, бирок кыйытылып туюндурулган, тексттин артында турган бүтүндөй карама-каршылыктуу дүйнөнү жана анын өзгөчөлүктөрүн көп жактуу түшүнүүгө негизги көркөм деталдар жардам берет. Ошондой эле негизги деталдар тексттеги маанилик үзгүлтүксүз кыймылды (континуумду) туюуга көмөк көрсөтөт. Алар текстте маанилик кыймылды аныктоого, андагы негизги мазмунду табууга жол ачат. Башкача айтканда, негизги деталдардын карым-катышынан текстте туюндурулган сөздүн төркүнүн (концептуалдуу маалыматты) туябыз. Демек, көркөм текстте негизги деталдардын байланышын, карым-катышын, кыймылын жана андагы өзгөчөлүктөрдү аныктоо – көркөм тексттеги негизги мазмунду аныктоого барабар. Ошентип, көркөм стилдеги текстте негизги деталдар тексттин мазмунун түшүндүргөн ачкыч болуп саналат.

Маселен, жогоруда кош теректин өзгөчө маанайда, өзгөчө ыргак-мукамда (ритмо-мелодикада) сүрөттөлүшү жана мүнөздөлүшү бул тексттин жалпы мазмунундагы көмүскө, каймана (подтексттик) маанини, Дүйшөндүн тунук махабатын, түшүнүүгө, сезип-туюуга ачкыч болуп берди.

Көркөм текстте сүрөттөлүп жаткан окуядагы карым-катнаштардын, байланыштардын ички кыймылы, логикасы, контексти, багыты болот. Ал кыймыл улуттук турмуштун кыртышына, өзөгүнө тыгыз байланыштуу. Ошентип, **логикалык уюшунун негизинде тексттин бөлүктөрүнүн маанилик жакындашуусу контекст аркылуу ишке ашып, толукталат. Көркөм стилдеги текстте контекст текстти уюштуруучу тилдик эмес күчтүү фактордун катарына кирет.** Колдонулган сөздөр ошол контекстте гана конкреттүү мааниге ээ болуп, тиешелүү көркөм-эстетикалык кызмат аткарат. Көркөм стилдеги текст ушунусу менен конкреттүү, оригиналдуу, уникалдуу мүнөзгө ээ болот. Анткени көркөм стилдеги текстте улуттук кыртыш, улуттук колорит, улуттук дүйнө тааным, үрп-адат, каада-салт тамырлары, улуттун өзүнө гана тиешелүү касиет-сапаттары, этноэтика, этномаданият, этнопсихология жана башка ушу сыяктуу кайталангыс, урунттуу өзгөчөлүктөр көркөм туюндурулат.

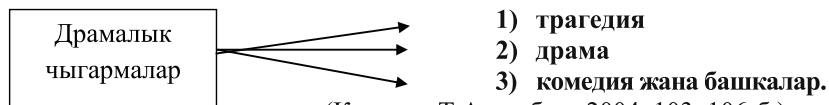
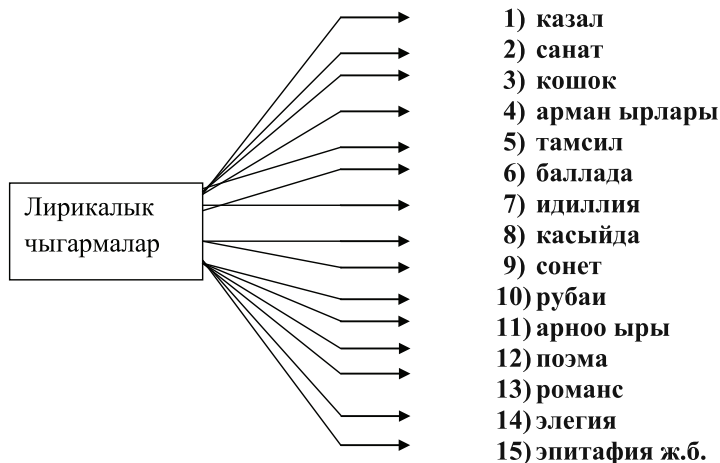
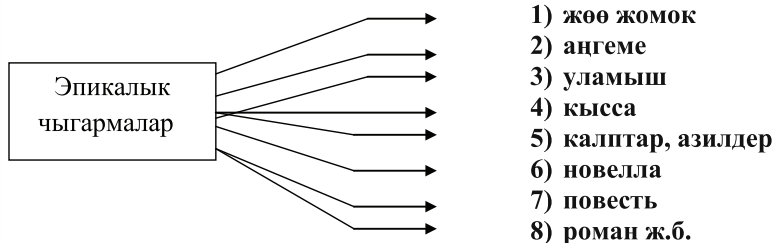
Мисалга алынган текст дал ушул улуттук кыртышты, улуттук өзгөчөлүктү, колоритти туюндургандыгы менен уникалдуу. Бул фактор

тексттин маанилик-структуралык жактан уюшулушуна, түзүлүшүнө өзүнүн таасирин тийгизет. Анткени жогорудагы текстте кыргызча дүйнө таанымга негизделген көркөм маалыматты туюндуруу өзгөчөлүгү камтылды. Ошондуктан мисалга алынган текст когнитивдик бир нече өзгөчөлүктөргө ээ. Маселен, кыргыз элинде сүйүү сезими эч качан ачык билдирилбейт. Андай сезим кыйытылып, көмүскөдө туюндурулат. Мына ушул этнопсихологиялык, этноэтикалык когнитивдик фактор ары кайгылуу, ары армандуу (трагедиялуу), бирок жалындаган махабатты туюндурган бул көркөм тексттин түзүлүшүндө, уюшулушунда бир топ өзгөчөлүктөрдү жаратты. Мында кыргыз турмушунун жандуу, көркөм элеси, андагы улуттук психология, үрп-адат, каада-салт, этномаданий негиздер өзгөчө формада кылдат туюндурулду. Демек, **этнопсихологиялык, этномаданий, когнитивдик негиздер, улуттук каада-салт, үрп-адат (менталитет) контексттик тилдик эмес фактор катары көркөм стилдеги тексттин маанилик-структуралык жактан уюшулушуна, түзүлүшүнө таасирин тийгизет.**

Ар бир көркөм стилдеги текст өзү жаралган тарыхый доордогу адабий кубулуштан, ошо мезгилдеги көркөм-эстетикалык дүйнө таанымдан сырткары жашабайт. Тактап айтканда, көркөм стилдеги текстте ошо доордогу көркөм кубулуштун тарыхый өнүгүш жолу, улуттук, жеке өзгөчөлүк, дүйнөнү көркөм таанып билүү жана аны көркөм чагылдыруу мыйзам ченемин жана табияты камтылган болот. Ошондуктан көркөм стилдеги текст жогоркудай өнүгүү баскычтагы мыйзам ченемдүүлүккө шартташып, ылайыкташып түзүлөт. Ушул жагдай да тексттин уюшулуп түзүлүшүнө өзүнүн оңдоп-түзөтүүлөрүн (коррективасын) киргизет. Бул жагынан караганда, көркөм текст аркылуу тартууланган эстетикалык ырахат ар бир доордо ар башка мүнөзгө ээ болот. Кайсы бир доордо эстетикалык ырахат тартуулаган объект башка бир доордо ошондой сапатка ээ болбой калышы мүмкүн. Анткени ар бир доордун коомдук өнүгүүнүн деңгээлине жараша өзүнчө көркөм табити, эстетикалык нарк-дөөлөттөрү (идеалдары) жана белги-касиеттери болот. Демек, **көркөм текст жаралган доордогу көркөм-эстетикалык дүйнө тааным жана коомдогу көркөм адабий кубулуштун тарыхый өнүгүш жолу тилдик эмес фактор катары көркөм стилдеги тексттин уюшулушуна, дал ошондой түзүлүш-турпатына чоң таасирин тийгизет.**

Чындыгында эле, ар кандай заманда, коомдун, улуттун тарыхый өнүгүүсүнүн ар түрдүү тилкелеринде, этаптарында, коомдук аң-сезимдин ар кандай деңгээлдеринде көркөм сөз өнөрү кошо жашап келди. Мезгилдик өнүгтөн алып караганда, көркөм стилдеги текст эң байыркы мезгилден бери өнүгүп келе жатат. Ошондуктан буга чейин

эле көркөм стилде көркөм маалымат туюндуруунун жалпы негиздери, багыттары, жалпы фонун, тектик, жанрдык жиктелүүсү бир кыйла калыптанган. Маселен, көркөм текст **эпика, лирика, драма** деген үч текке бөлүнөт. Булар өз ара дагы жанрларга классификацияланат.

(Караңыз Т.Аширбаев 2004. 103–106-б.)

Бул классификацияда көркөм маалымат туюндуруунун жалпы негиздери, жанрлары, жолдору көрсөтүлдү. Бирок ал жалпылык көркөм стилдеги тексттин жеке, индивидуалдуу табиятына кедергисин тийгизбейт. Демек, көркөм стилдеги текстте жогоруда белгиленген жалпылык менен жекеликтин гармониясы, диалектикасы болот. Ошондой болсо да, көркөм стилдеги текст жеке (индивидуалдуу) сапаттарга бай текст болуп саналат. Анткени

ошол жекечеликтин (индивидуалдуулуктун) артында адамдын ички дүйнөсү, үмүт-тилеги, руху камтылган болот. Мына ушул көрүнүш да көркөм стилдеги тексттин уюшулушуна, түзүлүшүнө бир далай өзгөртүүлөрдү киргизет.

Ошондуктан айтылган сөз адамдын жан дүйнөсүнүн күзгүсүнө айланат. Чындыгында эле адамдын сүйлөгөнүнөн анын ким экендигин, билимин, илимин, тажрыйбасын, акыл деңгээлин жана адамдык жеке нарк-насыл сапаттарын байкоого болот. Эл болгондон кийин, тилинде кут, акылында берекеси бар адамдар да болот. Алар өзүлөрүнүн жеке, уникалдуу сапаттары менен элдин акыл-сезимин, жан дүйнөсүн туура багытка жетектеп, улуттун андан ары өнүгүшүнө өбөлгө болгон ынтымакка, кичи пейилдикке, эмгекчилдикке, ак ниеттикке, кечиримдүүлүккө, түшүнүүчүлүккө, кенендикке, адамкерчиликке, нарктуулукка үгүттөйт. Ошентип, элдин биримдикте, материалдык жана руханий бакубат турмушта жашашына өнөрпоз, илимдүү, таланттуу адамдардын чоң пайдасы тиет.

Мына ушул сыяктуу терең илимдүү, акыл-сезиминде табигый зирек, түпкүрдөгүнү аңтарып көрө билген, билгенин учкул, кыска, нуска, көркөм сөз менен айта билген адамдар болот. Маселен, профессор Ү. Асаналиевдин «Сөз – сөөлөт» (1999-ж.) деген китебинде көркөм стилдеги текстти түзүүдө жекече чыгармачыл изденүүлөр, табылгалар арбын.

Автордун билдирүүсүнө караганда, аталган китеп көп убакытта жазылган. Ошондон уламбы «Сөз–сөөлөт» китебиндеги накыл сөздөр көп жолу ийден өтүп, иштелип чыкканы, кайра-кайра оңдоолорго, толуктоолорго туш болгону байкалат. Бул накыл сөздөрдө автордун өмүр жолундагы бүтүндөй турмуштук тажрыйбасы, узак мезгилдик дүйнө таанымы, адам турмушу тууралуу бүтүндөй философиясы туюндурулган. Автор терең билимдүү, илимдүү болгондуктан, ал айткан ой-пикирлерде батыштык жана чыгыштык философиянын бекем айкашын, органикалык ширендисин байкоого болот. Ошондой эле өзгөчө нукта, жекече ой жүгүртүү жөрөлгөсү, айрым учурда эскинин нугу менен болсо да, адам турмушуна жаңыча көз карашта кароо манерасы чоң кызыгууну туудурат. Ушул жагынан караганда, профессор Ү. Асаналиевдин накыл сөздөрү кыргыз маданиятында өзүнчө бир көркөм дөөлөттү, философиялык акыл казынаны түзөөрүнө шек жок.

Бул накыл сөздөр эмнеси менен айырмаланат жана алар эмнеси менен баалуу? Биздин пикирибиз боюнча, накыл сөздөр мазмунунун тереңдиги, жеке (индивидуалдуу) мүнөздөгү түзүлүш технологиясы

боюнча, тематикасынын кенендиги менен башка көркөм тексттерден кескин айырмаланат. Кичинекей эле туюнтманын артында бүтүндөй бир дүйнө батырылгандыктан, бул накыл сөздөр акыл-сезимге жугумдуулугу, адамды козгоп, козутуп, ичинен дүрмөттөп коё тургандай таасирдүүлүгү менен обочолонот. Анда адам муктаж болгон өзөктүү негиздер жөнүндө сөз болот. Анда адамды, адамдагы ички кызыкчылыктарды таанып билүү кадамы бар. Чынында эле, адам дайыма бир нерселерге үмүттөнүп, өзүнө болгон ишеништи улам-улам далилдеп, аны тымызын текшерип турат эмеспи. Автор ушул сыяктуу адамдын жан дүйнөсүндө көмүскө болуп туруучу, интеллектуалдык, эмоционалдык, психологиялык урунттуу кубулуштарды кылдат сезе билет. Ал кубулуштарга таасир этип, аны оң багытка буруу максаты, ниети да бар. Маселен, **«Кыйындыкты кыйын адам көтөрөт»** деген накыл сөзгө терең ой жүгүртсөк, бул туюнтма оор кырдаалга туш болгон адамдын ой-санаасына кадимкидей жылуулук берип, аны ичинен козгоп, кайратын жандандыра алат. Адамды алсыз, арсыз жана пас болбоого шыктандырат. Үстүрт караганда, жупуну, жөнөкөй бул туюнтманын түпкү мазмуну өтө терең. Анда адам турмушунда көтөрүмдүүлүктүн, чыдамдуулуктун, эрктүүлүктүн чоң мааниси бар экени кыйытылган. Дал ушул түпкүрдөн кыйытылган «көтөрүмдүү бол» деген мазмун жан дүйнөсү опуртал (экстремал) абалга туш болуп, чабылып, чачылып турган адамды эсине келтирип, аны оң багыттагы ой-санаага буруп кете алат. Демек, «Сөз адамга эм, сөз адамга дем болот» деген кыргыз макалына толук ишенсе болот.

Менимче, профессор Ү.Асаналиевдин накыл сөздөрүнүн мазмунундагы негизги өзгөчөлүк – адамдын ички дүйнөсүндөгү туңгуюкту (кризисти) чечүүнүн жолун табуу, ар кандай таасирлерден жабыркаган ой-санаанын, тынчсыздануунун чыңалуусун азайтуу, адамга үмүт, ишенич пайда кылуучу таянычты таап берүү. Басымдуу көпчүлүк накыл сөздөр ушундай багытта жана максатта түзүлгөн. Маселен, **«Былыгың болсо, кылыгыңды оңдо»** деген накыл сөздүн түпкү мазмунунда кемчилик кетирип, санаага жанчылып, өзүн-өзү жокко чыгарып, туңгуюкка кептелип, дүйнөсү аңтарылып турган адамдын үмүтүнө чырак болуп жана турган «кылыгыңды оңдо» деген ой бар. Былык иш кылган адам ичинен ушундай оор сезимдердин бороонунда калары белгилүү. Анткени «былык» деген сөздө текеберлик, көрө албастык, ичи тардык, эрегишүү, кара санатайлык, таш боорлук, кыска ойлуулук, түшүнбөстүк, түркөйлүк сыяктуу жана башка бир нече маанилик жагдай өзгөчөлүктөр (оттеноктор) бар. Ошондуктан «былыгы болуу» – бул жан дүйнөнүн терең бузулушу (деградацияланышы), адамдын пас сапаттарга моюн

сунушу, анын көз карашынын, дүйнөсүнүн кирдеши, турмушка карата оң мамиленин бузулушу. Албетте, бул жагдай адамды туңгуюкка кептеп, тилегин таш каптырып, ичинен сыздатат. Анын эркин, жайдары өмүр сүрүүсүнө тоскоолдук кылат. Мына ушундай оор, моралдык, психологиялык туңгуюктан чыгуунун жолу «кылыгыңды оңдо» деген туюнтмада катылган. Анткени бул ой: «өзүңдү-өзүң изде», – «өзүңдү-өзүң кайра түз», – «өзүңдү-өзүң көтөр», – «оңол», – «жан дүйнөңдү, пейилиңди оңдо», – «оң жакка аракет кыл», – «аракет кылуу кеч эмес» деген ойлорго адамды жетелейт. Ошентип, көңүлдө эңсеген үмүт, таяныч пайда болот. Мына ушул оң багыттагы ой адам рухун кайрадан көкөлөтөрү бышык...

Көрүнүп тургандай, автор сөз маанилеринин гармониясы аркылуу уюшулган ушу сыяктуу психофизиологиялык, философиялык жана прагматикалык кубулуштарды акыл-сезиминде кылдат туят. Ошого жараша сөз багып, сөздөрдү багыттайт.

Чындыгында, бул – айтканга жеңил болгону менен, аткара келгенде татаал кубулуш. Ал автордон чоң чыгармачыл жигерди, көрөгөчтүктү, көп даярдыкты жана көп кырдуу такшалууну талап кылат. Демек, бул накыл сөздөрдүн артында ар тараптан бышып жетилген, көкүрөгү аруу тилектерге жык толгон, жеке өзгөчөлүктөргө бай, таланттуу автор турат. Ошондуктан автор накыл сөздөрдү түзүүдө сөздүн поэтикасын, образдуулугун, сөздөрдүн ой туудуруп, ойдон-ойго жетелеп кетүүчү көп катмарлуу, татаал табиятын, сөздөгү маанилик талаалардын прагматикалык мүмкүнчүлүктөрүн кылдат колдоно билген. Жөнөкөй, акыл-сезимге жугумдуу, угумдуу, элестүү, образдуу, көркөм, жүрөккө жакын, пайдалуу жана таасирдүү накыл сөздөрдүн түзүлүш себептери, тээ түпкүрүндө катылып турган сырлары, керемет-наркы, менимче, мына ушул факторлорго тыгыз байланыштуу.

Ү. Асаналиевдин накыл сөздөрү маалымат туюндуруу идеологиясы, саясаты боюнча да айырмаланат. Маселен, «**Сөөлөтү бар адам сөзгө жыгылат**», «**Көр адам көрдөгүгө асылат**», «**Сабыр салабаттууга бүтөт**», «**Күчтүү адам жүктүү**», «**Ата тилин арсыз укпайт**», «**Пайданын түбү – айла**», «**Аракетсизге акыл жукпайт**», «**Дээринде барга дем алыш жок**», «**Эси кеткен эскини сөгөт**» деген накыл сөздөр ыргактуу, музыкалуу. Ушул турушунда эле булар жагымдуу, акыл-сезимге жылуу маанай тартуулап, өзүнө кызыктырат. Кайра-кайра окуп, улам-улам айтылышын саматат. Мындай жагымдуулуктун, жылуулуктун артында көп сыр катылган. Анткени жагымдуу манера, жагымдуу ыргак адамдын жан дүйнөсүн кайдыгер калтырбайт. **Жагымдуулук, жумшактык – көркөмдүктүн**

негизги элементи жана адамга күчтүү таасир этүүнүн бир жолу. Ошондуктан ал адамга таасир этет. Жагымдуу айтылган сөз «жакшы» деген баага ээ болот. Адамдын көңүл буруусун, кызыгуусун жеңип алат. Жогорудагы накыл сөздөрдө ушул касиеттер бар. Алар өзүнүн табигый, жагымдуу, жөнөкөй жана пайдалуу мазмуну менен адамдын аң-сезимин ээлейт. Ар бири ой-санаага бүлүк салып, бизди өзүнүн туткунунда кармайт. Мына, көркөм сөз аркылуу таасир этүү деген – ушу. Бул – психолингвистикалык жана прагматикалык өтө кылдат кубулуш. Демек, адамга пайдалуу, зарыл түшүнүктөрдү жагымдуу ыргакта, көркөм, эстетикалуу формада туюндуруу, ошо аркылуу адамдын өзүнө, өзүнүн келечегине кам көрүүсүнө, ойлонуусуна таасир этүү – «Сөз - сөөлөт» китебиндеги накыл сөздөрдүн негизги идеологиясы жана негизги саясаты.

Биздин оюбузча, **ар бир маалымат алмашуу – саясат. Ар бир маалымат алмашууда кайсы бир идеологиянын нугу болот.** «Саясат» деген – өтө кенен түшүнүктү кучагына камтыган термин. Адамдар жөндөн-жөн эле маалымат алмашпайт. Балким, сыртынан ошондой, жөн эле сүйлөшүп жаткандай көрүнгөнү менен, **маалымат алмашуунун түпкүрүндө кандайдыр бир кызыкчылыкты көздөгөн саясат катылып турат.** Ошондуктан **маалымат алмашуунун саясатын** түпкүрдө терең катылган, кыйытылып, жашырын туюндурулган каалоо-ниет, **кызыкчылык аныктайт.** Адамды иш-аракетке, кыймылга келтирген да, анын маалымат алмашуусун түптөгөн да – ошо кызыкчылык. Демек, маалымат алмашуудагы кызыкчылыкты аныктоо – ал маалымат алмашуунун мазмунун таанып билүүгө, сөздүн төркүнүн түшүнүүгө барабар.

Сөз болуп жаткан автордун накыл сөздөрүндө адам көксөгөн кызыкчылыктар иликтенгендиктен, ал накыл сөздөрдүн мазмуну терең, саясаты бийик. Маселен, «**Адам жеткис алыс жок**» деген накыл сөз «эгер мүмкүнчүлүктү туура пайдаланса, адам жетпеген, ал жеңбеген кыйыр жок» деген ойго адамды тушуктуруп, көкүрөктө үмүттү пайда кылат. Үмүт өзүбүзгө болгон ишеничти жаратат. Ишенич бизди иш-аракетке багыттайт. Сыртынан караганда, жупуну эле көрүнгөн ушул туюнтманын түпкүрүндө адамдын кыял-сезиминде издеген каалоо-тилектер, анын рухун көкөлөтүп, көңүлүн өстүргөн, адамды ишмердикке шыктандырган негиздер бар. «**Адам жетпес алыс жок**» – «**Сен – адамсың, сен – улуусуң, сенин мүмкүнчүлүгүң кенен**». Ушу ойлор адамдын ички дүйнөсүндө термомодролук реакциядай жылуулукту, үмүт, ишеничти тартуулай алат. Бул накыл сөздүн айтылышы, угулушу, ыргак-мукамы (ритмо-мелодикасы) да, мазмуну да бир гармонияга келтирилген. Накыл сөздөгү мазмун да, форма да

жандуу, кыймылдуу. «Сөз – сөөлөт» китебиндеги накыл сөздөрдүн көбү ушундай гармониялуу мүнөзгө ээ. Ошондуктан андай накыл сөздөр көңүлдөн кетпей көкүрөгүндө уялайт. Кулагыңа жаңырып, кубатыңды ойготот, намысыңа келтирет. Сөздүн керемет күчү ичинден аңтарып, жүрөгүңдү кубантат, рухуна рух кошот. Көлөкөң узарып, көкүрөк үмүткө толот. Мындай сөздөр жашоого, активдүү иш-аракет жасоого көмөкчү да, жөлөкчү да болот. Анын үстүнө, профессор Ү. Асаналиевдин накыл сөздөрүндө керемет ойлор, уникалдуу табылгалар, көркөм, элестүү дүйнө чагылдырылгандыктан, акылдын ырахатын, илимдин, өнөрдүн чыныгы бийиктигин туясың. Булардын артында адамдын ички сулуулугу, үмүт-тилегинин аруулугу, рухунун бакубат күчү бар. Ошого, сөзсүз, ыраазы болосуң. Ошол рухий күч жан дүйнөңдү арбап, ойдон-ой жандырат, сөздөн сөз чыгарат. Ошондуктан мындай накыл сөздөр азыркы адамдын акыл-сезимине, менталдык тулкусуна рухий азык бере алат деп ойлойбуз. Накыл сөздөрдө лингвопрагматикалык маселелер билгичтик менен жогорку чеберчиликте чечилген.

Профессор Ү. Асаналиев – сөз аркылуу таасир этүүнүн сырларын, учкул сөздүн касиетин, кутун терең өздөштүргөн уникалдуу, индивидуалдуу таланттын бири. Ошондуктан анын накыл сөздөрү көмөкөйгө жеңил, көңүлгө жакын, кабыл алууга, өздөштүрүүгө оңой, адамды ойлонтуучу, адамды өнүктүрүүчү чоң күчкө ээ.

Жогоруда көрүнүп тургандай, автордун жеке (индивидуалдуу) өзгөчөлүгү, жөндөм-шыгы тилдик эмес фактор катары көркөм тексттин уюшулушуна чоң таасирин тийгизип, тагдыр чечүүчү мааниге ээ болот. Чындыгында эле, көркөм стилдеги тексттин уюшулушуна, анын көркөм чыгарма катары күчтүү рухий дөөлөткө айланышына жана анын адамды эстетикалык ырахатка бөлөгөндөй табият-белгилерге ээ болушуна текстти жаратуучу автордун жан дүйнөсү, чыгармачыл дарамет-шыгы, сөз менен иштөө чеберчилиги чоң салым кошот. Бул тилдик эмес фактор – көркөм тексттин ойдогудай, мыкты түзүлүшүн аныктаган фактор.

Көркөм стилдеги тексттин тили башка функционалдык стилдеги тексттердин тилинен принципалдуу түрдө айырмаланат. (Левин В.Д. 1955, 73–77–97-б.) Анткени көркөм тексттин тили катмарланат, өтө кылдат, терең иштелип чыгат, өзгөчө комбинацияда жана кызматта, обочолонгон түрдө колдонулат. (Виноградов В.В. 1959. 219-б., Усубалиев Б. 1994.).

Бул өзгөчөлүк кыргыз элинин таланттуу акыны А.Осмоновдун чыгармаларында айкын көрүнөт. Анткени А.Осмонов – сөз менен иштөөнүн жана сөзгө өтмө, коннотациялык көп түрдүү маани-мазмун сиңирүүнүн дасыккан, кайталангыс устаты. Көркөм текстте сөздөрдүн

контексттик, коннотациялык маанилери көркөм-эстетикалык кызмат аткарып, көркөм маалыматты ар тараптуу, элестүү, образдуу туюндурууга көмөкчү болушат. Сөздөрдүн коннотациялык маанилери адамдын акылына гана эмес, сезимине да таасир этип, чыгарманын көркөмдүүлүгүн, таасирдүүлүгүн арттырат. Ушул жагынан алганда, сөзгө кошумча маани сиңирүүнүн классикалык үлгүлөрүн А.Осмоновдун ырларынан жолуктурабыз.

Мисалы:

Мен сүрдөбөйм сүрдүү жолборс түрүнөн,
Мен күймөлбөйм анын күчтүү күүнөн.
Мен сүрдөнөм, жаш балача жалтанам,
Сүйгөн кыздын сүзүлүңкү сүрүнөн.

Мында «сүйгөн кыздын сүзүлүңкү сүрүнөн» деген туюнтмага карата «сүрдөнөм», «жалтанам» деген сөздөргө автор бир нече коннотациялык маани чөгөргөн. «Сүрдөө», «жалтануу» деген сөздөр «коркуу», «үрөйү учуу», «тынчсыздануу» деген сыяктуу терс мааниде эмес, «сыйлоо», «урматтоо», «суктануу», «тартынуу», «сыймыктануу», «кызыгуу», «ичи эзилип жактыруу», «ыраазы болуу», «кубануу» сыяктуу оң маанилик оттенекто туюндурулду. Натыйжада, жаш сулуунун «сүзүлүңкү сүрү», турпаты, аруу, таза жан дүйнөсү бир керемет ажайып көрүнүш катары ары романтикалуу, ары мукам, эмоционалдуу, поэзиянын тили менен өтө кылдат түшүндүрүлдү. «Сүзүлүңкү сүр» деген сөздө кыздын келишимдүү, жагымдуу, адам суктанарлык сырткы көрүнүшү жана анын токтоо, сабырдуу, таалим-тарбияны, аял затына тиешелүү ызаат-ыйманды, маданиятты кылдат сактай билген, сезимтал, зирек жан дүйнөсү кошо туюндурулган.

Демек, сөздөрдүн көп түрдүү, көп кырдуу коннотациялык маанини туюндурушу көркөм стилдеги текстте контексттик, фондук, тезаурстук маалыматтардын коштоосунда кеңири (глобалдуу) мазмундук уюшууну, биригүүнү жаратат. Ошондой эле мындай кошумча маанилер, коннотациялык көп кырдуу көрүнүштөр, кубулуштар ырдын эстетикалуулуугун арттырып, акыл-сезимге жылуу маанай тартуулап, эмоцияны козгоп, адамдын ички дүйнөсүн чаргыта алат.

Алыкул айыкпас дартка чалдыгып, жан аргасын таппай, айласы куруп турган кездеги өзүнүн тээ түпкүрдө бекем катылган ички кайгысын (трагедиясын) «Коончу» деген ырында абдан кылдат туюндурган.

Коончу

Мен жесем сен айдаган коондон,
Каным сергип кубаттанам, оңолом.
Кабак ачар колхозчунун байлыгы
Калың чыккан шекер көкчөң, тордомоң.

Мен кайрылдым эңсеп сени чоң жолдон,
Ушул жолдо он беш жылдай жоголгом.
Даам жесем коон үзгөн колуңан,
Оорусу жок он бешимдей оңолом.

Мен бул жолдо жыйырма жылдай жоголгом,
Сени сыйлап бир күн калып конбогом.
Коон жесем сенин кары колуңан,
Кайгысы жок он бешимдей оңолом.

Бул ырда «оңолом» деген сөз бекеринен кайра-кайра кайталанбады. Мына ушул сөз бул ырдын бүтүндөй пафосун, карама-каршылыктуу, диалектикалуу ички маанилик агынын, мазмундук, прагматикалык уюшулушун жана түзүлүшүн аныктады. Анткени «оңолом» деген сөздө, бир чети, көкүрөк толгон чоң үмүт, жакшылыктан тилек кылуу, өмүрдөн, жарык күндөн күдөр үзбөй, тирүүлүктү кыйбоо бар. Ошондой эле «өзүн-өзү алдоо», «өзүн-өзү сооротуу», «жылчыксыз туюкка, туңгуюкка кептелүү», «аргасыздык», «алсыздык» бар. Бир чети, оорунун азабынан тажоо, арман, өксүк сезимдер коштогон сар санаа, күдүк ой бар. Ошол эле учурда «өзүнө-өзү дем берип, кайраттануу», «өзүн өзү кармоо», «өзүнө-өзү жөлөк, тирек болуу» сыяктуу кошумча маанилик жагдайлар, семантикалык нюанстар бар. Ошондуктан «оңолом» деген сөздү ырдын ушундай ыргагында, ырдын ушундай мазмундук фонунда кайдыгер кабыл алууга мүмкүн эмес. «Оңолом» деген сөздө кандай муң, кандай арман бар!... Бул сөз акын түзгөн өзгөчө ыргакта, ыргак-мукамда (ритмо-мелодикада) жөн айтылбай көкүрөктү аңтарып, акындын азап күндөрүн көз алдыга келтирип, жан дүйнөнү солкулдатат, жүрөктү титиретет. Мына ушинтип акын көкүрөгүндөгү ички кайгы-муңун (трагедиясын) бир сөздүн тутумуна сыйдырды.

Мына ушул ыр саптарынан адамдын улуулугун, ички дүйнөсү үмүткө, аруу тилектерге шыкалып турган адам рухунун бийиктигин туябыз. Чындыгында эле, айыкпас дартка чалдыккан адамдын «оңолом» дегенинде канча үмүт бар, канча кайгы бар?!... Ошентип, бул ыр кайгы-мунду сүрөттөп эле тим болбостон, кайгы-мундун өзүнө айланган. Бул көрүнүш керектүү сөзгө, керектүү ыргакка көп маанини чөгөрө билген Алыкулдун чеберчилигин, ашып-ташып турган талантынын улуулугун, сөздү туюу,

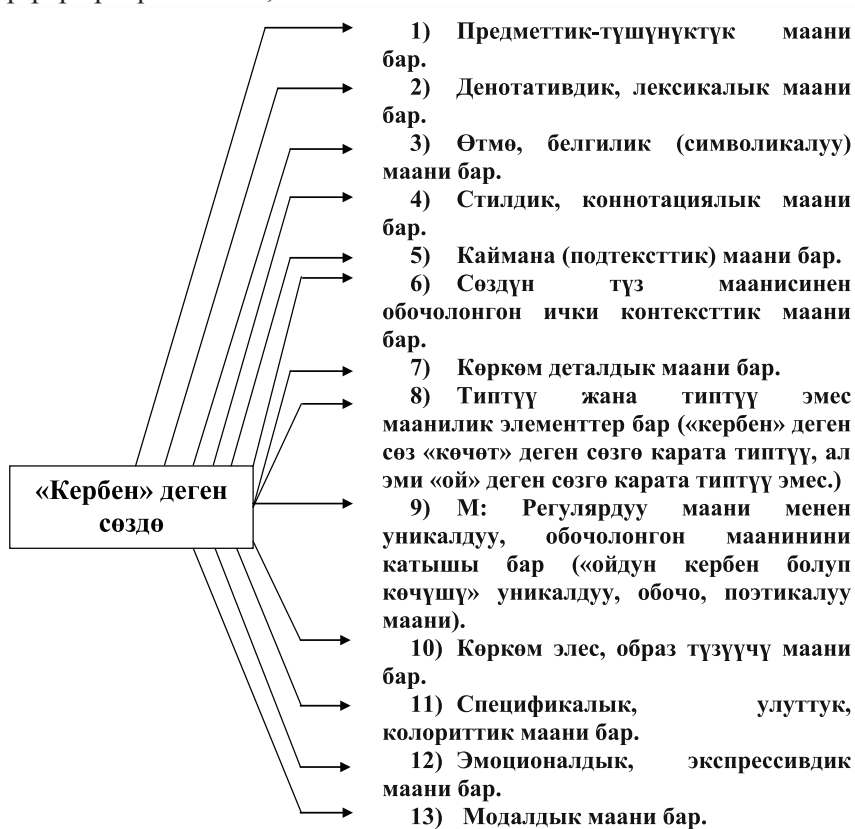
сөздү барктоо, кадырлоо маданиятынын бакубаттыгын, бийиктигин көрсөтөт. Ошондуктан Алыкул өтө таланттуу, сөздүн кунун туя билген сөз зергери катары эсептелинет. Балким, Алыкулдун ырлары ошондон улам көңүлгө жакын, көкүрөккө жугумдуу. Анын «Отуз жаш», «Аялга», «Ата-Журт» деген жана башка классикалык ырларынын жашырын сыры, адамга таасир берген сыйкыр (магиялык) өзгөчө касиети, Алыкулду Алыкул кылып турган дарамет-күч дал ушул сөзгө, сөздүн маанилерине кошумча жүк берип, бир нече маанилерди чөгөрө билүүсүндө деп ойлойбуз. Демек, **сөздүн коннотациялык маанилери көркөм текстти маанилик-структуралык жактан уюштурууга катышып көркөм тексттеги жалпы мазмундук табитти жана табиятты аныктап көрсөтөт.**

Мыкты акындын сөзүндө анын жан дүйнөсү, кубаныч-кайгысы, адамдык парасаты (натурасы), ички дарамет-мүмкүнчүлүктөрү кошо туюндурулат. Мындай касиет, мындай гармония нукура таланттарда гана болот. Орто саар акындарда, айрым бир начар ырларда карандай ой, маалыматтар гана бар, балким, уйкаштык, ыр түзүлүшүнө ылайык ыргактар бар чыгар. Бирок андан акындын жалбырттап күйүп турган жан дүйнөсүн туя албайбыз. Албетте, андай ырлар жугумсуз, туюмсуз болору бышык. Ал эми Алыкулдун мыкты ырларынын контекстинде да, подтекстинде да анын жан дүйнөсү, чын дили, жалындап күйүп турган сезимдери, кайталангыс (оригиналдуу) ой чабыты ачык сезилип турат. Мына ушул көрүнүш, жеке (индивидуалдуу) чыгармачыл лаборатория тилдик эмес фактор катары Алыкул түзгөн ыр тексттеринин маанилик-логикалык, коммуникативдик-прагматикалык түзүлүшүнө түз да, кыйыр да салым кошуп турат. Бул көрүнүш – өзүнчө бир тилдик эмес контекст. **Көркөм текст тилдик эмес контекст аркылуу толук мааниге, толук кандуу мүнөзгө ээ болот да, өз көркүнө келет, бүтүндөй ажары ачылат.** Ошондо ал адамдарга эстетикалык ырахат тартуулоочу мүмкүнчүлүккө, дарамет-күчкө ээ болот.

Изилдөөлөрүбүз көрсөткөндөй, көркөм стилдеги текст өзгөчө мүнөздө, касиетте уюшулган текст болуп саналат. Анда сөздөрдүн маанилик сыйымдуулугу өзгөрүлүп, сөз көп пландуу, көп катмарлуу маанилик түзүлүшкө ээ болот. Албетте, сөздүн ал маанилик түзүлүшү көркөм тексттеги жалпы мазмундук, контексттик, тилдик жана тилдик эмес факторлорго көз каранды. Ошентип, көркөм текстте негизги деталь катары колдонулган сөздүн көп катмарлуу маанилик түзүлүшү текстти уюштуруучу мүмкүнчүлүккө ээ болот. Мисалы:

Ойлорум кербен болуп көчөт сага,
Жалп этип чагылгандай өчөт санаа.
Сүйлөшүң көп сый болуп кетет мага,
Бир гана көз карашың жетет мага. (Ж.Мамытов)

Бул көркөм поэтикалуу текстте негизги көркөм деталь катары колдонулган «кербен» деген сөздүн төмөндөгүдөй бир нече маанилик түзүлүшү бар. Маселен,

Көркөм тексттин тутумунда караганда «кербен» деген сөздө катмарланган ушундай маанилик кубулуштардын баары бар. Ошондуктан автор маанилик көп кырдуу катмары бар дал ушул сөздү бекеринен тандап алган эмес. Чындыгында сүйгөн адамдын жан дүйнөсүндө да дал ушундай көп кырдуу катмарлар, ишенип ишенбеген, кубанып кайгырган жагдайлар болот. Ошентип, сезимди туюндурган көп катмарлуу сөз менен сезимдин ээси болгон лирикалык каармандын ички дүйнөсүндөгү катмарланган көрүнүштөр жандуу ассоциацияны жаратты. Ошол үчүн бул ыр таасирдүү, көркөм, табигый, бардык жагынан жагымдуу, реалдуу жана адамдын ички дүйнөсүнүн табиятын,

ачык айтылбаган, жашыруун сырларын кыйытып туюндура алды. Демек, жогорудагыдай көп кырдуу маанилик түзүлүштүн бүтүн (комплекттүү) биримдигинде, коштоосунда «кербен» деген сөз – үмүттүн, аруу кыял-сезимдердин, ак тилектин, келечек пландардын белгиси. Ошондой эле «кербен» деген сөз «көз» деген сөзгө мазмундук, карым-катыш түзүп, тынымсыз ойлоо, тынчсыздануу, сагынуу, эңсөө, кызыгуу, таң калуу, сыймыктануу, жактыруу оттеногун да туюндурду. Ошондуктан «кербен» жалындаган сүйүүнүн, аруу сезимдин, сыймыктанып кубануунун, көкүрөгү үмүткө толгон кыялдын поэтикалуу көрүнүшү, көркөм элеси боло алды.

Ошентип, «кербен» деген сөз көркөм тексттин тутумунда өзгөчө касиет-белгиге ээ болду. Анткени анда предметтик-түшүнүктүк, денотативдик мааниден сырткары эмоционалдык, экспрессивдик, стилдик, эстетикалык, синонимиялык, өтмө, каймана (подтексттик), образдык маанилер, жалпы менен жекенин байланышын туюндурган, адамдык мамиле-катышты билдирген логика-философиялык маанилер жана тексттин байланыштарын (когезиясын), үзгүлтүксүз кыймылын (континуумун), мазмундук биригүүсүн (интеграциясын) жараткан тексти уюштуруучу маанилер камтылган. Мына ушундай маанилердин гармониясы, алардын бири-бирине карата диалектикалык карым-катышы көркөм стилдеги тексттердин ар бир учурда ар башка, кайталангыс мүнөзгө ээ болушун камсыз кылат. Себеби көркөм стилдеги тексттин жанрдык табият-өзгөчөлүгүнө, автордун талантына, индивидуалдуу, жеке стилине, билим деңгээлине жана башка көптөгөн факторлорго жараша сөздө көп кырдуу маанилердин катышышы, гармониясы ар башка мүнөзгө ээ болот.

Маселен, Жолон Мамытовдун анализге алынган ырында бир эле сөздө көп түрдүү маанилер тогошуп, гармонияга келтирилген. Бул көрүнүш Жолон Мамытовдун өтө зирек, сезимтал, өзгөчө мүнөздөгү жан дүйнөсүн, табигый чоң талантын, көркөм табитин, жөндөм-шыгын көрсөтүп турат. Ошондуктан **Ж. Мамытов сөздүн артына бүтүндөй дүйнөнү сыйдыра алат. Сөздөгү карама-каршылыктуу (контрасттуу), диалектикалуу**

маанилик түзүлүштү көркөм образга, адамдын акыл-сезимин солкулдаткан таасирдүү эстетикалык каражатка айландыра алат. Чечмелеп айтканда, алыс сапарга аттанган кербенде канчалаган үмүт, асыл максаттар, аруу ниет-тилектер бар. Кербенде романтика, кыялга сугарылган жан дүйнө, коюн толо кубаныч, эртеңкиге чоң ишеним менен үмүт кылуу, жаңы жана жакшы нерселерди чыдамсыздык менен күтүү бар. Анткени байыркы мезгилдерде адамдар кербен тартып бөлөк эл, бөтөн жерлердин жаратылыш табиятын да, жашоо турмушун да таанып билишкен. Бул жагынан караганда, кербен – ийгиликтердин, илим-билимдин, бакубат турмуштун белгиси.

Ошол эле учурда кербенде белгисиздик, жүрөктү түпөйүл кылган тымызын сарсанаа бар. «Аман-эсен, соо-саламат максатка жетебизби же алыс жолдо кырсыкка, ниети бузуктарга туш болобузбу» деген коркунуч, күдүк ой, «эмне болсо да, тагдырдын жазуу буйругунан көрө жатарбыз» деген тобокелдик да бар.

Көрүнүп тургандай, «кербен» деген сөздүн артында карама-каршылыктуу бүтүндөй дүйнө сыйдырылган. Эми ушундай сөздү башка объектиге карата образдык мааниде салыштыруу иретинде колдонгондо дагы бир башка, өзгөчө дүйнө, турмуштун реалдуу дагы бир көркөм элеси, сүрөтү (картинасы) туюндурулат да, текстте бөтөнчө бир маанилик уюшуу (интеграция) түзүлөт. Мисалы, сүйгөнүнө карата ой-санааны кербенге салыштырууда лирикалык каармандын чоң үмүт-тилеги, аруу ниеттери, жалындаган сүйүүсү жана түпөйүл сарсанаасы, өзүнө ишенип-ишенбеген моралдык-психологиялык ал-ахвалы кошо туюндурулду. Бул көрүнүш арзуу сезиминин жаңыдан башталып, өнүгүп, өөрчүп баратканын да билдирет. Демек, «кербен» өтмө мааниде ошол арзуу сезиминин үлбүрөгөн назик табиятын, өзгөчөлүктөрүн да тымызын кабарлады. Ошентип, «кербен» деген сөздү арзуу сезимине карата салыштыруу аркылуу автор өзгөчө бир көркөм образ түзө алды. Натыйжада, угулушу жагымдуу, акыл-сезимге кабыл алынышы жеңил, элестүү жана туюмдуу ыр түзүлдү. Анда «кербен» деген сөз өзүнүн көп катмарлуу табият-белгилери менен ыр түзүлүшүнө ылайык маанилик да, ыргак-мукамдык (ритмо-мелодикалык) да градацияны түзүүгө

катышты.

Ошондой эле «кербен» улуттук колоритти да туюндурат. «Колорит» деген түшүнүк – ар кандай доордун, өлкөнүн, элдин, коомдун, кесиптин мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн туюндурган түшүнүк. (Караңыз. Мамытов Ж. 1990, 28–30-б.) Ошондуктан анда улуттук турмуштун, улуттук каада-салт, үрп-адаттын (менталитеттин) ассоциациясы камтылган.

Мына ушундай эстетикалык жана прагматикалык мүмкүнчүлүгү өтө кенен «кербен» деген сыяктуу деталдар, каражаттар көркөм текстте маалыматты көп кырдуу, көркөм, образдуу, элестүү жана таасирдүү туюндурууга көмөк көрсөтөт. Мындай деталдар өзү сыяктуу башка деталдар менен байланышта тексттин коммуникативдик биримдигин түзүүгө катышат. Мисалы, «Бир гана көз карашың жетет мага» деген ыр сабында кылдат берилген, жалпы эле ырда негизги деталь катары кызмат өтөгөн «көз карашың» деген сөздүн маанилик түзүлүшү да («кербен» сыяктуу) бир нече маанилердин ички конструктивдик биримдигинен турат. Анда «тазалык», «аруулук», «назиктик», «сулуулук», «жаштыктын жана жагымдуулуктун илеби», «сүйүү», «суктануу», «кызыгуу», «сыйлоо», «күтүү», «сагынуу», «зарыгуу» оттенктору бар. Ошондой эле «көз караш» дегенде «жакшы ой», «жакшы мамилени самоо», «арзуу сезимине дал ошондой кайтарым сезимди күтүү», «кыздын жактыруусуна умтулуу» нюанстары да бар.

Көрүнүп тургандай, ырдагы «кербен» жана «көз караш» деген эки сөздүн ички маанилик түзүлүшүндөгү элементтер окшош. Ошондуктан алар бири-бирине таасир этип, бирин-бири толуктап, ачып берип турат. Булар лирикалык каармандын көркөм образын, анын сүйүүсүнүн сулуулугун, тазалыгын жана бийиктигин көп кырдуу туюндурду. Адам өзүнүн сезими менен улуу да, сулуу да экенин тымызын кыйытты. Бул эки сөздүн ырда валенттик айкашуу тутуму, маанилик карым-катышы абдан бекем. Ошондуктан алар ырдагы мазмунду уюштуруу кызматын аткарды. Ошондой эле бул эки сөз ырдагы негизги пафосту да, ниет-ыкласты (интецияны) да, тематикалык, маанилик, структура-композициялык биримдикти жана текстте жалпы (глобалдуу) маанилик уюшууну да түзүүгө катышты.

Демек, **көркөм стилдеги текстте маанилик уюшуу системалуу мүнөзгө** ээ болуп, тексттин маалыматтык бүтүндүгүн түзүүгө көп өңүттөн түрткү болот. Ошондо тилдик каражаттардын маанилик түзүлүшүнө тексттеги тилдик эмес бир нече факторлор таасирин тийгизет. Ошентип, көркөм стилдеги тексттерде сөз маанилери кеңейет жана тарыйт. Кээде сөздөр баштапкы түз маанисин туюндурбай, таптакыр башка маанини туюндуруп калат. Сөз маанилеринин минтип контекстте кубулушу тексттин маанилик жактан уюшулушунун бир көрүнүшү болуп саналат.

Корутундулап айтканда, **көркөм стилдеги текст дүйнөнү көркөм андап билүүнүн, образдар аркылуу көркөм ой жүгүртүүнүн бир түрүнө кирет**. Башка функционалдык стилдеги тексттер байланыш-катышты тейлесе, **көркөм стилдеги тексттер коммуникативдик кызматтан сырткары эстетикалык кызмат аткарат**. Ушуга байланыштуу **көркөм стилдеги текст эстетикалык көрүнүш катары көркөм өнөрдүн бир түрүнө кирет**.

Мыкты көркөм тексттерде бир эле учурда көп пландуу, көп тармактуу бир нече максат-мүдөөлөр көздөлөт. Өзүнүн жагымдуу, ыргактуу, көркөм, образдуу касиет-белгилери менен андай көркөм тексттер адамдын сезимине жана акыл-туюмуна күчтүү таасир этип, адамды ичинен козутуп, ичинен арбап, аны кайгыртып жана кубантып, миң түркүн ой-санаага тушуктурат, миң түркүн сезимдерге сугарат. Ошентип, көркөм текст адамдын ички дүйнөсүн аруулап сезимдерин тазартуучу, рухун көкөлөтүүчү күчкө ээ болот. Ушинтип көркөм текст адамдын эмоционалдык дүйнөсүн калыптандырат, акыл-эсин, дүйнө таанымын кеңейтет, көркөм-эстетикалык табитин өнүктүрөт, ар нерсеге түшүнүк-туюмун байытат.

Көркөм текст **адамды маданиятка, ыймандуулукка, адамгерчиликке гумандуулукка, нарктуулукка, боорукерликке, кайрымдуулукка тарбиялайт**. Адамдын сулуулукту, аруулукту таанып билүүсүнө мүмкүнчүлүк түзөт. Көркөм стилдеги текст адамдын адамдык ички мүмкүнчүлүктөрүн жана аракетсиз абалдагы рухий күч-кубатын көркөм образдын, көркөм каармандардын таасири аркылуу

ойготот, ал мүмкүнчүлүктөрдүн андан ары өсүп, өөрчүп кетишине өбөлгө түзөт. Маалымат туюндуруунун мына ушундай стратегиясы көркөм тексттин өзгөчө мүнөздөгү түзүлүшүн жаратат. Демек, адамды асыл сапаттарга мол адам кылып түзүүдө, калыптандырууда жана өстүрүп өнүктүрүүдө көркөм стилдеги тексттердин ролу жана мааниси өтө чоң.

Ошентип, көркөм текст бул өзгөчө уюшулган, өзгөчө максат-мүдөөгө, прагматикалык структурага, өзгөчө мазмундук түзүлүшкө ээ болгон тексттердин катарына кошулат.

Фразеологизмдердин стилистикалык коннотациясы

Психологиялык жана философиялык аспектиден алганда, адамдагы мүнөз жана сапат категориялары – эки башка көрүнүш. Тактап айтканда, мүнөз – адамга гана тиешелүү болгон, анын жүрүм-турумундагы, башка адамдар менен болгон карым-катышындагы, жасаган мамилелериндеги, кыймыл-аракеттериндеги туруктуу психикалык касиеттердин жыйындысы. Мүнөз адамдын кайталангыс, жеке сапаттарынан жана ички рухий байлыгынан көрүнөт.

Адамдын психологиясы жөнүндөгү эмгектерде [Леватов Н. Д. Психология характеров. 3-ое изд. –М., 1969. 95-б.] мүнөздүн индивидуалдуулугу менен бирге бардык адамзатка тиешелүү болгон жалпылыгы да бар экендиги аныкталып, жалпыга тиешелүү мүнөздүн белгилери катары моралдык жактан принциптүүлүк, ак ниеттик, максатка умтулуучулук, тескерисинче, принципсиздик, кара ниеттик, шалаакылык; эмгекке болгон мамиледеги эмгекчилдик, иштин көзүн таба билгендик, тескерисинче, жалкоолук, иштин көзүн таба билбегендик; коомдун мүчөлөрүнө жасаган карым-катышындагы ачык-айрымдык, боорукердик, тескерисинче, түнттүк, таш боордук сапаттарды эсептешет. Ал эми индивидуалдык мүнөздөрдү физиологиялык, психологиялык, темпераменттик касиеттердин өзгөчөлүктөрү менен (меланхолик, сангвиник, флегматик, холерик) байланыштырат. [Норакидзе В. Г. Типы характера и фиксированная установка. – Тбилиси, 1966. 124-б.]

Сапат түшүнүгү – бардык нерселерге (жандуу да, жансыз

да) таандык категория, ал эми мүнөз – жалаң гана адам баласына тиешелүү кубулуш, бирок сапат менен мүнөз – бирин-бири шарттап турган кубулуштар, башкача айтканда, адамдын түрдүү сапаттары аркылуу мүнөз аныкталат.

Адамдагы мына ушул биологиялык, физиологиялык, психологиялык жана философиялык категорияларды (мүнөз жана сапатты) адамдын аң-сезимине чагылдырууда бардык тил бирдиктери катышат жана алар лексика-семантикалык, лексика-грамматикалык, стилистикалык табиятына ылайык, стилистикалык жана эмоционалдык-экспрессивдүү боектуулугуна жараша сапат жана мүнөздү ар түрдүү деңгээлде ачып көрсөтүү мүмкүнчүлүгүнө ээ. Мисалы, сүйлөөдө дефектиси (кемчилдиги) бар адамдын (сакоо, кекеч ж.б. сапаттардын) айрым тыбыштарды айта албашын, дене түзүлүшүндөгү өзгөчөлүгүн (алибеттүүлүгү, кичинекейлиги, бир мүчөсүнүн кемдиги, же тескерисинче, бир мүчөсүнүн артыкбаштыгы), акыл-эсинин бөтөнчөлүгүн да анын сапатын көрсөтүүчү көрсөткүч катары баалоого болот. Тилдик каражаттардын ичинен лексикалык бирдиктер башка тил бирдиктерине салыштырмалуу адамдын сапат жана мүнөзүн туюнтуу касиети абдан күчтүү өнүккөндүгү менен айырмаланат. Анткени лексемалар нерсени, белгини, санды, кыймыл-аракетти атагандыгы жана алардын лексика-семантикасынын түрдүү (түз, өтмө, синонимиялык, антонимиялык, омонимиялык, метафоралануу ж.б.) маанилерде келиши сөздөрдүн мындай касиетке ээ болушун шарттап турат. Мисалы, *жылдыздуу асман*, *жылдыздуу бала* деген сөз айкаштарында бир эле «жылдыз» сөзүнүн түз жана өтмө мааниде колдонулушу менен ар түрдүү түшүнүктөр келип чыкты. Өтмө мааниде туюндурулган тил бирдиктеринин айкашы (*жылдыздуу бала*) аркылуу баланын сырткы көрүнүшү – жагымдуулугу, жакшынакайлыгы - сыпатталса, түз маанидеги сөз менен болгон конструкцияда (*жылдыздуу асман*) түнкү асмандын белгиси жайынча гана баяндалды. Ал эми *ачык кол (берешен)*, *көк бет (айтканынан кайтпаган)*, *мурдун балта кеспеген (кенебеген)*, *көй кашка (баатыр)*, *таш боор (ырайымсыз)*, *битин сыгып канын жалаган (зыкым)*, *куурай башын сындырбаган (жалкоо)*, *атка жеңил тайга чак (элпек)*, *иш дегенде ичкен ашын жерге койгон (эмгекчил)*,

төбөсү менен жер казуу (мээнеткеч), оту менен кирип, күлү менен чыгуу (бирөөнүн кол алдында көз каранды болуп иштеген) сыяктуу фразеологизмдер көркөм текстте өзгөчө стилистикалык функцияны аркалап, адамдын ар түрдүү мүнөзүн, сапаттарын ары көркөм, ары образдуу чагылдырып, окурманга таасир эте алат. Албетте, бул сыяктуу туруктуу сөз айкаштары кыргыз адабий тилинде көп учурайт жана алар функционалдык стилдердин айрым түрлөрүндө максатка ылайык кеңири колдонулат. Семантикасы боюнча лексикалык бирдиктерге окшоп, фразеологизмдердин да антонимиялык, синонимиялык маанилери болот. Мындан сырткары фразеологизмдер башка тилдик бирдиктерге караганда адамдын кулк-мүнөзүн жана сапаттарын аң-сезимге образдуу, так, көркөм чагылдыра алгандыгы менен да айырмаланат. Ырас, адамдын мүнөзүн, сапатын туюнткан фразеологизмдер туюндурган маанилери, колдонулуш өзгөчөлүктөрү боюнча башка фразеологизмдердей эле турмуш-тиричиликте сүйлөө стилинде, көркөм стилде, публицистикалык стилдин айрым жанрларында (очерк, фельетон ж.б.) өнүмдүү колдонулат (ал эми илимий стилде, иш стилинде фразеологизмдер аз жана бейтарап мааниде гана колдонулат):

1. *Карачы,көзүнөн от жанып турат.* (турмуш-тиричиликте сүйлөө стилинде).
2. *Ит жандуу окшойм, ушундай азаптуу күндө чыкпай аткан жандын бектигин айт.* (К. Осмоналиев.) (Көркөм стилден).
3. *Малбагуу жагынан даңзасы таш жарган Т.Акматов баш болуп, жаш чабаныбыз Куттубектин артыкчылыгы – жаңылыктарды кабыл алуусунда.* («Советтик Кыргызстан» газетасынан). (Публицистикалык стиль). Демек, бул мисалдардан ачык көрүнүп тургандай, фразеологиялык айкалыштар адамдагы сапаттар аркылуу анын мүнөзүн аныктоодо, аларды жеткиликтүү, элестүү, көркөм жана таасирдүү туюндурдууда тилдик каражаттардын эн ыңгайлуусу болуп саналат.

Адамдын эмгекке карата мамилесине, башка адамдарга карым-катнаш түзө билүү жөндөмүнө, илим-билимине, турмуштук тажрыйбасына, моралдык, психикалык жактан өнүгүүсүнө жараша анда ар түрдүү сапаттар, белгилүү бир мүнөз калыптанат.

Жогорудагы жагдайлар адамдын оң жана терс кыял-жоруктарын, мүнөзүн шарттап турат. Ал эми фразеологизмдер адамга таандык оң жана терс кыял-жоруктарды, мүнөздөрдү, сапаттарды төмөндөгүдөй ар түрдүүчө чагылдырат:

Оң сапаттарды туюнткан фразеологизмдер. Акыл-эстүүлүккө байланыштуу: *Жөн билги, сыр билги, көкүрөгү тунук, көзү ачык, ак көрпө жайыл, кашың серпиле электе ичиңди аңтара билген, дүнүйөнүн түбүн билген, жыландын кепшегенин билген, өлөр күнүнөн башканын баарын билген, сакадай бою сары алтын, куйма кулак ж.б.*

Абийирдүүлүккө, ыймандуулукка байланыштуу: *Ала жипти аттабаган, бетинде кызылы бар, астынан кыя өтпөгөн, сүттөн ак, түсү ийги ж.б.*

Эмгекчилдикке, мээнеткечтикке байланыштуу: *Жанын таштап жиберген, кара жанын карч урган, бел чечпеген, жаны жай албаган, камырдан кыл сууругандай, эт бетинен кетүү, жанын үрөгөн ж.б.*

Чыйрак, бышык, чыдамкайлык сапаттарга байланыштуу: *Камчыга саптык, бычакка саптык, көзү тирүү, тарамыштай тырышкан, тегирменден бүкүлү чыккан, ит жандуу, колдон суурулган, жемин жедирбеген, биттин ичегесине кан куйган, эти тирүү, жүнү тирүү ж.б.*

Жоомарттык, марттык, боорукердик сапаттарга байланыштуу: *Жайыл дасторкон, ак көңүл, жүрөгүндө кара жок, жылаңач баатыр, көңүлүндө кири жок, ичинде кири жок, ичи-койну ачык, колу ачык, кең көкүрөк, жайык төш, ичине кир сактабаган, чил боор, ак көрпө жайыл ж.б.*

Жоош-момун сапаттарга байланыштуу: *Чөптөн башкага зыяны жок, кой оозунан чөп албаган, кудай момун, тили жок ж.б.*

Токтоо, туруктуу, сабырдуулукка байланыштуу: *Бирөөгө колун ачпаган, оозу бек, оозунан жел чыкпаган, салкын кандуу, кабагым-кашым дебеген, жабылуу кара инген, мүнөзү оор ж.б.*

Калыстыкка, адилеттикке, чынчылдыкка байланыштуу: *Кара кылды как жарган, бетке чабар, жөн билги, кара ташты как жарган, көзүнө карабоо, көй кашка, сүттөн ак, тил билги ж.б.*

Өткүрлүккө, эр жүрөктүккө, өжөрдүккө байланыштуу: *Көк*

жал, көй кашка, жүрөгүндө оту бар, жүрөгү тоо, жолборс жүрөк, таш жүрөк, жонунда жалы бар, жүрөгү экөө, таш билек, жүрөгүндө жалы бар, төшү түктүү, жан кечти ж.б.

Сылыктыкка, элпектикке байланыштуу: Ийиктей имерилген, камчы салдырбаган, таманы жерге тийбеген, кол ийиктей, көңүл оорутпаган, атка жеңил, тайга чак ж.б.

Сезимталдыкка, сактыкка, зиректикке байланыштуу: Бөрүнүн көзүн жеген, куш уйку, чырым этип уйку албаган, чычканга кебек алдырбаган ж.б.

Сөзмөрлүккө, чечендикке, шайырдыкка байланыштуу: Жез таңдай, боорду эзген, бал тилдүү, кара жаак, топ жарган, оозуна шайтан түкүргөн, жөө чечен, жер чечегин безеген ж.б.

Чеберчиликке, өнөрдүүлүккө байланыштуу: Колунан көөрү төгүлгөн, жез оймок, бармагынан бал тамган, бармагы менен зер чапкан ж.б.

Терс сапаттарды билдирүүчү фразеологизмдер. Аңкоолукка, кем акылдуулукка байланыштуу: Көк мээ, мурдунан жетелетип алган, кирди чыкты эси бар, ала көөдөн, акма кулак, аңды-дөңдү карабаган, суу куйду, мээси бөксө, оозуң кайсы десе, мурдун көрсөткөн, каңгы баш, бир кайнамы ичинде, «а» десе, «б» деген, эшектин мээсин жеген, төө десе, бээ деген ж.б.

Адепсиздикке, арам ойлуулукка байланыштуу: Оозунан ак ит кирип, кара ит чыккан, суук тумшук, ээн баш, бети бозорбогон, бети кара, оозуна келгенди оттогон, жүзү кара, ичи бузук, дини кара, пейли бузук, ичине кара таруу айланбаган ж.б.

Жалкоолукка, жалакайлыкка, арамзалыкка байланыштуу: Аш кеби, ак кол, иттен көлөкө талашкан, эшек такалоо, аяк бошотоор, арам тамак, ак кол, ак чүч, ак каптал, жатып ичер, жан бакты, алма быш, оозума түш, ашка жүк, башка жүк, жаны аялуу, ит оору, текей оттогон, куурай башын сындырбаган, тирүүнүн өлүгү, май жукпас ж.б.

Бошоңдукка, кайратсыздыкка байланыштуу: Бүлөсө (кайраса) май кеспеген, жер карама, жиңкини куруган, жүрөгүндө оту жок, мурдун тарта албаган, сөөгү бош, жүүнү бош, чалма этек, бычакка сап болбогон, камчы сапка ылайык эмес ж.б.

Зыкымдыкка, сараңдыкка байланыштуу: Битин сыгып, канын

жалалаган, кесип алсаң, кан чыкпаган, ичи тар, сыгып алса, кан чыкпаган, ач көз, катуу баш, итине бок бербеген, бите карын, куу казан, кыл жылдырбаган, оозун куу чөп менен аарчыган, түк бүткөн сайын калтыраган, беш колун оозуна салган, өзү тойсо да, көзү тойбогон ж.б.

Митайымдыкка, куулукка байланыштуу: Эки жүздүү, куу каптал, түлкүнүн куйругу, жез кемпир, алчы-таасын жеген, изин таптырбаган, куйругу жок, куйругун карматпаган, суудан кургак чыккан, чаң жукпас, ак койдон аңкоо, боз койдон жоош, биринин тебетейин бирине кийгизген ж.б.

Кайдыгерликке, кыйыктыкка, жеңил мүнөздүүлүккө байланыштуу: Тоң моюн, кежигеси кесилген, жылкы мүнөз, тил азар, кер аяк, кеп жебеген, көк мелтей, көк чычканы бар, кабыргасын бит жебес, чымын чаккандай көрбөө, мурдун балта кеспейт, бети калың, ат үстүнөн мамиле кылган, көк бет ж.б.

Оройлукка, залымдикке, зөөкүрлүккө байланыштуу: Ит кыял, көзүнөн заары чыккан, каны ичине тарткан, баш кесер, мурду менен бир тийүү, каны кайнаган, териси тар, бөрк ал десе, баш алган ж.б.

Коркоктукка, кайратсыздыкка байланыштуу: Суу жүрөк, кулагынан үрккөн, көлөкөсүнөн корккон, жаны жок, куйругун кыпчыган, коен жүрөк, арбагы учуу ж.б.

Кошоматчылыкка, чагымчылыкка, алдамчылыкка, туруксуздукка байланыштуу: Көзүнүн агы менен кошо айлануу, куюшканга кыпчылуу, күн карама, союлун чабышуу, таманын жаллоо, чачпагын көтөрүү, этегине намаз окуу, кошоматка кой сойгон, камчысын чапкан, колтугуна кирүү, калптын казанын көтөргөн, ичи-койнуна кирүү, узун кулак, котур ташы койнунда, жан кечти, көзүн боёо, атын саткан, ыйманга камчы чабуу, колтугуна суу бүркүү, эки иттин куйругун түйүштүргөн, жанын жеген, ыманы жок, күлү додо болбогон, жел таман, башын аттоо, аягы суюк, өз көмөчүнө күл тарткан ж.б.

(Эскертүү: алды чийилген фразеологизмдер контекстке ылайык көп мааниге ээ болгон учурлар аз эмес. Мисалы, ичи-койнуна кирүү фразеологизми кайсы бир контекстке ылайык сылыктыкты, адамгерчиликти билдирсе, экинчи бир контексте

кошоматчылыкты же шылуундукту билдирет.)

Фразеологизмдердин ичинен адамдын мүнөз жана сапаттарын көрсөткөн фразеологиялык айкалыштарды лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү боюнча тематикалык топторго бөлүштүрүү, ал «фразеологизмдердин компоненттеринин ар биринин семантикасына, структурасына анализ жүргүзүү анын маанисинин терең ачылышына шарт түзөт». [Горе М.С. Фразеологические единицы русского языка характеризующие человека. Автореф. кан... филолог. наук. –Ростов-на-Дону, 1988. ст. 33.]

Алсак, токтоо, сабырдуу сапатты туюндурган «*салкын кандуу*» деген фразеологизм «*салкын*» жана «*кандуу*» деген эки компоненттен турат да, өтмө мааниде адамдын токтоо, сабырдуу мүнөзүн туюндурат. Мисалы, *Нуркасым алибеттүү, салкын кандуу жигит* (Т. Сыдыкбеков.). Сүйлөмдөгү фразеологиялык айкалыш Нуркасымдын өзгөчө сапатын, токтоолугун, оор басырык мүнөзүн образдуу чагылдырды.

Адамдагы токтоолук, сабырдуулук же тескерисинче, жеңилдик, жеңил ойлуулук сапаттар анын канынын айлануусуна кайсы бир деңгээлде көз карандыдай сезилет. Физиканын мыйзамына таянып, башкача айтканда, «температура канчалык көтөрүлгөн сайын атомдордун майда (нейтрон, протон, электрон) бөлүкчөлөрү тез кыймылга өтөт» [Физика. 8-класстар үчүн. –Б., 2009. 78-б.]. Бул оюбузду тагыраак түшүндүрүү үчүн дагы бир мисалга кайрылалы.

Каны кайнаган Бекназар кылычын кынынан сууруп алып, Тултемирди көздөй басып:

- *Ата-ганаң-дын! Хандын тагасы эмес агасы болсо да, өлтүргүм келсе, өзүм өлтүрөт болчумун Домбуну...- деп кылычын эки шилтеп, Тултемирдин далбактаган эки өңүрүн түшүрө чаап жиберди.* (Т.Касымбеков). Мисалга алынган эки сүйлөмдүн тутумундагы квази-антонимдик маанидеги фразеологизмдердин карама-каршы мааниге ээ болушуна *кайнаган* жана *салкын* (муздак) компоненттери себеп болду. Экинчиден, адамдагы *токтоолук* жана *жеңилдик* сапаттар адамдын кыймыл-аракетинен, сүйлөгөн сөзүнөн көрүнөт. Мындай багытта алып караганда, өтө сабырдуу, бардык ишти жети өлчөп, бир кескен Бекназар ошо

кырдаалга ылайык Кулкишинин абалын көрүп туруп, чечкиндүү аракетке келди. Ал эми ушул жагдайды жазуучу *каны кайнаган* деген фразеологиялык айкалышы менен *ачуулануу, туталануу* сыяктуу кошумча мааниде, стилдик боекту күчөтүп, образдуу туюндурду. Демек, адам мүнөзүн сыпаттоодо, анын оң же терс сапаттарын кылдат туюндурууда фразеологизмдин тутумундагы компоненттердин мааниси, структурасы чоң мааниге ээ болот. Тактап айтканда, көпчүлүк учурда фразеологизмдин курамындагы таяныч сөздүн мааниси ал туруктуу сөз айкалыштын маанисинин күчтүү чыгышында негизги ролду ойнойт. Маселен, жогорудагы «*салкын кандуу*» деген фразеологизмде «*салкын*» деген сөз негизги, таяныч сөз болуп саналат. Бул фразеологизмдин образдуу, көркөм жана таасирдүү болушуна дал ошол «*салкын*» деген таяныч сөздүн кошкон үлүшү чоң.

Фразеологизмдер ушул сыяктуу тилдик, стилдик табиятына байланыштуу турмуш-тиричиликте сүйлөө стилинде, көркөм стилде, публицистикалык стилдин айрым жанрларында каармандын оң жана терс сапаттарын таасирдүү, элестүү берүү максатында арбын колдонулат. Натыйжада, айтылуучу ой, сүрөттөлгөн объект, баяндалган окуя, кубулуш, көрүнүш окурмандын эстетикалык табитин канааттандырып, эмоциясына күчтүү таасир этип, жазуучунун алдына койгон максаты ийгиликтүү ишке ашат. Ошондуктан чоң сүрөткерлер чыгармачылыгында фразеологизмдердин мындай мүмкүнчүлүктөрүн абдан натыйжалуу колдоно алышат.

Жыйынтыктап айтканда, (1) ар кайсы көркөм чыгармада сүрөттөлгөн каармандардын мүнөз, сапат, касиеттери бирдей болбогондуктан, алардын образын бири-биринен кескин айырмалоо, же бири-бирине жакындатып сүрөттөө максатында тилдик (вербалдык) жана тилдик эмес (вербалдык эмес) факторлордун коштоосунда, фонунда, аталган факторлордун гармониясында фразеологизмдер колдонулат.

(2) Тилдик фактор катары фразеологизмдер башка тилдик бирдиктерге салыштырмалуу көркөм стилдеги текстте сүрөттөлүүчү турмуш чындыгындагы эмоционалдуу жана экспрессивдүү информацияны туюндурууга өтө ыңгайлуу келет.

(3) Фразеологизмдердин айрымдары полисемиялуу касиетке ээ болгондуктан, бир эле фразеологизм аркылуу контексттеги жагдайга жараша ар кандай мүнөзгө ээ болгон каармандардын образдарын ачып берүүгө болот. Ошондуктан таланттуу сүрөткерлер чыгармачылыгында аларды абдан кылдат колдонуп, өнүмдүү иштей алышат.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Абдеев, Р.Ф. Философия информационной цивилизации [Текст] У Р.Ф.Абдеев. -М.: Владос, 1994. - 336 с.

2. Абдимиталипова, Г.Ж. Параллелизмдин экспрессивдүүлүктү жаратуучу мүмкүнчүлүктөрү [Текст]: филол. илим.канд. ... дис. У Г.Ж.Абдимиталипова -Бишкек, 2010. -169 б.

3. Абдувалиев, И. Азыркы кыргыз тили. Морфология [Текст] У И.Абдувалиев. - Бишкек: Айбек фирмасы, 1997. – 176 б.

4. Абдыкеримова, А. Лингвопоэтика: статусу жана проблемалары [Текст]: филол. илим. д-нун ... дис. автореф. У. А.Абдыкеримова. -Бишкек, 2008.-47 б.

5. Абдулдаев, Э. Азыркы кыргыз тили [Текст] У Э.Абдулдаев. - Бишкек: Кыргызстан, 1998. -132 б.

6. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү [Текст]: 2 - томдук У ред. Э.Абдулдаев, Д.Исаев. - Фрунзе: Мектеп, 1984. – Т.1. – 622 б. Т.2. – 568 б.

7. Абдулдаев, Э. Кыргыз тили 9-10 класстар үчүн [Текст] У Э.Абдулдаев, А.Жапаров, Б.Орузбаева. -Фрунзе: Б-сыз, 1968.-144 б.

8. Абишева, К.М. Функционально выраженные лексико-фразеологические единицы в языке публицистических произведений Н.В.Шелгунова [Текст]: автореф. дис. ...канд. филол. наук У К.М.Абишева. – Алма-Ата, 1979. – 26 б.

9. Аврорин, В.А. Проблемы изучения функциональной стороны языка (К вопросу о предмете социолингвистики) [Текст] В.А.Аврорин. – Л.: Наука, 1975. – 276 с.

10. Азыркы кыргыз адабий тили [Текст]. - Бишкек: Б-сыз, 2009. – 927 б.

11. Акшина, А.А. Структура целого текста [Текст] У А.А.Акшина. - М.: Изд-во УДН, 1979. Вып.1. – 88 с. Вып.2. - 80 с.

12. Амстиславская, Н.Н. Простое предложение в публицистике Н.С.Тихонова [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук У Н.Н.Амстиславская. - Воронеж, 1982. – 168 с.

13. Анисимова,Е.Е. О коммуникативно-прагматических нормах

текста [Текст] Ү Е.Е.Анисимова Ү Ү Сб. науч. тр. Моск. гос. пед. ин-та иностр. яз. – 1983. - Вып.209. - С.3-15.

14. Арнольд, И.В. Стилистика современного английского языка (Стилистика декодирования) [Текст] Ү И.В.Арнольд. -2-е изд. -М.: Просвещение, 1981. -295 с.

15. Арутюнова, Н.Д. Истоки проблемы и категории прагматики [Текст] Ү Н.Д.Арутюнова Ү Ү Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1985. – Вып.16. – С.3-42.

16. Ахабаева, А. Статистический анализ лексико-морфологической структуры языка казахской публицистики [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук Ү А.Ахабаева. – Алма-Ата, 1971. – 20 с.

17. Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов [Текст] Ү О.С.Ахманова.- М.: Сов. Энцикл.,1969. -607 с.

18. Аширбаев, Т. Кыргыз тилинин стилистикасы (Стилистиканын жалпы маселелери) [Текст]:1- китеп Ү Т.Аширбаев.- Бишкек;Ош: Кыргызстан, 2000. – 124 б.

19. Аширбаев, Т. Кыргыз тилинин стилистикасы [Текст]: 2-китеп Ү Т.Аширбаев. – Бишкек: Кыргызстан, 2000. – 202 б.

20. Аширбаев, Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. Морфология жана синтаксистик стилистикасы [Текст] : 3- китеп Ү Т.Аширбаев. – Бишкек: Педагогика, 2001. – 172 б.

21. Аширбаев, Т. Кыргыз тилинин стилистикасы [Текст]: 4-китеп Ү Т.Аширбаев. – Бишкек: Бийиктик, 2004. – 128 б.

22. Аширбаев, Т. Орфографиялык эрежелер [Текст] Ү Т.Аширбаев. – Ош: Кагаз ресурстары, 1994. – 135 б.

23. Аширбаев, Т. Кыргыз тилиндеги иш кагаздар [Текст] Ү Т.Аширбаев. – Ош: Башат фирмасы, 1994. – 127 б.

24. Байкова, Н.Г. Публицистический стиль [Текст]: учеб. пособие Ү Н.Г.Байкова, А.Н.Беззубов, В.Н.Коньков. – СПб.: Б.и., 2000. – 210 с.

25. Байжиев, Т. Манас насааты [Текст]: окуу китеби Ү Т.Байжиев,З.Бектенов. – Бишкек: Шам, 2005. – 168 б.

26. Барлас, Л.Г. Русский язык. Стилистика [Текст] Ү Л.Г.Барлас. – М.: Наука, 1978. – 256 с.

27. Барманкулов, М.К. Жанры и формы событийной информации

публицистики их общность и специфика в печати, телевидении и радиовещании [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1974. – 18 с.

28. Бахтин, М.М. Проблемы текста (опыт философского анализа) [Текст] У У Вопр. литературы. – 1976. - №10. – С.12-151.

29. Бахтин, М.М. Проблемы текста в лингвистике, философии и других гуманитарных наук [Текст] У М.М.Бахтин. – М.: Наука, 1979. – 305 с.

30. Бахтин, М.М. Эстетика словесного творчества [Текст] У М.М.Бахтин. – М.: Искусство, 1986. – 445 с.

31. Бернадская, Ю.С. Текст в рекламе [Текст]: учеб. пособие У Ю.С.Бернадская. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2008. – 303 с.

32. Беззубов, А.Н. Стилистические приемы газетной речи [Текст] У А.Н.Беззубов. – СПб.: Б.и., 2000. – 56 с.

33. Белая, Е.В. Лингвистическая организация текста прозаических миниатюр А.С.Пушкина [Текст]: дис. ... канд. филол. наук У Е.В.Белая. – М., 1986. – 168 с.

34. Белошапкова, В.А. Современный русский язык. Синтаксис [Текст] У В.А.Белошапкова. – М.: Высш. шк., 1977. – 248 с.

35. Бельчиков, Ю.А. Лексическая стилистика: Проблемы изучения и обучения [Текст] У Ю.А.Бельчиков. – М.: Рус. яз., 1988. – 256 с.

36. Беневоленская, Т.А. О языке и стиле газетного очерка [Текст] У Т.А.Беневоленская. – М.: Наука, 1973. – 79 с.

37. Березина, В.Г. К истории слова «газета» [Текст] У В.Г.Березина У У Проблемы газетных жанров. – Л., 1962. – С.60-72.

38. Богданов, В.В. Семантика-синтаксическая организация предложения [Текст] У В.В.Богданов. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1977. – 204 с.

39. Бондарко, А.В. Грамматическая категория и контекст [Текст] У В.В.Богданов. – Л.: Наука, 1971. – 115 с.

40. Бондарко, А.В. Грамматическое значение и смысл [Текст] У А.В.Бондарко. – Л.: Наука, 1978. – 175 с.

41. Бондалетов, В.Д. Стилистика русского языка [Текст] У В.Д.Бондалетов. – М., 1989. – 181 с.

42. Брандес, М.П. Стилистика немецкого языка [Текст] У М.П.Брандес. – М.:Высш. шк., 1983. – 271 с.
43. Брудный, А.А. Семантика и психология человека: О соотношении языка, сознания и действительности [Текст] У А.А.Брудный. – Фрунзе: Илим, 1972. – 234 с.
44. Буданцев, Ю.П. Системность в изучении массовых информационных процессов [Текст] У Ю.П.Буданцев. – М.: Изд-во ун-та дружбы народов, 1986. – 168 с.
45. Бухариев, Р.Г. Психологические особенности журналистического творчества [Текст] У Р.Г.Бухариев. – Свердловск: СГУ, 1976. -176с.
46. Вакуров, В.Н. Стилистика газетных жанров [Текст] У В.Н.Вакуров, Н.Н.Кохтев, Г.Я.Солганик. – М.: Высш. шк., 1978. – 183 с.
47. Василенко, А.И. Структурно-семантическая роль модальных слов в тексте [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук У А.И.Василенко. – М., 1985. – 27 с.
48. Васильев, В.И. Проблемы соотношения когнитивных и коммуникативных компонентов высказывания [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук У В.И.Васильев. – М., 1992. – 36 с.
49. Васильев, Л.М. Семантика русского глагола [Текст] У Л.М.Васильев. – М.: Высш.шк., 1981. – 184 с.
50. Васильева, А.Н. Газетно-публицистический стиль речи [Текст] У А.Н.Васильева. – М.: Изд-во «Рус.яз.», 1982. – 134 с.
51. Васильева, А.Н. Художественная речь [Текст] У А.Н.Васильева. – М.: Рус. яз., 1983. – 256 с.
52. Виленский, М.Э. Как написать фельетон [Текст] У М.Э.Виленский. – М.: Мысль, 1982. – 208 с.
53. Виноградов, В.В. О теории художественной речи [Текст] У В.В.Виноградов. – М.: Высш. шк., 1971. – 240 с.
54. Виноградов, В.В. Проблемы русской стилистики [Текст] У В.В.Виноградов. – М.: Высш. шк., 1981. – 320 с.
55. Винокур, Г.О. О языке художественной литературы [Текст] У Г.О.Винокур. – М.: Высш. шк., 1991. – 448 с.
56. Вознянова, Н.В. Семантическая структура и текстовые функции глаголов речи [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук

Ү Н.В.Вознянова. – М., 1991. – 35 с.

57. Воробьев, А.М. Средства массовой информации как фактор формирования гражданского общества: процесс, тенденции, противоречия [Текст] Ү А.М.Воробьев. – Екатеринбург: Изд-во Урал. гос. ун-та, 1998. – 300 с.

58. Ворошилов, В.В. Журналистика [Текст] Ү В.В.Ворошилов. – М.: КНОРУС, 2010. – 491 с.

59. Выготский, Л.С. Психология искусства [Текст] Ү Л.С.Выготский. – М.: Искусство, 1965. – 379 с.

60. Гак, Г.В. К проблеме синтаксической семантики. Инвариантные синтаксические значения и структура предложения [Текст] Ү Г.В.Гак. – М.: Наука, 1969. – 268 с.

61. Гальперин, И.Р. Текст как объект лингвистического исследования [Текст] Ү И.Р.Гальперин. – М.: Наука, 1981. – 139 с.

62. Гвоздев, А.Н. Очерки по стилистике русского языка [Текст] Ү А.Н.Гвоздев. – М.: Просвещение, 1965. – 168 с.

63. Голицын, Г.А. Информация – поведение – творчество [Текст] Ү Г.А.Голицын, В.М.Петров. – М.: Наука, 1991. – 247 с.

64. Головин, Б.Н. Язык и статистика [Текст] Ү Б.Н.Головин. – М.: Просвещение, 1976. – 191 с.

65. Голуб, И.Б. Занимательная стилистика [Текст] Ү И.Б.Голуб, Д.Е.Розенталь. – М.: Просвещение, 1988. – 236 с.

66. Горленко, Ф.М. Экспрессивно-семантические связи слов в художественном тексте (на материале произведений Ю.Бондарева) [Текст] : автореф. дис. ... канд. филол. наук Ү Ф.М.Горленко. – М., 1986. – 27 с.

67. Горохов, В.М. Закономерности публицистического творчества. Пресса и публицистика Ү В.М.Горохов. – М.: Мысль, 1975. – 190 с.

68. Горшнева, И.А. Синтаксис публицистического стиля Ф.Э.Дзержинского [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук Ү И.А.Горшнева. – М., 1987. – 32 с.

69. Горбунов, А.П. Образные средства языка газеты [Текст] Ү А.П.Горбунов. – М.: Просвещение, 1969. – 135 с.

70. Гринберг, Т.Е. Политическая реклама: портрет лидера [Текст]

Ү Т.Е.Гринберг. – М.: МГУ, 1995. – 104 с.

71. Давлетов, С. Кыргыз тилинин грамматикасы [Текст] Ү С.Давлетов, Ж.Мукамбаев, С.Турусбеков. – Фрунзе: Мектеп, 1968. – 156 б.

72. Давлетов, С.А. Байланыштуу речъ [Текст] Ү С.А.Давлетов. – Бишкек: Б-сыз, 1999. – 34 б.

73. Дейк, Т.А. ванн. Язык. Познание, Коммуникация [Текст]: сб. работ Ү Т.А.Дейк. – М.: Прогресс, 1989. – 312 с.

74. Демесинова, Н.Х. Синтаксическая стилистика современного казахского языка [Текст] Ү Н.Х.Демесинова. – Алма-Ата: Наука КазССР, 1988. – 95 с.

75. Долинин, К.А. Интерпретация текста [Текст] Ү К.А.Долинин. – М.: Просвещение, 1985. – 288 с.

76. Долинин, К.А. Лингвосомиотические основы интерпретации прозаического художественного текста (французский язык) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук Ү К.А.Долинин. – М., 1989. – 36 с.

77. Дресслер, В. Синтаксис текста [Текст] Ү В.Дресслер Ү Ү Новое в зарубежной лингвистике. Лингвистика текста. – М., 1978. – Вып.8. – С.111-137.

78. Дридзе, Т.М. Психология общения [Текст] Ү Т.М.Дридзе, В.Э.Реньге. – Рига: Зинатне, 1979. – 66 с.

79. Дридзе, Т.М. Смысловое восприятие речевого сообщения (в условиях массовой коммуникации) [Текст] Ү Т.М.Дридзе. – М.: Наука, 1976. – 263 с.

80. Дридзе, Т.М. Текстовая деятельность в структуре социальной коммуникации. Проблемы семиосоциопсихологии [Текст] Ү Т.М.Дридзе. – М.: Наука, 1984. – 268 с.

81. Дуйшекеева, А. Развитие радиовещания Кыргызстана в годы независимости (1992-2002 гг.) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук Ү А.Дуйшекеева. – Бишкек, 2009. – 37 с.

82. Емельянцева, Л.П. Языковые и стилистические средства информационных жанров газет, радио и телевидения [Текст]: автореф. дис. ...канд. филол. наук Ү Л.П.Емельянцева. – Ташкент, 1979. – 28 с.

84. Ефимов, А.И. Стилистика русского языка [Текст] У А.И.Ефимов. – М.: Просвещение, 1969. – 169 с.

85. Жапаров, Ш. Кыргыз тилчилери [Текст]: библиографиялык тактам окума У Ш.Жапаров. – Бишкек; Нарын: Б.-сыз, 2004. – 1 том. – 228 б.

86. Жаанбай Элчи уулу. Сүйлөмгө грамматикалык жана мазмундук талдоо жүргүзүү [Текст] У Жаанбай Элчи уулу. – Бишкек: Педагогика, 2002. – 230 б.

87. Жалилов, А. Азыркы кыргыз тили [Текст] У А.Жалилов. – Бишкек: Кыргызстан, 1996. – 129 б.

88. Жалилов, А. Кыргыз тилиндеги жаңы сөздөрдүн сөздүгү [Текст]: 1-китеп. – Ош: Б.-сыз, 1998. – 156 б.

89. Жалилов, А. Лексико-стилистические особенности устаревших слов романах Тугелбая Сыдыкбекова [Текст]: автореф. дис. ... канд филол. наук У А.Жалилов. – Баку, 1988. – 18 с.

90. Жаманкулова, Г. Кыргыз тилиндеги бышыктооч мүчөлөр [Текст] У Г.Жаманкулова. – Бишкек: 2009. –

91. Жапаров, А. Көркөм сөздүн стили [Текст] У А.Жапаров У У Кыргызстан маданияты. – 1968. – 7 февр. – Б.14.

92. Жапаров, А. Публицистикалык стиль [Текст] У А.Жапаров У У Кыргызстан маданияты. – 1969. – 12 февр.- Б.10.

93. Жапаров, А. Кыргыз тилинин синтаксиси [Текст] У А.Жапаров. – Фрунзе: Мектеп, 1979. – 323 б.

94. Жапаров, А. Сөз маданияты жана стилистика [Текст] У А.Жапаров У У Мугалимдер газетасы. – 1968. – 17-18 авг.

95. Женижок [Текст]: ырлар. – Фрунзе: Б.-сыз, 1982. – 171 б.

96. Жинкин, Н.И. Речь - как проводник информации [Текст] У Н.И.Жинкин. – М.: Наука, 1982. – 159 с.

97. Зазыкин, В.Г. Психология в рекламе [Текст] У В.Г.Зазыкин. – М.: Дата Стром, 1992. – 64 с.

98. Закирова, В. Кыргыз тилиндеги официалдуу иш кагаздар стилинин кээ бир өзгөчөлүктөрү [Текст] У В.Закирова У У Мугалимдер газетасы. – 1968. – 17-18 авг.

99. Закирова, В. Иш кагаздары боюнча терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү [Текст] У В.Закирова. – Фрунзе: Илим,

1988. – 167 б.

100. Зарубина, Н.Д. К вопросу о лингвистических единицах текста. Синтаксис текста [Текст] У Н.Д.Зарубина. – М.: Наука, 1979. – 31 с.

101.Звегинцев, В.А. Предложения и его отношение к языку и речи [Текст] У В.А.Звегинцев. – М.: Наука, 1976. – 176 с.

102. Звегинцев, В.А. Функция и цель в лингвистической теории [Текст] У В.А.Звегинцев У Проблемы теорет. эксперим. лингвистики. – М., 1977. – С.120-146.

103. Зиновьева, А.Ф. Функционально-коммуникативный аспект цельности текста [Текст] У А.Ф.Зиновьева У Прагматика и структура текста. – М., 1983. – С.100-111.

104. Золотова, Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса [Текст] У Г.А.Золотова. – М.: Наука, 1982. – 368 с.

105. Золотова, Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка [Текст] У Г.А.Золотова. – М.: Наука, 1973. – 351 с.

106.Здоровеча, В.И. Слово тоже ест дело [Текст] У И.В.Здоровеча. –М.: Наука, 1979. -145с.

107. Исследование по структуре текста [Текст] У отв. ред. Т.В.Цивьян. – М.: Наука, 1987. – 302 с.

108. Иманов, А.И. Кыргыз тили. Синтаксис [Текст] У А.И.Иманов. – Фрунзе: Мектеп, 1990. – 352 б.

109. Ибрагимов, С. Лингвокультурология тилдик маданият таануу. Тарыхый жана теориялык негиздери [Текст] У С.Ибрагимов. – Бишкек: Б-сыз, 2004. –

110. Иванов, Л.Ю. Семантико-прагматические характеристики текста научной дискуссии [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук У Л.Ю.Иванов. – М., 1991. – 18 с.

111. Изенберг, Х. О предмете лингвистической теории текста [Текст] У Х.Изенберг У Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1978. – Вып.8. – С.43-56.

112. Ибраева, Г. История развития и современное состояние СМИ в Кыргызстане: результаты исследование СИМЕРА [Текст] У Г.Ибраева, К.Куликова. – Бишкек: АО «Салам», 2002. – 303 с.

113. Ипполитова, Н.Б. Изобразительно-выразительные средства

в публицистике [Текст] У Н.Б.Ипполитова. – Саранск: Изд-во Морд. ГУ, 1988. – 56 с.

114. Каменская, О.Л. Текст как средство коммуникации [Текст] У О.Л.Каменская У У Сб. науч. трМГПИИЯ им М.Тореза – 1980. – Вып.158. – С.58-68.

115. Кант, И. Критика чистого разума [Текст] У И.Кант. – М.: Мысль, 1994. – 591 с.

116. Кацнельсон, С.Д. Типология языка и речевое мышление [Текст] У С.Д.Кацнельсон. – Л.: Наука, 1972. – 216 с.

117. Кодухов, В.И. Введение в языкознание [Текст] У В.И.Кодухов. – М.: Просвещение, 1987. – 285 с.

118. Кодухов, В.И. Методы лингвистического анализа [Текст] У В.И.Кодухов. – Л.: ЛГПИ, 1963. – 128 с.

119. Кожевникова, К. Об аспектах связности в тексте как целом [Текст] У К.Кожевникова У У Синтаксис текста. – М., 1979. – С.49-67.

120. Стилистика русского языка: жанрово-коммуникативный аспект стилистики текста [Текст] У ред. А.Н. Кожин. – М.: Наука, 1987. – 203 с.

121. Кожина, М.Н. Стилистика русского языка [Текст] У М.Н.Кожина. – М.: Просвещение, 1983. – 223 с.

122. Кожевникова, К. Об аспектах связанности в тексте как целом [Текст] У К.Кожевникова У У Синтаксис текста. – М., 1979. – С.49-67.

123. Колшанский, Г.В. Коммуникативная функция и структура языка [Текст] У Г.В.Колшанский. – М.: Наука, 1984. – 175 с.

124. Колшанский, Г.В. Контекстная семантика [Текст] У Г.В.Колшанский. – М.: Наука, 1960. – 377 с.

125. Кондаков, Н.И. Логический словарь-справочник [Текст] У Н.И.Кондаков. – М.: Наука, 1975. – 720 с.

126. Коньков, В.И. Пунктуационное членение публицистического текста [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук У В.И.Коньков. – Л., 1983. – 30 с.

127. Ковтунова, И.И. Структура художественного текста и новая информация [Текст] У И.И.Ковтунова У У Синтаксис текста. – М.,

1979. – с.262-275.

128. Коренной, А.А. Информация и коммуникация [Текст] У А.А.Коренной. – Киев: Наукова думка, 1986. – 142 с.

129. Костанди, Е.И. Языковые средства выражения прагматической направленности газетного текста (на материале хроникальной информации) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1988. – 15 с.

130. Кохтев, Н.Н. Стилистика рекламы [Текст] У Н.Н.Кохтев. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1991. – 67 с.

131. Костомаров, В.Г. Русский язык на газетной полосе [Текст] У В.Г.Костомаров. –М.: 1971.

132. Костомаров, В.Г. Некоторые особенности языка печати как средства массовой коммуникации [Текст] : автореф. докт. дис. У В.Г.Костомаров. –М.: 1969. 45с.

133. Костомаров, В.Г. Языковой вкус эпохи. Из наблюдений над речевой практикой масс-медиа [Текст] У В.Г.Костомаров. –СПб.: Златоуст. 1999.-320с.

134. Костомаров, В.Г. Наш язык в действии. Очерки современной русской стилистики. [Текст] У В.Г.Костомаров. –М.: Гардарики. 2005. -287с.

135. Колосов, В.Г. Публицистика как творческий процесс [Текст] В.Г.Колосов. –М.: Наука, 1977. -83с.

136. Кудайбергенов, С. Публицистикалык стиль жөнүндө жалпы маалымат. Кыргыз адабий тилинин стилдик түрлөрү [Текст] У С.Кудайбергенов; жооптуу ред.: С.Кудайбергенов, А.Турсунов. – Фрунзе: Илим, 1983. –

137. Курбатова, Х.Р. Татарская лингвистическая стилистика и поэтика [Текст] У Х.Р.Курбатова. – М.: Наука, 1978. – 218 с.

138. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү [Текст] У ред. Э.Абдылдаев, Д.Исаев. – Фрунзе: Мектеп, 1984. – 167 б.

139. Кузин, Ф.А. Диссертация. Методика написания .Правила оформления. Порядок защиты. [Текст] У Ф.А.Кузмин.- М.: Ось-89. 2000. – 320 с

140. Лаврова, Н.Н. Имена существительное в художественной-публицистической речи [Текст] У Н.Н.Лаврова

ҮҮ Русский язык в школе. – М.: 1979. №3.

141. Леонтьев, А.А. Признаки связности и цельности текста [Текст] Ү А.А.Леонтьев Ү Лингвистика текста.Сб. науч. тр. МГПИИЯ им. М.Тореза. – М., 1976. – Вып.103. – С.60-67.

142 Леонтьев, А.А. Текст и его восприятие [Текст] Ү А.А.Леонтьев Ү Ү Психолингвистическая и лингвистическая природа текста и особенности его восприятия. – Киев, 1979. – С.85-90.

143. Леонтьев, А.А. Язык, речь, речевая деятельность [Текст] Ү А.А.Леонтьев. – М.: Просвещение, 1969. – 214 с.

144. Лингвистика текста: Материалы науч. конф. [Текст]: ч.2. - М.: МГПИИЯ. 1974. – 278 с.

145. Лингвистический энциклопедический словарь [Текст] Ү гл. ред. В.Н.Ярцева. – М.: Сов. Энцикл., 1990. – 683 с.

146. Лосева, Л.М. Как строится текст? [Текст] Ү Л.М.Лосева. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1973. – 75 с.

147. Лосева, Л.М. Структурно-семантическая организация целых текстов [Текст] Ү Л.М.Лосева. – Одесса: Б.и., 1973. – 214 с.

148. Лотман, Ю.М. Анализ поэтического текста. Структура стиха [Текст] Ү Ю.М.Лотман. – Л.: Просвещение, 1972. – 271 с.

149. Лотман, Ю.М. Структура художественного текста [Текст] Ү Ю.М.Лотман. – М.: Искусство, 1970. – 248 с.

150. Лурия, А.Р. Язык и сознание [Текст] Ү А.Р.Лурия. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1979. – 320 с.

151. Мазиева, О.А. Структура газетного жанра [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук Ү О.А. Мазиева. – М., 1990. – 19 с.

152. Мамедов, Мукеиб Байрам Оглы. Публицистический стиль азербайджанских революционных демократов [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук Ү Мамедов Мукеиб Байрам Оглы. – Баку, 1976. – 23 с.

153. Мамытов, Ж. Көркөм чыгарманын тили [Текст] Ү Ж.Мамытов. – Фрунзе: Мектеп, 1990. – 124 б.

154. Маразыков, Т. Текст таануу жана анын айрым меселелери [Текст]: 1-китеп Ү Т.Маразыков. – Бишкек: Б-сыз, 2005. – 144 б.

155. Маразыков, Т. Экстралингвистикалык факторлордун тексттеги интеграциясы [Текст]: 2- китеп Ү Т.Маразыков. –

Бишкек: Б-сыз, 2005. – 167 б.

156. Маразыков, Т. Кыргыз тилинде текстти интеграциялоочу лингвистикалык каражаттар [Текст]: 3- китеп Ү Т.Маразыков. – Бишкек: Б-сыз, 2005. – 166 б.

Маразыков, Т.С. Тексттеги интеграция. [Текст]: филол. илимдеринин докт. ... дис. автореф. Ү Т.С.Маразыков. – Бишкек, 2005. – 45 б.

Маразыков, Т.С. Текст: маалымат алмашуунун негиздери. [Текст]: 1- китеп Ү Т.Маразыков. – Бишкек: 2014. – 90 б.

Маразыков, Т.С. Текст таануунун теориясы. [Текст]: 2- китеп Ү Т.Маразыков. – Бишкек: 2014. – 111 б.

Маразыков, Т.С. Тексттин стилдик түзүлүшү. [Текст]: 3- китеп Ү Т.Маразыков. – Бишкек: 2014. – 155 б.

Маразыков, Т.С. Тексттин уюшулуш маселелери. [Текст]: 4- китеп Ү Т.Маразыков. – Бишкек: 2014. – 159 б.

157. Маразыков, Т.С. Кыргыз тилиндеги текст уюштуруучу каражаттар [Текст]: филол. илимдеринин канд. ... дис. автореф. Ү Т.С.Маразыков. – Бишкек, 1996. – 24 б.

158. Маркичева, Б.Т. Мастерство публичного выступления [Текст] Ү Б.Т.Маркичева. – М.: Знание, 1989. – 176 с.

159. Михалева, И. Текст в тексте: психолингвистический анализ [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук Ү И.Михалева. – М., 1989. – 26 с.

160. Москальская, О.И. Грамматика текста [Текст] Ү О.И.Москальская. – М.: Высш. шк., 1981. – 183 с.

161. Москальская, О.И. Текст как лингвистическое понятие [Текст] Ү О.И.Москальская Ү Ү Иностр. языки в школе. – М., 1978. - №3. – С.9-17.

162. Мурзин, Л.Н. Текст и его восприятие [Текст] Ү Л.Н.Мурзин. – Свердловск, 1991. – 171 с.

163. Молдо Нияз. Санат дигарастар [Текст] Ү Молдо Нияз. – Бишкек: Б-сыз, 1993. – 115 б.

164. Молдо Кылыч. Казалдар [Текст] Ү Молдо Кылыч. – Фрунзе:Адабият, 1990. – 256 б.

165. Мукамбаев, Ж. Кыргыз диалектологиясы жана фразеология [Текст] Ү Ж.Мукамбаев. – Бишкек: Кыргызстан, 1998. – 168 б.

166. Мусаев, С. Текст: прагматика, структура [Текст] Ү С.Мусаев. – Бишкек: Б-сыз, 2000. – 321 б.

167. Мусаев, С.Ж. Жалпы тил илими [Текст] Ү С.Ж.Мусаев. – Бишкек: 1998.

168. Мусаев, С.Ж. Кеп маданияты жана норма [Текст] Ү С.Ж.Мусаев. – Бишкек: Б-сыз, 1999. – 202 б.

169. Мусаев, С.Ж. Текстти система-структуралык анализге алуунун илимий-методологиялык негизи [Текст] Ү С.Ж.Мусаев Ү Ү Тил, адабият жана искусство маселелери. – 2009. - №3 (8). – Б.25-30.

170. Новиков, А.И. Семантика текста и ее формализация [Текст] Ү А.И.Новиков. – М.: Наука, 1983. – 69 с.

171. Новиков, Л.А. Лингвистическое толкование художественное текста [Текст] Ү Л.А.Новиков. – М.: Рус.яз., 1979. – 256 с.

172. Нуруев, Т. Кыргыз тилинин пунктуациясы [Текст] Ү Т.Нуруев. – Ош: Б-сыз, 2005.

173. Одинцов, В.В. Стилистика текста [Текст] Ү В.В.Одинцов. – М.: Наука, 1980. – 262 с.

174. Ожегов, С.И. Словарь русского языка [Текст] Ү С.И.Ожегов. – М.: Рус. яз., 1984. – 816 с.

175. Озерова, И.М. Бытийное предложение в структуре текста [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук Ү И.М.Озерова. – М., 1989. – 24 с.

176. Орузбаева, Б.Ө. Орусча-кыргызча лингвистикалык сөздүк [Текст] Ү Б.Ө.Орузбаева. – Фрунзе: Б-сыз, 1972. – 425 б.

177. Орузбаева, Б.Ө. Кыргыз тил илиминин маанилүү маселелери [Текст]: макалалар жыйнагы Ү Б.Ө.Орузбаева. – Бишкек: Илим, 1995. –

178. Орузбаева, Б.Ө. Сөз [Текст] Ү Б.Ө.Орузбаева. – Бишкек: Илим, 1994. – 260 с.

179. Өмүралиева, А. Кыргыз макалдарынын тексттик табияты [Текст]: филол. илимдеринин канд. ... дис. автореф. Ү А.Өмүралиева. – Бишкек, 2008. – 26 б.

180. Өмүралиева, С. Көркөм тексти лингвистикалык талдоо боюнча окуу-методикалык колдонмо [Текст] Ү С.Өмүралиева. – Фрунзе: 1987. –
181. Өмүралиева, С. Текст: Семантика, структура [Текст] Ү С.Өмүралиева. – Бишкек: Б-сыз, 2005. – 155 б.
182. Өмүралиева, С. Тексттин лингвистикалык теориясы [Текст] Ү С.Өмүралиева. – Бишкек: Б-сыз, 2005. – 155 б.
183. Өмүралиева, С. Тексттин семантикасы жана структурасы [Текст]: филол. илим. д-нун ... дис. автореф. Ү С.Өмүралиева. – Бишкек, 1999. – 52 б.
184. Панфилов, А.К. Сборник упражнений по стилистике русского языка [Текст] Ү А.К.Панфилов. – М.: Просвещение, 1989. – 206 с.
185. Попов, Ю.В. Текст : структура и семантика [Текст] Ү Ю.В.Попов, Т.П.Трегубович. – Минск: Вышэйш. шк., 1984. – 189 с.
186. Попов, Ю.В. Скрытый смысл в структуре текста [Текст] Ү Ю.В.Попов Ү Ү Содержательные аспекты предложения и текста. – Калинин, 1983. – С.100-106.
187. Пронин, Е.И. Выразительные средства журналистики [Текст] Ү Е.И.Пронин. – М.: МГУ, 1980. – 92 с.
188. Прохоров, Е.П. Публицист и действительность [Текст] Ү Е.П.Прохоров. – М.: МГУ, 1973. – 317 с.
189. Референция и проблемы текстообразования [Текст]: сб. науч. тр. – М.: Наука, 1988. – 238 с.
190. Реферовская, Е.А. Коммуникативная структура текста в лексико-грамматическом аспекте [Текст] Ү Е.А.Реферовская. – Л.: Наука, 1989. – 135с.
191. Реферовская, Е.А. Лингвистические исследования структуры текста [Текст] Ү Е.А.Реферовская.–Л.: Наука, 1983.–215 с.
192. Рогова, К.А. Синтаксические особенности публицистической речи [Текст] Ү К.А.Рогова. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1975. – 71 с.
193. Розенталь, Д.Э. Практическая стилистика русского языка [Текст] Ү Д.Э.Розенталь. – М.: Высш. шк., 1974. – 416 с.
194. Розенталь, Д.Э. Словарь-справочник лингвистических

терминов [Текст] Ү Д.Э.Розенталь, М.А.Теленкова. – М.: Просвещение, 1976. – 543 с.

195. Рока Йолан. Типология стиля текстов массовой информации (на материале советской, венгерской, английской, американской и французской газет) [Текст]: дис. ... канд. филол. наук Ү Рока Йолан. – М., 1977. – 39 с.

196. Рудковская, М.Н. Вводно-модальные элементы в публицистических текстах [Текст]: автореф. дис. филол. наук Ү М.Н.Рудковская. – М., 1982. – 24 с.

197. Сапарбаев, А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы [Текст] Ү А.Сапарбаев. – Бишкек: Кыргызстан-Сорос фонду, 1997. – 328 б.

198. Сартбаев, К.К. Кыргыз тилинин изилдениши [Текст] Ү К.К.Сартбаев. – Фрунзе: Мектеп, 1981. – 103 б.

199. Сартбаев, К.К. Тил илиминин маселелери [Текст] Ү К.К.Сартбаев. – Фрунзе:Илим, 1981. – 128 б.

200. Серебренников, Б.А. Общие языкознание [Текст] Ү Б.А.Серебренников. - М.: Наука, 1976. – 238 с.

201. Ради нескольких строчек в газете [Текст]: сб. ст. – М.: Книга, 1973. – 175 с.

202. Семантика и синтаксис текста: на материале текстов науч. и худож. стилей [Текст]: межвуз. сб. науч. ст. Ү редкол. А.И.Волокитина. – Куйбышев: КГУ, 1988. – 325 с.

203. Синтаксис текста [Текст]: сб. ст. Ү отв. ред. Г.А.Золотова. – М.: Наука, 1979. – 368 с.

204. Сирота, Е.И. Структурно-семантическая и функциональная характеристика категории состояния [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук Ү Е.И.Сирота. – М., 1990. – 16 с.

205. Советтик энциклопедиялык сөздүк [Текст]. – Фрунзе: 1985.

–
2 – том. – 165 б.

206. Солганик, Г.Я. Синтаксическая стилистика (сложное синтаксическое целое) [Текст] Ү Г.Я.Солганик. – М.: Высш. шк., 1973. – 214 с.

207. Солганик, Г.Я. Лексика газет [Текст] Ү Г.Я.Солганик .

–М.:1971. . –92с.

208. Старцева, Т.В. Когникативные аспекты текста [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1989. – 20 с.

209. Степанов, Ю.С. Методы и принципы современной лингвистики [Текст] У Ю.С.Степанов. – М.: Наука, 1975. – 313 с.

210. Структура лингвостилистики и ее основные категории [Текст] сб. науч. тр. – Пермь: Пермск. Ун-та, 1983. –

211. Стюфляева, М.И. Поэтика публицистики [Текст] У М.И.Стюфляева. – Воронеж: Изд-во Воронеж.ун-та, 1975. – 154 с.

212. Сулейменова, Э.Д. Понятие смысла в современной лингвистики [Текст] У Э.Д.Сулейменова. – Алма-Ата: Мектеп, 1989. – 160 с.

213. Сыздыкова, Р. Көркөм текстти лингвистикалык талдау [Текст] У Р.Сыздыкова, Б.Шадабаев. – Алматы: Мектеп, 1989.–172 б.

214. Смелькова, З.С., Ассуирова Л.В., Савова, М.Р., Сальникова, О.А. Риторические основы журналистики. Работа над жанрами газеты. Учебное пособие. [Текст] У З.С. Смелькова, Л.В. Ассуирова., М.Р.Савова., О.А. Сальникова. –М.: МПГУ, 2000. -345с.

215. Таловов, В.П. Читательский спрос на газету [Текст] У В.П.Таловов. – СПб: ГУ, 1999. – 86 с.

216. Тепляшина, А.Н. Сатирические жанры современной публицистики [Текст]: первоисточник У А.Н.Тепляшина. – СПб.: Б.и., 2000. – 95 с.

217. Толковый словарь русского языка [Текст]: в 4-х т. У под ред. Д.Н.Ушакова. – М.: ОГИЗ, 1935. – 354 с.

218. Система языка и речевая реализация его категорий [Текст]: сб. науч. тр. У отв. ред. З.Я.Тураева. – Л.: 1978. –

219. Тураева, З.Я. Лингвистика текста [Текст]: учеб. пособие У З.Я.Тураева. – М.: Просвещение, 1986. – 127 с.

220. Семантическое взаимодействие языковых единиц различных уровней [Текст] У отв. ред. З.Я.Тураева. – Л.:ЛГПИ, 1985. – 165 с.

221. Турсунов, А. Кыргыз адабий тилинин стилдик түрлөрү жөнүндө [Текст] У А.Турсунов У У Изв. АН КиргССР. – 1969. - №84. – Б.92.

222. Турсунов, А. Кыргыз тилиндеги этиштин келер чагы менен учур чагы [Текст] Ү А.Турсунов. – Фрунзе: 1959. –

223. Турсунов, А. Кыргыз тилинин тыныш белгилери [Текст] Ү А.Турсунов. – Бишкек: Б-сыз, 2002. – 94 б.

224. Усубалиев, Б.Ш. Көркөм чыгармага лингвостилистикалык илик [Текст]: филол. илим. канд. дис. ... автореф. Ү Б.Ш.Усубалиев. – Бишкек, 1994. – 167 б.

225. Ученова, В.В. Творческие горизонты журналистики [Текст] Ү В.В.Ученова. – М.: 1976. – 125с.

226. Фильчикова, Н.Б. Реклама в газете [Текст] Ү Н.Б.Фильчикова. – М.: Мир, 1997. – 141 с.

227. Фридман, Л.Г. Грамматические проблемы лингвистики текста [Текст] Ү Л.Г.Фридман. – Ростов-на-Дону: Изд-во РГУ, 1984. – 132 с.

228. Шанский, Н.М. Лингвистический анализ художественного текста [Текст] Ү Н.М.Шанский. – Л.: Просвещение, 1990. – 416 с.

229. Швец, А.В. Разговорные конструкции в языке газет [Текст] Ү А.В.Швец. – Киев. 1971. – 186с.

230. Щерба, Л.В. Современный русский литературный язык [Текст] Ү Л.В.Щерба Ү Ү Избр. работы по рус. яз. – М., 1957. – 205 с.

231. Юдахин, К.К. Орусча-кыргызча сөздүк [Текст] Ү К.К.Юдахин. – Бишкек: Шам, 2000. – 992 б.

232. Юнусалиев, Б.М. Остилевой дифференциации стилистических систем киргизского литературного языка Ү Развитие литературных языков народов СССР [Текст] Ү Б.М.Юнусалиев. – Ашхабад: Ылым, 1966.

Мазмуну:

Киришүү.....	3
Структуралык стилистиканын маселелери	
Стилистиканын лингвистикалык илим катары калыптанышы (тарыхый обзор).....	8
Лингвистикалык стилистиканын предмети, проблемасы.....	17
Стилистика тууралуу көз караштар.....	19
Синонимия жана варианттуулук – стилистиканын негизи	31
Стилистиканын негизги түшүнүктөрү	42
Стилдик коннотация жана анын көркөм тексттеги кызматы	48
Эмоционалдык жана экспрессивдик бирдиктүүлүктүн стилдик мүмкүнчүлүктөрү.....	69
Эмоционалдык-экспрессивдүүлүктүн фонетикалык бирдикте туюнтулушу.....	76
Эмоционалдык-экспрессивдүүлүктүн лексика-фразеологиядагы көркөмдүүлүгү.....	80
Коммуникативдик стилистиканын маселелери.....	92
Стилдик фактордун текстти уюштуруучу мүмкүнчүлүктөрү	107
Сүйлөшүү стили	
Сүйлөшүү стили жөнүндө түшүнүк	110
Турмуш-тиричиликте сүйлөө стилиндеги тексттерге талдоо жүргүзүү маселелери	111
Иш кагаздар стили	
Иш кагаздар стилинин башкы белгилери жана колдонулуу чөйрөсү.....	127
Иш стилинде жазылган тексттерге талдоо жүргүзүү маселелери	129
Илимий стиль	
Илимий стиль жөнүндө түшүнүк	146
Илимий стилдин тилдик өзгөчөлүктөрү	149
Илимий стилдин экстратилдик бөтөнчөлүктөрү	150
Илимий стилдеги тексттерге талдоо жүргүзүү маселеси	151
Публицистикалык стиль	
Публицистикалык стиль жөнүндө түшүнүк	163
Публицистикалык стилдин тили	166
Публицистикалык стилдин кыргыз тил илиминде изилдениши.....	167

Публицистикалык стилдеги тексттерди изилдөөдө колдонулган методдор	171
Публицистикалык стилде жазылган тексттерди талдоо маселелери	182
Көркөм стиль	
Көркөм стилдин өзгөчөлүктөрү	200
Көркөм стилде жазылган тексттерге талдоо жүргүзүү маселелери ..	201
«Сынган кылыч» романында Т.Касымбеков образ түзүү үчүн колдонгон оң сапаттарды туюндурган фразеологизмдердин стилистикалык коннотациясы	229
Пайдаланылган адабияттар	237

АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ ТИЛИ СТИЛИСТИКА

*Корректор: З.И. Темирбекова
Калыпка салган: Д.Ч. Маликович*

Басууга 19.11.2015-ж. кол коюлду. Форматы 84x60 1/16
Көлөмү 8 б.т Нускасы 575.

«Аврасия Пресс» басмаканасында басылды
Шабдан-Баатыр көч.,1а. Тел: 299 300
www.avrasyapress.com